

K-14038

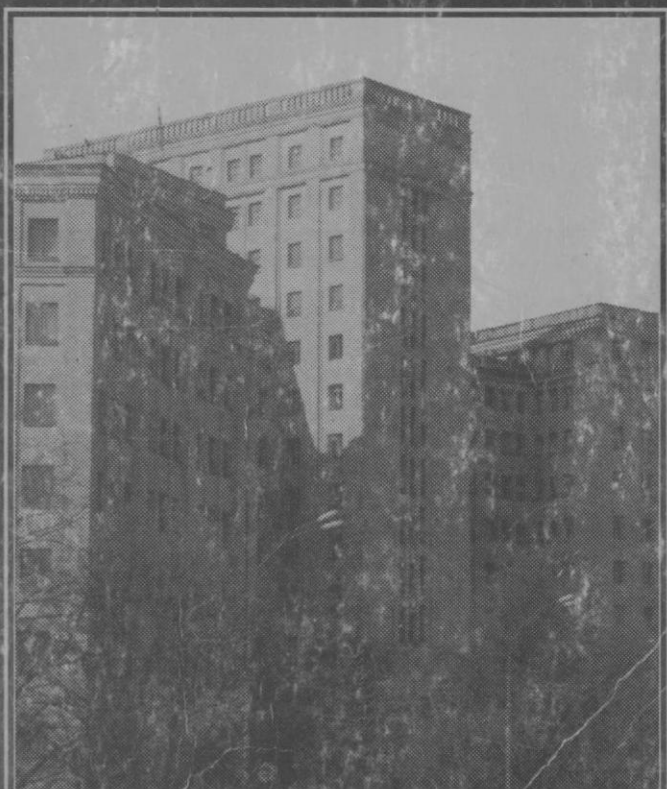
СТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

K-1403
ПЗ 97677
N 485

ВІСНИК

ВІПУСК **32**
ISSN 0453-8049
ISSN 0320-8281

ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ім. В. Н. Каразіна

ІСТОРІЯ

Міністерство освіти і науки України

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

ВІСНИК

Харківського національного університету
ім. В. Н. Каразіна

№ 485

ІСТОРІЯ

Випуск 32

Засновано у 1964 р.

Харків
НМЦ «СД»
2000

УДК 930
ББК 63я5
В53

Матеріали «Вісника» відображають основні напрямки наукових досліджень викладачів та аспірантів історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Публікації збірника присвячено актуальним питанням історії стародавнього світу та середньовічної історії й археології, проблемам історії нового та новітнього часів, історіографії.

Для викладачів, науковців, студентів та усіх, хто цікавиться історією.

Затверджено Вченою Радою ХНУ (протокол № 6 від 30.06.2000 р.)

Редакційна колегія:

канд. іст. наук, доцент	<i>С. І. Посохов</i> (відп. редактор)
канд. іст. наук, доцент	<i>В. М. Духопельников</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>С. В. Д'ячков</i> (відп. секретар)
докт. іст. наук, професор	<i>В. І. Кадеєв</i>
докт. іст. наук, професор	<i>В. В. Калініченко</i>
канд. іст. наук, професор	<i>С. М. Куделко</i>
докт. іст. наук, професор	<i>Б. К. Мигаль</i>
докт. іст. наук, професор	<i>В. К. Міхеєв</i>
докт. іст. наук, професор	<i>І. К. Рибалка</i>
докт. іст. наук, професор	<i>О. О. Чувпило</i>

Материалы «Вестника» отражают основные направления научных исследований преподавателей и аспирантов исторического факультета Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. Публикации сборника посвящены актуальным вопросам древней и средневековой истории и археологии, проблемам истории нового и новейшего времени, историографии.

Для преподавателей, научных сотрудников, студентов и всех, кто интересуется историей.

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ
ПРИМІРНИК

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, історичний факультет, тел. 45-74-78.

Центральна наукова бібліотека
ХНУ ім. В. Н. Каразіна

Свідчення про державну реєстрацію KB № 4063 від 02.03.2000 р.

інв. №

17327677

K-14038

ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

© Харківський національний університет, 2000
© НМЦ «СД», художнє оформлення, оригінал-макет, 2000

2. *Портрет жінки з квітами*

АРХЕОЛОГІЯ, СТАРОДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ

Ю. В. Буйнов

ПАМ'ЯТКИ МАР'ЯНІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ЛІСОСТЕПОВІЙ УКРАЇНІ

Характеризуючи мар'янівську культуру доби бронзи, С. С. Березанська підкреслювала, що знахідки «посудин та уламків кераміки на Сожі, Дону (Отрожки та Долгівська стоянка), Оці (Липки), Усі (с. Воскресенське) дозволяють припустити, що пам'ятки мар'янівського типу не є вузько локальним явищем, пов'язаним з Десною та Сеймом, а складають досить широкий шар, який виник внаслідок подальшого розвитку неоліту з ямково-гребенцевою керамікою» [1, с. 204]. Наявні в нашому розпорядженні матеріали дозволяють включити до ареалу цієї культури і Лівобережну Лісостепову Україну. Тут, у різні роки було виявлено та частково розкопано кілька різних видів пам'яток з типовою для мар'янівської культури керамікою. Для забезпечення більш повного уявлення про ці мар'янівські поселення та поховальні пам'ятки наведено відповідну джерелознавчу інформацію.

1. Поселення в уроч. Лисий горб. Розташоване на піщаних пагорбах у заплаві лівого берегу Сіверського Дінця на північно-західній околиці м. Балаклея (колишнє селище Лагері) Харківської області. Вперше було відкрите М. Б. Сібіловим наприкінці 20-х років XX століття [2, с. 19], а в 70–80-х роках на ньому неодноразово проводили розвідувальні роботи автор статті та С. І. Воловик. У 1987–1988 рр. Сіверсько-Донецька експедиція Харківського держуніверситету провела на поселенні охоронні розкопки [3, с. 177–187].

Ще під час проведення розвідок було встановлено, що це селище займає площу біля 1 га, але кераміка мар'янівського типу зустрічалася тільки в північно-західній частині урочища. Саме тут, на місці піщаного кар'єру, нами була зібрана велика колекція уламків посуду доби пізньої бронзи, а потім розпочались розкопки, під час яких вдалося дослідити залишки одного житла мар'янівської культури.

За своєю конструкцією це була наземна житлова споруда розмірами 6×4 м, з відкритим вогнищем та кількома фрагментами посудин. Серед них виділяються горщики гарного випалу, вертикальних пропорцій з яйцеподібним тулубом, відігнутим назовні краєм вінця (рис. 1, 1–10). У керамічному тісті є велика домішка дрібнозернистого піску та товченого кварциту. Зовнішня поверхня більшості посудин суцільно вкрита візерунками зі смуг горизонтальних ялинок, виконаних «гусеничним» штампом (слідами дотиків накрученої на паличку нитки), інколи розділених горизонтальними рядками круглих ямок. У меншій кількості зустрічаються уламки горщиків, прикрашених відбитками багатозубцевого штампу у поєднанні з тичками (сліди дотиків кінцем палички, направленої до стінок посудин під гострим кутом), відбитка-

ми, зробленими кінцем очеретини (або кістки), штампом у вигляді «колючого дроту» та розчленованими пальцьовими вдавленнями наліпними валиками. Кольорова гама поверхні посуду — від темно-жовтої до світло-сірої.

2. Поховання біля с. Червоний шлях. Ця пам'ятка знаходиться на правому березі Сіверського Дінця за 10 км на північ від поселення в уроч. Лисий Горб. Досліджуючи ґрунтовий могильник зрубної культури, який займав мис першої надзаплавної тераси, автор статті у 1989 р. знайшов одне непошкоджене поховання мар'янівської культури, здійснене за обрядом кремації [4, с. 92]. Встановлено, що рештки тілоспалення, яке здійснювалося на стороні, були закопані у котловані землянки часів розвиненої зрубної культури і накриті уламками розбитих горщиків. Поруч з ними знаходилася кварцитова зернотерка.

Один з цих горщиків мав кругле денце (рис. 2, 2), суцільно вкрити візерунком зовнішню поверхню з «гусеничних» відбитків у вигляді горизонтальних ялинок, розділених рядками ямок. Край вінця цієї посудини, її шийка та нижня частина були додатково прикрашені зигзагоподібними, кільцевими відбитками нитки, накрученої на паличку, та нігтьовими заглибленнями.

Друга посудина мала невеличке плоске денце, широко відкриті вінця. Її тулуб прикрашали три горизонтальних рядки круглих ямок (рис. 2, 2).

У західній частині могильнику було знайдено ще кілька фрагментів суто мар'янівських горщиків, які походять із зруйнованих у середньовіччі інших поховань (рис. 2, 3–4).

3. Селище та ґрунтовий могильник біля с. Мала Данилівка (околиця м. Харків). Займали край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Лозовенька. Частково зруйноване. На поверхні та у господарчих ямах у 1999 р. зібрана велика кількість уламків посудин доби неоліту, катакомбної, зрубної та мар'янівської культури. У двох місцях помічено невеличкі скупчення решток кремації разом з керамікою мар'янівського типу, що може свідчити про наявність тут не тільки селища, але й ґрунтового могильника.

4. Селище біля с. Мала Рублівка. Було розташоване на піщаному пагорбку в заплаві правого берега р. Мерла на кордоні Харківської та Полтавської обл. Дослідження проводив С. С. Берестнев у 1979 р. [5, с. 252].

Матеріали доби бронзи було зафіксовано головним чином у розкопі II. Це були уламки посудин з типовими для мар'янівської культури елементами декору (рис. 2, 5–6), а також з рисами, притаманними посуду малобудківського та бондарихінського типів. На жаль, в умовах розміщення у піщаному ґрунті та багат шаровому поселенні стратиграфічний розподіл цих знахідок не фіксується.

Ще кілька пам'яток з керамікою мар'янівського та малобудківського типів було знайдено під час розвідок на Ворсклі — поселення Котельва-3, Межеріччя, гирло р. Готні [6, рис. 1–12] та Сулі — уроч. Лиса

Гора в м. Лубни, Мацківці (уроч. Гапусенків горб) і Мацківа Лучка (уроч. Струлева Гора) [7, с. 312]. Ще раніше кераміка цих типів зустрічалася при розкопках у західній частині Суботівського городища на правому березі Дніпра [8, с. 165]. Дуже цікаву пам'ятку з матеріалами пізнього періоду мар'янівської культури розкопав А. Т. Синюк у верхів'ях Дону [9, с. 255–256].

Деякі стратиграфічні спостереження вказують, що всі ці пам'ятки хронологічно більш пізніші від поселень, розташованих у басейнах Сейму та Десни, тобто у Лівобережному Поліссі. Наприклад, за повідомленнями С. І. Воловика, наземна будівля мар'янівської культури в уроч. Лисий Горб простежувалися зразу під шаром дерну на глибині 0,2 м і перекривала житло раннього етапу зрубної культури, верхній рівень якого фіксується тільки з глибини 0,3 м [3, с. 177]. У заповненні котловану землянки ранньозрубної культури було розміщено поховання з тілоспаленнями біля с. Червоний шлях на Харківщині, про що повідомлялося нами вище. На Суботівському городищі залишки решток мар'янівської культури та малобудківського типу розміщувалися безпосередньо під шаром ранньочорноліської культури [8, с. 165–166]. Під час розкопок поселення Копанище–2 А. Т. Синюк виявив мар'янівські матеріали в одному (середньому) шарі з відкладеннями середньодонської катакомбної культури, з верхнього рівня якого в нижній шар доби енеоліту були впущені житло та господарська споруда мар'янівської культури [10, с. 110–113]. Знахідки в них кам'яної сокири та бронзової пронизки датують це поселення третьою чвертю II тис. до н. е. Нарешті, в керамічному комплексі пам'яток з Лівобережного Лісостепу простежуються подальший розвиток тих рис, що були притаманні найпізнішій пам'ятці з Полісся – Іванівському поселенню. Таким чином, наявні дані дозволяють датувати всі лісостепові пам'ятки мар'янівської культури XV–XIII ст. до н. е.

Причини, які обумовили появу цих поселень та могильників за межами Лівобережного Полісся, криються в значних етнокультурних змінах, що відбулися тут у середині II тис. до н. е. Як відомо, на ранньому етапі свого існування мар'янівська культура датується XVIII–XVI ст. до н. е. [1, с. 46]. В XV ст. до н. е. на цій території з'являються пам'ятки сосницької культури [11, с. 174; 12, с. 107–109], які в багатьох випадках виникають в тих місцях, де раніше розміщувалися мар'янівські поселення [13, с. 111; 14, с. 50–51; 15, с. 31–32]. Саме під тиском сосницьких племен носії мар'янівської культури були змушені покинути свою етнічну батьківщину і переселитися в південному та східних напрямках – в дніпровський Лісостеп, у верхів'я Дону і далі на Оку та Середню Волгу.

Нові матеріали, які ми маємо у своєму розпорядженні, вказують, що переселенці-мар'янівці опинилися у вказаних регіонах у різному етнокультурному оточенні. Наприклад, на поселенні Липки на Середній

Оці мар'янівська кераміка була знайдена поряд зі знахідками другого етапу поздняківської культури XIV–XIII ст. до н. е. і псевдо-текстильного посуду [16, с. 77]. Поселення біля с. Воскресенське відноситься до зрубної культури Середнього Поволжя [17, с. 21]. Вплив мар'янівської культури дуже яскраво проявляється в кераміці приказанської культури на балимсько-карташихінському етапі XIV–XIII ст. до н. е. [18, с. 51–52]. Можливо, це пояснює помічене А. Х. Халіковим зближення в культурних ознаках приказанської, поздняківської, черкаскульської, єловської, сосницької та мар'янівської культур XIV–XIII ст. до н. е. [18, с. 52]. У межах Лівобережної Лісостепової України та у верхів'ях Дону мар'янівські племена оселилися серед носіїв зрубної культури. Про характер їх взаємовідносин в повній мірі говорити ще рано, але наявні дані вказують, що це були переважно мирні, взаємовигідні стосунки. Ні на одній пам'ятці зрубної чи мар'янівської культури в Лівобережному Лісостепу цього часу не зафіксовано прикмет пожежі чи інших ознак військових руйнувань. Навпаки, знахідка мар'янівських поховань на околиці ґрунтового могильника зрубної культури біля с. Червоний шлях свідчать про можливість налагодження між ними певних сімейно-шлюбних відносин. Деякі мар'янівські посудини почали оздоблюватися наліпними валиками, а поряд з «гусеничками» досить часто використовувалися відбитки гребінцевого чи зубцевого штампів. На посудинах зрубної культури з цього могильника зафіксовано кілька випадків застосування в орнаментиці мар'янівських «гусеничок» та ямкових вдавлень різної форми. Такі мар'янівсько-бондарихінські риси ще раніше були помічені на кількох посудинах з кургану біля с. Суха Гомільша [19, с. 89]. Результати розкопок біля с. Червоний Шлях дають можливість припустити, що поява ґрунтових могильників зрубної культури у дніпровському Лівобережжі з тілоспаленнями, які супроводилися уламками навмисно розбитих посудин, була обумовлена впливом з боку мар'янівських племен. Зрубні та абашівські впливи на мар'янівську кераміку на Верхньому Дону відмічає А. Т. Синюк [9; 10].

Відкриття в Лівобережній Лісостеповій Україні поселень і могильників мар'янівської культури повністю спростовує гіпотезу київських археологів про віднесення до її другого періоду пам'яток малобудківського чи студенокського типу [1, с. 42; 20, с. 40–41; 21, с. 355–356; 22, с. 239].

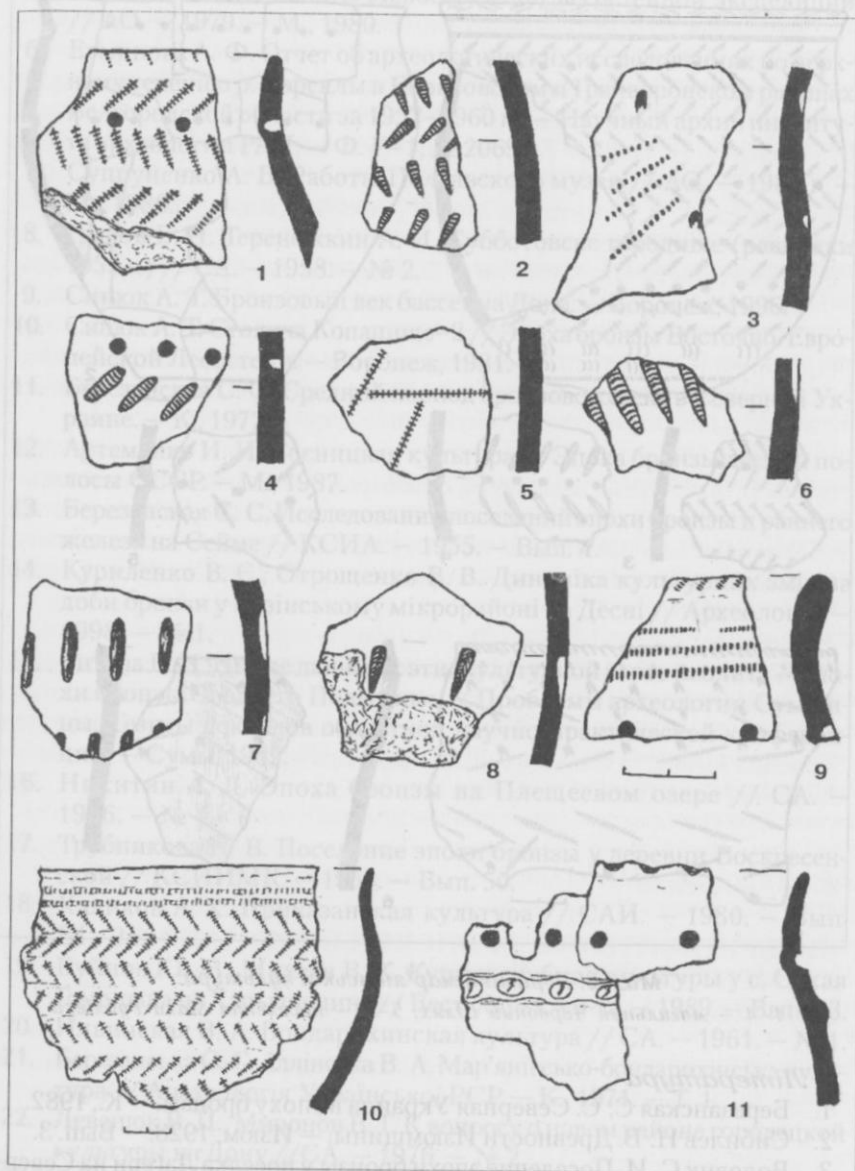
Останні, за хронологічними і культурними ознаками, являють собою значно пізнішу групу пам'яток. Для кераміки з поселень типу Студенок–5 притаманні посудини з'круглим денцем, прикрашені не «гусеничками», а відбитками багатозубцевого штампу, «перлинами», тичками, згрупованими в трикутники і схиленими вершинами донизу (т. зв. «фесто-ни»), плискатими комірцевими потовщеннями на вінцях, прикрашеними косою сіткою з гребінцевих відбитків та гребінцевими розчосами зовнішньої та внутрішньої поверхні. Інколи обробка їх поверхні дуже нагадує псевдо-текстильну кераміку. Мотиви декору посудин з поселен-

ня Студенок–5 (ялинкова композиція відбитків штамп, розділених рядками круглих ямок) не викликають сумніву про їх генетичний зв'язок з мар'янівською культурою, але формування всього студенокського комплексу кераміки відбувалося за межами українського Лісостепу. Форма цього посуду та нові елементи його декору переконливо вказують, що пам'ятки типу поселення Студенок–5 належать частині тих племен мар'янівської культури, яка опинилася після переселення з Лівобережного Полісся у Волго-Окському регіоні, де зазнала сильного впливу з боку носіїв поздняківської і приказанської культур та культури з псевдо-текстильною керамікою. Поселення студенокського типу відомі в Подонні (Сокольське, пункт 102, м. Вороніж), на Середній Оці (Великий ліс–2, Логінов хутір–2, Фефелов бор–1, Клементіївська стоянка), можливо, і на правому березі Волги — Іванівська стоянка [22, с. 25; 23, с. 178–191; 24, с. 28–33]. Окремі посудини студенокського типу знайдено на Гультінському та Тетєєвському поселеннях приказанської культури [28, с. 65, рис. 26; 29, с. 182, рис. 93, 3].

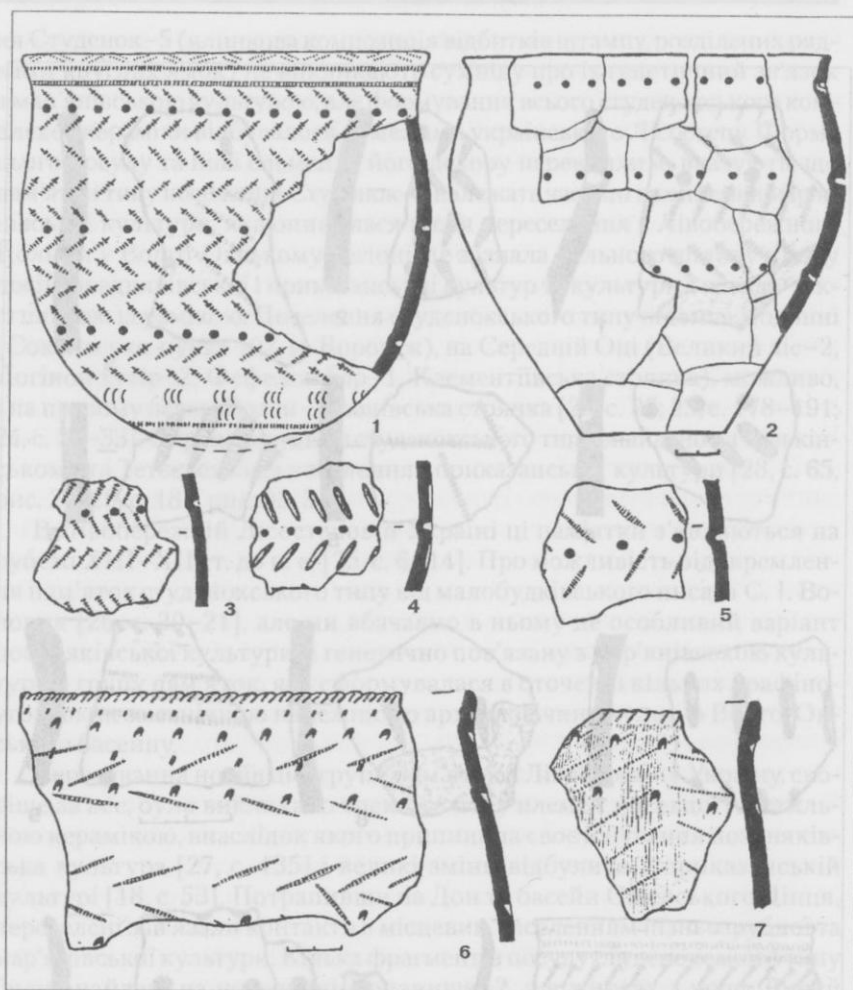
В Лівобережній Лісостеповій Україні ці пам'ятки з'являються на рубежі XIII–XII ст. до н. е. [25, с. 6–14]. Про можливість відокремлення пам'яток студенокського типу від малобудківського писав і С. І. Воловик [26, с. 20–21], але ми вбачаємо в ньому не особливий варіант поздняківської культури, а генетично пов'язану з мар'янівською культурою групу пам'яток, яка сформувалася в оточенні кількох прафіно-угорських за етнічною належністю археологічних культур Волго-Окського басейну.

Пересування носіїв цієї групи пам'яток в Лівобережну Україну, скоріше за все, було викликано тиском з боку племен з псевдо-текстильною керамікою, внаслідок якого припинила своє існування поздняківська культура [27, с. 135] і великі зміни відбулися в приказанській культурі [18, с. 53]. Потрапивши на Дон та басейн Сіверського Дінця, переселені зав'язали контакти з місцевим населенням пізньозрубної та мар'янівської культури. Кілька фрагментів посуду студенокського типу були знайдені на поселенні Копанище–2, а в житлах з уроч. Лисий Горб — великі уламки мар'янівських горщиків. Кругле денце мар'янівського горщика з поховання у могильнику біля с. Червоний шлях також свідчить про злиття двох споріднених груп «мар'янівців». За короткий час вони розселилися і в інших місцях дніпровського Лівобережжя і дійшли до Ворскли [30, с. 32].

Як нам уявляється, внаслідок появи в українському Лісостепу пам'яток студенокського типу та їх злиття з місцевою мар'янівською культурою, відбулося формування пам'яток малобудківського типу, які вже відображають початок генезису бондарихінської культури пізнього бронзового віку.

Мал. 1. Кераміка мар'янівської культури з уроч. Лисий Горб

Мал. 2. Кераміка мар'янівської культури:

1-4 — могильник Червоний Шлях; 5-7 — поселення Мала Рублівка

Література

1. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.
2. Сибилев Н. В. Древности Изюмщины. — Изюм, 1928. — Вып. 3.
3. Воловик С. И. Поселение эпохи бронзы у поселка Лагери на Северском Донце // СА. — 1993. — № 2.
4. Буйнов Ю. В. Грунтовый могильник срубной культуры у с. Червоний Шлях на Харьковщине // История и археология Слободской Украины. — Харьков, 1992.

5. Берестнев С. И. Работы Левобережной лесостепной экспедиции // АО. — 1979. — М., 1980.
6. Евминова А. Ф. Отчет об археологических исследованиях по верхнему течению р. Ворсклы в Борисовском и Грайворонском районах Белгородской области за 1957–1960 гг. — Научный архив института археологии РАН. — Ф. Р-1, № 2069.
7. Супруненко А. Б. Работы Полтавского музея // АО. — 1984 г. — М., 1986.
8. Граков Б. Н. Тереножкин А. И. Субботовске городище (раскопки 1955 г.) // СА. — 1958. — № 2.
9. Синюк А. Т. Бронзовый век бассейна Дона. — Воронеж, 1996.
10. Синюк А. Т. Стоянка Копанище-2 // Эпоха бронзы Восточно-Европейской Лесостепи. — Воронеж, 1981.
11. Березанская С. О. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972.
12. Артеменко И. И. Сосницкая культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987.
13. Березанская С. С. Исследования поселений эпохи бронзы и раннего железа на Сейме // КСИА. — 1955. — Вып. 4.
14. Куриленко В. Є., Отрощенко В. В. Динаміка культурних змін за доби бронзи у мезінському мікрорайоні на Десні // Археологія. — 1998. — № 1.
15. Титова Е. Н. Новые данные к этнокультурной карте неолита — эпохи бронзы Среднего Подесенья // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. — Сумы, 1989.
16. Никитин А. Л. Эпоха бронзы на Плещеевом озере // СА. — 1976. — № 1.
17. Трубникова Н. В. Поселение эпохи бронзы у деревни Воскресенской // КСИИМК. — 1953. — Вып. 50.
18. Халиков А. Х. Приказанская культура // САИ. — 1980. — Вып. В1–24.
19. Буйнов Ю. В., Михеев В. К. Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине // Вест. Харьк. ун-та. — 1989. — Вып. 23.
20. Ильинская В. А. Бондарихинская культура // СА. — 1961. — № 1.
21. Березанська С. С., Ілїнська В. А. Мар'янівсько-бондарихінська культура // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1.
22. Левенюк В. П., Миронов В. Г. К вопросу о новом районе городецкой культуры на Дону // СА. — 1976. — № 2.
23. Фоломеев Б. А., Александровский А. Л., Гласко Н. П., Гуман М. А. Клементовская стоянка // Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988.
24. Васильев И. Б., Непочатых В. А. Ивановская стоянка // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья. — Куйбышев, 1977.

25. Буйнов Ю. В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. — Харьков, 1994.
26. Воловик С. И. Бондарихинская культура (проблемы происхождения). — Автореф. канд. дис. — М., 1996.
27. Бадер О. Н., Попова Т. Б. Поздняковская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987.
28. Збруева А. В. Памятники эпохи бронзы в Приказанском Поволжье и Нижнем Прикамье // МИА. — 1960. — № 80.
29. Калинина Н. Ф., Халиков А. Х. Поселение эпохи бронзы в Приказанском Поволжье по раскопкам 1951–1952 гг. // МИА. — 1954. — № 42.
30. Супруненко О. Б. Матеріали до археологічної історії Нижнього Поворскля // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава, 1991.

Резюме

Автор статьи впервые выделяет в Левобережной Украине группу памятников второго периода марьяновской культуры (XIV–XIII вв. до н. э.). В отличие от них памятники типа Студенок сформировались в Волго-Окском регионе и появились в Украине на рубеже XIII–XII вв. до н. э.

Summary

For the first time the author of the article singles out a group of monuments of the second period of Maryan culture (XIV–XIII cc. B. C.) in the forest-steppe left-bank Ukraine. Unlike those mentioned the monuments of the type Studenok formed in the Volga-Oksk region and appeared in the Ukraine on the turn of the XIII–XII cc. B. C.

К. Ю. Нефедов

КУЛЬТ ПРАВИТЕЛЯ В АФИНСКОЙ ПРОПАГАНДЕ ВРЕМЕН ЛАМИЙСКОЙ ВОЙНЫ (323–322 гг. до н. э.)

В современной историографии существует немало работ, посвященных исследованию вопроса о том, каким образом Александр Македонский и его преемники использовали царский культ для оказания политического и идеологического воздействия на греческие полисы. Однако до настоящего времени не существует ни одного исследования, в котором была бы предпринята попытка рассмотреть, как греческие полисы использовали критику культа правителя в борьбе против Македонии. Между тем, изучение данной проблемы, несомненно, представляет немалый научный интерес, ибо дает возможность выявить некоторые неисследо-

ванные аспекты идеологического противостояния между эллинами и Македонией. Наиболее же ценный материал для исследования критики культа правителя в антимакедонской пропаганде предоставляет эпоха крупнейшего антимакедонского восстания полисов Балканской Греции — так называемой Ламийской войны (323–322 гг. до н. э.). Поэтому в данной работе предпринята попытка рассмотреть отношение к культу правителя, господствовавшее в те годы в пропаганде, исходившей из центра антимакедонского движения — Афин.

Важнейшим афинским источником, современным событиям Ламийской войны, является «Надгробная речь» оратора Гиперида, прочитанная в начале 322 г. до н. э. Эта речь содержит один весьма любопытный фрагмент, суть которого раскрывает отношение к культу правителя, присущее афинской пропаганде тех лет. Восхваляя афинян, павших в первых сражениях Ламийской войны, Гиперид, в частности, говорит следующее:

«Можно мысленно представить себе, что случилось бы, если бы эти люди не сражались подобным образом. Разве не очевидно, что весь мир стал бы подвластен одному деспоту, а Эллада принуждена была бы руководствоваться не законами, а его волей. Короче говоря, везде у всех господствовала бы дерзость македонян, а не сила справедливости... Это и теперь уже ясно из того, что мы вынуждены видеть, как жертвы приносятся в честь людей, как пренебрегают сооружением статуй, алтарей и храмов в честь богов, но усердно делают это для людей, слуг которых мы должны почитать словно каких-нибудь героев. Но когда из-за дерзости македонян разрушено благочестие в отношении богов, что же можно думать о справедливости в отношении к людям? Разве не очевидно, что от нее бы ничего не осталось» [Нур. VI, 20–22; пер. Л. М. Глускиной].

Под «людьми», в честь которых приносятся жертвы, сооружаются алтари, статуи и храмы, Гиперид может подразумевать только Александра Македонского, под «слугами» этих людей — друга Александра Гефестиона, который был героизирован посмертно [1, S. 33–35; 2, S. 218–219; 3, p. 142; 4, p. 241–242; 5, p. 55; 6, p. 288–289; 7, p. 297–298; 8, p. 290–291; 9, p. 71–73]. Большинство исследователей считает, что афинский оратор говорит в данном случае о культах Александра и Гефестиона, которые отправлялись в Афинах и других городах Греции не в момент произнесения речи, а еще при жизни Александра [1, S. 33–34; 2, S. 219; 4, p. 242; 6, p. 288; 8, p. 292; 10, p. 456–457; ср.: 9, p. 71–76]. Использование же настоящего времени в этом фрагменте обычно считают результатом ошибки переписчика или неправильного словоупотребления самого оратора [1, S. 34; 6, p. 289; 4, p. 241; 8, p. 289–290]. Между тем, Э. Бикерман, в свое время детально проанализировав данный пассаж Гиперида, достаточно убедительно доказал, что использование настоящего времени в этом случае не является ошибкой и находится в соответствии с грамматической структурой текста [9, p. 71–76]. Отталкиваясь от выводов Э. Бикермана, Дж. Коквелл заново рассмотрел данный вопрос и пришел к заключе-

нию, что Гиперид использует в этом фрагменте настоящее время не из каких-то риторических соображений, а потому, что говорит о культах Александра и Гефестиона, продолжавших существовать в момент речи, то есть в начале 322 г. до н. э. [7, р. 297–299]. При этом, как и Э. Бикерман [9, р. 70–81], Дж. Коквелл полагает, что Гиперид отделяет «нарушение благочестия», происходящее вне Афин, за которым афиняне вынуждены только наблюдать со стороны («мы вынуждены видеть как жертвы приносятся в честь людей, как пренебрегают сооружением статуй, алтарей и храмов в честь богов, но усиленно делают это для людей...»), от «нарушения благочестия», которое имеет место в самой столице Аттики и в котором афиняне вынуждены участвовать сами («...слуг которых мы должны почитать словно каких-нибудь героев») [7, р. 298–299]. На этом основании Дж. Коквелл делает вывод о том, что в годы Ламийской войны в Афинах продолжал отправляться героический культ Гефестиона, а в других городах Балканской Греции — богоравный культ самого Александра [7, р. 298–300]. В Афинах же, по мнению Дж. Коквелла, культ Александра так никогда и не был учрежден, ибо почитание человека божескими почестями противоречило религиозным представлениям афинян. Героическое же почитание Гефестиона граждане столицы Аттики были вынуждены учредить, так как повеление о его учреждении было отдано самим оракулом Аммона, благодаря чему этот культ пережил смерть Александра и не мог быть упразднен даже в годы открытого противостояния с Македонией [7, р. 298–304].

Таким образом, гипотеза Дж. Коквелла ставит под сомнение традиционную теорию, согласно которой культы Александра и Гефестиона были упразднены в полисах Балканской Греции в начале Ламийской войны. Однако выводы британского ученого нельзя признать в достаточной степени обоснованными. Так, трудно даже предположить, чтобы афиняне сохранили почитание Гефестиона после смерти Александра, причем только лишь из-за того, что оно было санкционировано оракулом Аммона. Указания оракулов никогда не рассматривались в Греции как обязательное руководство к действию и вполне могли быть отклонены как на частном, так и на государственном уровне [11, р. 7–8, 32–34; 12, р. 298–326]. Кроме того, источники, информация которых восходит к сочинениям участников похода Александра, ничего не сообщают о том, что «приказ Аммона» почтить покойного Гефестиона как героя был адресован кому-либо, кроме самого Александра, который, собственно, и посылал гонцов к оракулу [Агг. Anab. VII, 23, 6; Plut. Alex. 72]. Предположение же Дж. Коквелла о том, что оракул через Александра отдал этот «приказ» всем эллинам и македонянам, основано на сообщении Диодора Сицилийского [Diod. XVII, 115, 6], который, как показывают специальные исследования [13, р. 114–115], заимствовал описание посмертного чествования Гефестиона из труда Эфиппа Олинфского «Похороны Александра и Гефестиона». Эфипп же, как доказал П. Мак-Кечни, умышленно преувели-

чил масштабы этого чествования и полностью сфальсифицировал описание обряда похорон и учреждения посмертного культа Гефестиона [14, р. 418–432]. Поэтому предположение Дж. Коквелла о том, что культ Гефестиона был учрежден в Афинах по указанию оракула Аммона, а не из чисто политических соображений, нельзя признать обоснованным и, следовательно, нельзя утверждать, что этот культ мог «пережить» смерть Александра, после которой политическая необходимость в его существовании отпала. Что же касается культа Александра, то анализ многочисленных свидетельств античных авторов [Din. 1, 94; Нур. V, 31–32; Polyb. XII, 12b, 3; Val. Max. VII, 2, 13; Plut. Apophth. Reg. 804 B; Ps.–Plut. Vita X Orat. 842 D; Diog. Laert. VI, 63] приводит подавляющее большинство исследователей к выводу о том, что он все-таки был учрежден в последние месяцы жизни царя [1, S. 32–35; 2, S. 217–219; 3, р. 141–143; 4, р. 241–242; 5, р. 54–57; 6, р. 288–289; 10, р. 455–457; 15, с. 206–210; 16, с. 193–195; 17, с. 340–349; 18, с. 323–326; 19, S. 93–119]. Ученые же, отрицающие этот факт, основывают свое мнение только на буквальном понимании вышеприведенного фрагмента Гиперида [9, р. 76–82; 20, р. 310–322].

Не выглядит обоснованным и предположение Дж. Коквелла о существовании культа Александра Македонского в других городах Балканской Греции в годы Ламийской войны. В источниках не сохранилось свидетельств, которые бы могли подтвердить этот тезис. Упомянутый Павсанием «дом Александра» с гермой Аммона перед входом в Мегалополе [Paus. VII, 32, 1], который ранее считали памятником посмертного культа Александра Македонского [1, S. 29; 2, S. 207–208; 10, р. 456–457; 16, с. 194; 21, р. 1–4], как сейчас доказано [22, р. 281–287; 7, р. 299, note 15], не имел никакого отношения к почитанию покойного царя и вообще к эллинистической эпохе. Следует также заметить, что в последние месяцы жизни Александра сами македоняне крайне негативно относились ко всем попыткам царя насадить собственный культ [23, р. 235–236; 24, р. 82–83]. Управлявший же Македонией в годы Ламийской войны стратег Европы Антипатр, по данным Суды, был единственным среди диадохов, кто публично отказывался называть Александра богом, считая это кощунственным (Suida. s. v. Antipatros). Поэтому вряд ли можно сомневаться в том, что македоняне в годы Ламийской войны не только не принуждали эллинов к «возведению статуй, алтарей и храмов» в честь Александра, но и нисколько не препятствовали упразднению культа покойного царя в тех полисах, которые этого желали.

Таким образом, с гипотезой Дж. Коквелла, согласно которой Гиперид в своей «Надгробной речи» говорит о культах Александра и Гефестиона, продолжавших существовать в начале 322 г. до н. э., согласиться нельзя. Вместе с тем, нельзя отрицать и тот факт, что оратор сознательно использует в вышеприведенном фрагменте настоящее время: чисто лингвистические аргументы Э. Бикермана и Дж. Коквелла

в этом отношении не вызывают никаких сомнений. Следовательно, Гиперид, пренебрегая реалиями своего времени, умышленно говорит о культах Александра и Гефестиона так, как будто они продолжают подддерживаться и даже насильственно насаждаться Македонией. Это свидетельствует о том, что для Гиперида не является принципиальным, происходит ли «разрушение благочестия в отношении богов» в настоящий момент: насаждение культа людей в его представлении – неотъемлемая часть македонского деспотизма, своего рода устоявшийся шаблон антимакедонской пропаганды.

Гиперид и другие антимакедонские ораторы использовали критику культа Александра для борьбы с Македонией и ее сторонниками еще в то время, когда этот культ действительно существовал [Нур. V, 21, 32–33; Din. I, 94; Polyb. XII, 12b, 3; Plut. Apopht. Reg. 804 в]. Когда же он вместе с Александром ушел в прошлое, а македоняне изменили свое отношение к обожествлению людей, политические лидеры Афин, как ни странно, не только не отказались от подобного приема, но напротив: сделали его основой антимакедонской пропаганды. Судя по рассмотренному фрагменту Гиперида, насаждение культов Александра и Гефестиона рассматривалось теперь как главное проявление македонского деспотизма, как показатель неумеренной «дерзости» македонян. Даже заканчивая на торжественной ноте свою речь, Гиперид не забывает упомянуть о том, что павшие афиняне получают в Аиде «наибольшую заботу божества», ибо «пришли на помощь, когда уничтожались почести богам» [Нур. VI, 43]. Такой акцент на «неблагочестие македонян» в афинской пропаганде можно объяснить только тем, что за годы македонского владычества во внутренней жизни Афин не произошло каких бы то ни было радикальных перемен, которые бы могли ощутить на себе широкие слои демоса [15, с. 57–59], и единственным видимым последствием подчинения города Македонии явилось насильственное навязывание его гражданам культов Александра и Гефестиона. Поэтому рядовые представители демоса должны были связывать македонский деспотизм, против которого теперь следовало открыто бороться, прежде всего с царским культом. В условиях антимакедонской истерии, характерной для города во время Ламийской войны, подобное обвинение против Македонии, несомненно, находило поддержку у афинян, вне зависимости от того, насаждали ли македоняне «культ людей» непосредственно в этот период: достаточно уже было и того, что они делали это годом ранее. Во всяком случае, каких-либо более весомых проявлений македонского деспотизма политические лидеры Афин найти не могли, и поэтому легче всего было оправдывать отчаянную и, в сущности, безнадешную войну против Македонии тем, что македоняне некогда попрали самое святое – почести богам. В свете таких лозунгов антимакедонская война из политической авантюры превращалась в благородную борьбу за восстановление отеческих религиозных устоев.

Таким образом, воздаяние божеских почестей людям в афинской пропаганде времен Ламийской войны рассматривалось прежде всего как главное преступление македонян и наиболее вопиющее проявление македонского деспотизма. Религиозные аспекты в такой ситуации отходили на второй план, и в публичном неприятии «обожествления людей» находила свое выражение прежде всего ненависть к Македонии, а не стремление к религиозному благочестию. Об этом красноречиво свидетельствует кампания по борьбе с асебией (религиозным нечестием), прошедшая в Афинах в самом начале Ламийской войны. Первой ее жертвой стал, очевидно, промакедонски настроенный оратор Демад, который в свое время инициировал в Народном собрании декрет о воздаянии божеских почестей Александру [25, р. 23–24; 6, р. 289; 4, р. 242; 10, р. 457; 17, с. 342; ср.: 20, р. 313–322; 7, р. 301–302; 26, р. 138–139; 27, р. 188]. Демаду было предъявлено обвинение в том, что он якобы пытался провозгласить Александра «тринадцатым богом» [Ael. Hist. Var. v, 12; ср.: Athen. VI, 25lb], нарушив тем самым старый афинский закон о запрещении почитать богов, кроме тех, которые считаются традиционными [25, р. 23–24; 20, р. 312–323; 26, р. 138–139; 27, р. 188]. В действительности Демад, конечно, никогда не вносил в Народное собрание столь абсурдное предложение: он, видимо, лишь предлагал в той или иной форме почтить царя божескими почестями [5, р. 55; 6, р. 298; 25, р. 23]. Со временем Демад нашел поддержку в этом деле у других политиков, в том числе, у весьма популярного в начале Ламийской войны Демосфена, а затем, очевидно, и у всего Народного собрания [25, р. 24]. Тем не менее, обвинению в этих «грехах» всего демоса подвергся один Демад: он был присужден к уплате огромного штрафа и подвергнут атимии [Ael. Hist. Var. v, 12; Athen. VI, 25lb; 25, р. 23–24]. Следовательно, истинная вина оратора заключалась не столько в нарушении благочестия, сколько в его тесном сотрудничестве с Македонией в годы правления Александра. Судить за это, однако, было невозможно, вследствие чего Демад был осужден за главный «македонский грех» – насаждение культа людей, в котором он, к тому же, действительно принимал определенное участие [ср.: 25, р. 24; 26, р. 139; 27, р. 188]. Еще более отчетливо подобная логика расправы с «пособниками Македонии» проявилась в обвинении в религиозном нечестии, предъявленном тогда же Аристотелю за его гимн в честь покойного атарнейского тирана Гермия и надпись на статуе того же Гермия в Дельфах, которые были написаны еще в начале 40-х гг. IV в. до н. э. [Diog. Laert. V, 1, 6–8; Athen. XV, 696d–f]. Все «нечестие» философа содержалось в совершенно невинных строках о том, что Гермий получит бессмертие «от Муз, дочерей Мнемосины» и что он был убит «вопреки священным уставам бессмертных», а также в излишне «вольном» восхвалении Аретэ [27, р. 194–203]. Тем не менее Аристотель, как и Демад, был обвинен в попытке введения «новых богов» и вынужден был бежать из Афин [27, с. 205–211]. Очевидная нелепость обвинения, а так-

же двадцатилетняя давность «преступления» свидетельствуют о том, что истинной причиной преследования Аристотеля была его давняя связь с Филиппом II и Александром [ср.: 27, р. 211–214], и обвинен он был таким образом по принципу: сторонник Македонии есть нарушитель благочестия в отношении богов. Обвинители при этом даже не потрудились сфабриковать более обоснованные обвинения, сочтя возможным преследовать Аристотеля за обычный «поэтический апофеоз», который в другое время никогда не обратил бы на себя внимание ревнителей благочестия. В целом же процессы над Аристотелем и Демадом носили откровенно пропагандистский характер и были призваны взвалить вину за тяготы македонского господства на отдельных лиц, деятельность которых давала для этого определенный повод. В этом отношении данные процессы во многом напоминали процессы по обвинению в религиозном нечестии, которые имели место в Афинах во второй половине V – начале IV вв. до н. э. [см.: 28, с. 117–138; 27, р. 40–156]. Однако если тогда религиозная формулировка обвинения служила прикрытием для расправы с политическими противниками обвинителей или потенциальными «врагами демократии», то теперь в лице Аристотеля и Демада подвергалось публичному осуждению македонское господство как таковое. Эти преследования явились как бы «воплощением в жизнь» основных идей антимакедонской пропаганды. Примечательно, что в 318 г. до н. э., когда Афины вновь на короткий срок добились независимости и восстановили демократию, сразу же были подвергнуты осуждению за попытку введения новых богов Феофраст и Деметрий Фалерский, также считавшиеся пособниками Македонии, причем поводы для их обвинения были еще более абсурдными, чем в случаях с Аристотелем и Демадом [см.: 26, р. 117–152].

Таким образом, критика культа правителя, по существу, лежала в основе афинской пропаганды времен Ламийской войны. Практика насаждения царского культа, имевшая место при жизни Александра, была использована демократическими лидерами Афин для нагнетания антимакедонской истерии, и «разрушение благочестия» путем обожевления и героизации людей превратилось в афинской пропаганде в неотъемлемую часть македонского господства. Именно против этого македонского неблагочестия и призваны были теперь бороться восставшие эллины, возрождая поруганные «почести богам». Во внутренней жизни полиса эта борьба находила свое выражение в процессах по обвинению в нечестии бывших сторонников Македонии, вне зависимости от того, совершали ли они в действительности подобные преступления. Данная пропагандистская кампания, по существу, мало чем отличалась от пропаганды того же Александра, который стремился в свое время насильственно объединить греческие полисы под своей властью под предлогом необходимости отмщения персам за поругание греческих святынь. Поэтому разрыв между пропагандистскими лозунгами и реальностью в афинской

пропаганде времен Ламийской войны ощущался не менее отчетливо, чем в пропаганде македонян, что, конечно же, не только не способствовало поддержанию религиозного благочестия, а напротив, превращало само представление об этом благочестии в такую же идеологическую догму, какой был царский культ.

Литература

1. Habicht Chr. *Gottmenschen und griechische Städten*. – München, 1970.
2. Taeger F. *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes*. – Bd. I. – Stuttgart, 1957.
3. Cerfaux L., Tondra J. *Un concurrent du christianisme: Le culte des souverains dans la civilisation Gréco-Romaine*. – Tournai, 1957.
4. Preaux C. *Le Monde hellénistique: La Grèce et L'Orient (323–146 av. J. C.)*. – Paris, 1978.
5. Badian E. *The Deification of Alexander the Great* // *Ancient Macedonian Studies in Honor of Ch. Edson*. – Thessaloniki, 1981.
6. Bosworth A. B. *Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great*. – Cambridge, 1993.
7. Cawkwell G. L. *The Deification of Alexander the Great: A Note* // *Ventures into Greek History: Dedicated to N. G. L. Hammond*. – Oxford, 1994.
8. Braccisi L. *L'Epitafio di Iperide come fonte storica* // *Athenaeum*. – 1970. – V. 48.
9. Bickerman E. J. *Sur un passage d'Hyperide* // *Athenaeum*. – 1963. – V. 41.
10. Fox R. L. *Alexander the Great*. – London, 1986.
11. Bremmer J. N. *Greek Religion*. – Oxford, 1994.
12. Parker R. *Greek States & Greek Oracles* // *Crux. Essays in Greek Religion and History Presented to G. E. M. de Ste. Croix*. – London, 1985.
13. Hammond N. G. L. *Three Historians of Alexander the Great. The So-Called Vulgate Authors, Diodorus, Justin, Curtius*. – Cambridge, 1985.
14. МС Кеchnie P. *Diodorus Siculus and Hephastion's Pyre* // *CQ*. – 1995. – V. 45. – N. 2.
15. Маринович Л. П. *Греки и Александр Македонский*. – М., 1993.
16. Шифман И. Ш. *Александр Македонский*. – Л., 1988.
17. Кондратюк М. А. *Проблема обожествления Александра Македонского в современной историографии* // *Проблемы всеобщей истории*. – Вып. 1. – М., 1977.
18. Шахермайр Ф. *Александр Македонский*. – М., 1986.
19. Jaschinski S. *Alexander und Griechenland unter dem Eindruck der Fluch des Harpales*. – Bonn, 1981.
20. Atkinson K. M. T. *Demosthenes, Alexander and Asebeia* // *Athenaeum*. – 1973. – V. 51.

21. Fredricksmeyr E. A. Three Notes on Alexander's Deification // AJAH. — 1979. — V. 4.
22. Calder W. M. Alexander's House (Pausanias 8.32.1) // GRBS. — 1982. — V. 23.
23. Hammond N. G. L. Macedonian State: Origins, Institutions and History. — Oxford, 1992.
24. Hammond N. G. L., Walbank F. A History of Macedonia. — V. 3. — Oxford, 1988.
25. Williams J. M. Demades' Last Years, 323/2–319/8 BC: A «Revisionist» Interpretation // AW. — 1989. — V. 19.
26. O'Sullivan L. L. Athenian Impiety Trials in the Late Fourth Century B. C. // CQ. — 1997. — V. 47. — N. 1.
27. Derenne E. Les proces d'impiete intentes aux philosophes a Athenes au Vme et au IVme siecles av. J. S. — Liege: Paris, 1930.
28. Никитюк Е.В. Процессы по обвинению в религиозном нечестии в Афинах во второй половине V в. до н. э. // Античный мир: Проблемы истории и культуры. — СПб., 1998.

Резюме

У роботі з'ясовується ставлення до культу правителів у антимакедонській пропаганді, що поширювалася в Афінах за часів Ламійської війни (323–322 рр. до н. е.). Аналізуючи відомий фрагмент «Надгробної промови» оратора Гіперіда [Нур. VI, 20–22], автор доводить, що культ правителя в афінській пропаганді тих часів розглядався як найбільш тяжкий злочин македонян, що призвів до руйнування релігійних устоїв. У цьому контексті війна проти Македонії перетворювалася на священну боротьбу за відновлення «пошани богам». У внутрішньому житті полісу ця боротьба знайшла свій вираз у судовому переслідуванні колишніх прихильників Македонії за звинуваченням в релігійному блюзнірстві. Проте уся ця боротьба та пропаганда переслідувала лише політичні цілі, а у демонстративному несприйнятті царського культу відбивалася у першу чергу ненависть до Македонії, а не релігійні уявлення.

Summary

The subject of this paper is the attitude to the ruler-cult in the anti-macedonian propaganda spreading in Athens at the time of Lamian war (323–322 B. C.). Analysing the famous passage from Hyperides' «Funeral Oration» [Hyp. VI, 20–22], the author shows that ruler-cult in Athenian propaganda was shown as the most evil crime of Macedonian despotism, which had lead to the destruction of religious piety. In this context the war against Macedonia turned out into sacred fight for the restoration of gods honour. Inside the polis this fight was expressed in the impiety trials against the former Macedonia sympathizers. But the aims of this fight and propaganda were pure political and the public denying of king-worship was based, first of all, on the hate to Macedonia.

С. Д. Литовченко

АРМЕНИЯ В ВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКЕ МАРКА АНТОНИЯ

Расширение сферы римского влияния на Востоке обычно сопровождалось активным использованием военного и экономического потенциала союзных государств. Умение приобретать сторонников в Азии было отличительной особенностью внешней политики римлян. При этом выгоду из союзных отношений извлекал не только Рим, но и дружественные монархи, которые видели в римлянах надежную опору для борьбы с соседями [1, р. 75–76]. Однако Армянское царство, вопреки общему правилу, в течение второй половины I века до н. э. превратилось из «дружественного и союзного» Риму государства в «яблоко раздора» между римлянами и парфянами. В исторической науке неоднократно рассматривалась политика М. Антония в отношении Армении, однако большинство исследований затрагивают этот вопрос лишь косвенно. В то же время, этот важный эпизод армяно-римских взаимоотношений требует более детального изучения.

В ходе Митридатовых войн Армения была втянута в конфликт с римлянами. Войска армянского царя Тиграна II были разбиты римским полководцем Лукуллом. Но в 66 г. до н. э. Гней Помпей заключил с Тиграном II союзный договор и оказал поддержку в борьбе с царем Парфии [2, с. 199; 209]. Таким образом, римляне признали важность союза с Арменией, и армянское царство вновь вошло в сферу римского влияния на Востоке [2, с. 211]. В то же время неудачный поход триумвира Марка Лициния Красса в Парфию в 53 году до н. э. привел к оккупации Армении парфянами и заключению армяно-парфянского союза. Армянская конница, вероятно, участвовала в последующих столкновениях Парфии с Римом на стороне парфян [3, с. 52]. Однако наибольший урон римской политике в Армении нанес Марк Антоний, спровоцировавший первое антиримское восстание армян в 34 г. до н. э. [4, с. 147; 5, с. 247; 7, р. 437].

Задуманный М. Антонием грандиозный поход в Парфию требовал не только концентрации римских сил на Востоке, но и активного участия всех реальных и потенциальных римских союзников в Азии. Поражение римских легионов в борьбе с парфянской конницей на равнинах Месопотамии сделало более перспективным северный горный маршрут продвижения римских войск в пределы Парфянского царства. [8, с. 115; 9, с. 109–110; 10, р. 307; 11, с. 273] Именно такой путь предлагал в свое время Марку Лицинию Крассу Артавазд II и, вероятно, обдумывал Юлий Цезарь [Suet. Caes., 44, 3]. Так как этот маршрут проходил только через территорию Армении, роль бывшего союзника в планах М. Антония была исключительно важной [4, с. 138; 6, с. 114]. Естественно, что, начиная

войну с парфянами, М. Антоний должен был обеспечить по крайней мере лояльность царя Артавазда II. Поэтому еще в 37 году до н. э. полководец триумвира Публий Канидий Красс был направлен на Кавказ с 4 легионами [Plut. Ant., 34; Dio Cass., XLIX, 24, 1]. Артавазд II Армянский не только восстановил союзные отношения с Римом, но и стал главным советником М. Антония в парфянском походе [Plut. Ant., 35; Dio Cass., XLIX, 25, 1; Strabo, XI, 14, 9]. Окончив подготовительные мероприятия в 36 г. до н. э., римляне спешно выступили в поход, оставив медленно движущийся обоз под охраной двух легионов и войск союзников [Plut. Ant., 38; Dio Cass., XLIX, 25, 2]. Несмотря на большие надежды, которые М. Антоний возлагал на армянскую кавалерию, позади основных сил римлян оказалась и армия Артавазда II [Plut. Ant., 50].

Легионы М. Антония беспрепятственно проникли в пределы Мидии-Атропатены и приступили к продолжительной осаде атропатенской столицы Фрааспы [Dio Cass., XLIX, 25, 3]. На этом успешное развитие похода было прервано. Неожиданно из Месопотамии вернулись парфянские войска, которые, однако, не спешили спасти осажденный город [Dio Cass., XLIX, 25, 3]. Блестящий маневр Фраата IV привел к выходу парфянской конницы в тыл армии М. Антония и разгрому римского обоза и двух легионов под командованием Оппия Статиана [Dio Cass., XLIX, 25, 3; Plut. Ant., 38]. Под влиянием этих событий армянский царь вернулся в собственное царство вместе с армией. Римляне не смогли вынудить парфян вступить в крупное сражение, не смогли они и взять Фрааспу. Войска Антония вынуждены были отступать в Армению, отражая атаки парфянской конницы и неся значительные потери. Поход в Парфию лишил римлян почти половины легионов и стал одним из самых значительных поражений в истории Республики в I в. до н. э. [8, с. 118].

По мнению большинства античных авторов, главной причиной неудач М. Антония стал отказ от участия в операции Артавазда II [Dio Cass., XLIX, 25, 5; Plut. Ant., 38]. Вероятно, это утверждение содержалось в воспоминаниях легата М. Антония Кв. Деллия, труд которого лег в основу многих источников [5, с. 228; 10, р. 309; 12, с. 358]. В 34 г. до н. э. М. Антоний предпринял новый поход, но уже в Армению для наказания Артавазда II. Кв. Деллий был послан в Арташат с просьбой выдать дочь Артавазда II за сына М. Антония, чем, по-видимому, должен был усыпить бдительность царя [Dio Cass., XLIX, 39, 2]. В начале весны М. Антоний сам двинулся в Армению через Никополь и вынудил Артавазда II выйти из города [Dio Cass., XLIX, 39, 3–4]. После чего царь Армении был арестован, а царство разграблено [Dio Cass., XLIX, 39, 5; Plut. Ant., 50]. Захватили римляне и царскую семью, кроме старшего сына Арташеса, который поднял восстание и после поражения бежал в Парфию [Dio Cass., XLIX, 40, 1]. Артавазда II провели по улицам Александрии в триумфе Марка Антония и впоследствии убили по приказу Клеопатры [Dio Cass.,

XLIX, 40, 3–4; Plut. Ant., 50]. Армения была оккупирована римскими войсками, а царем Армении был объявлен сын М. Антония [Dio Cass., XLIX, 41, 3; Plut. Ant., 54].

Таким образом, итогом римско-армянского союза явилась ликвидация царства. Большинство исследователей видят причины неудачи римско-армянского альянса или в действиях Артавазда II, или в непродуманной политике римского полководца [8, с. 119; 12, р. 126; 13, с. 119; ср., 5, с. 247; 11, с. 227; 14, р. 85]. Однако выяснение причин конфликта требует анализа всего спектра римско-армянских отношений в 37–34 г. до н. э.

Уже процесс восстановления римско-армянского союза по-разному описывается в источниках. Согласно краткому замечанию Плутарха, Армения, Албания и Иберия были завоеваны римлянами [Plut. Ant., 34]. Тем не менее Дион Кассий, подробно описавший подчинение албанского и иберийского царя, умалчивает о сопротивлении Артавазда II. Так как упоминание об этих событиях должно было сохраниться у Диона Кассия, очевидно, что П. Канидию не пришлось сражаться с армянами [Dio Cass., XLIX, 24, 1]. В то же время большинство исследователей, соглашаясь с мирным характером подчинения армянского царя, утверждают, что Артавазд II был вынужден уступить силе римского оружия, осознав безнадежность сопротивления [5, с. 242; 6, с. 108; 8, с. 116; 10, р. 307; 12, р. 122; 15, с. 47; 16, р. 72]. Однако восстановление Артаваздом II союза с Римом нельзя трактовать только как вынужденный шаг царя. Четыре легиона, приведенные П. Канидием, были не столь значительной силой для подчинения Армении, ведь уже в следующем году Артавазд II предоставил Антонию минимум 6 тысяч тяжеловооруженных всадников и 7 тысяч пехоты [Plut. Ant. 37; 3; 4, с. 137; 9, с. 109]. Некоторые специалисты полагают, что армянский контингент составлял 7 тысяч пехоты и 16 тысяч конницы [6, с. 122–124]. Новая политическая ситуация, сложившаяся в Передней Азии, не позволяет проводить и прямые аналогии с действиями Тиграна II в 66 году до н. э., когда армянский царь без сопротивления подчинился Помпею [10, р. 307]. Во-первых, Помпей имел в своем распоряжении значительно больше сил, чем П. Канидий. Во-вторых, положение Тиграна II в условиях парфянской угрозы и мятежа Тиграна Юного было менее прочным, чем Артавазда II. Кроме того, Артавазд II мог надеяться на помощь союзной Парфии, а ореол непобедимости римских легионов померк после поражения Красса и парфяно-армянских рейдов вглубь азиатских владений Рима. Авторитет римского оружия не смог полностью восстановить и Вентидий Басс, разбивший армию парфянского царевича Пакора в 39–38 гг. до н. э. Даже менее значительные, чем армянский царь, восточные монархи оказывали римлянам упорное сопротивление, как, например, Антиох Коммагенский, Фарасман Иберийский и Зовир Албанский [Dio Cass., XLIX, 22, 1; 24, 1; Plut. Ant., 34]. Следует полагать, что угроза применения силы не могла оказать

решающего влияния на подчинение Артавазда II римлянам. Дело в том, что, армяно-парфянский союз, возникший в 53 г. до н. э., не может считаться добровольным для Армении. К тому же, избиеение новым парфянским царем Фраатом IV всех царских родственников, среди которых могли быть и представители армянского правящего дома, не добавило прочности армяно-парфянскому альянсу [15, с. 47]. В то же время, союз с Римом открывал перед Артаваздом II перспективу присоединения Мидии-Атропатены и ослабления давнего и опасного соседа-соперника — Парфии [Dio Cass., XLIX, 25, 1; 10, p. 312].

На добровольность действий армянского царя указывает и доверие, оказанное ему М. Антонием [Strabo, XI, 13, 4]. Артавазд II Армянский не только стал главным советником М. Антония, но и предоставил в распоряжение римлян наибольшее количество союзных войск [Plut. Ant., 35; Dio Cass., XLIX, 25, 1; Strabo, XI, 14, 9]. Следовательно, римляне видели в Артавазде II не столько вынужденного перебежчика, сколько заинтересованного союзника. Поэтому еще более поразителен тот факт, что Артавазд II с войском оказался позади основных сил Антония, устремившихся в Мидию-Атропатену.

Анализируя сложившуюся ситуацию, необходимо отвергнуть предположение, что М. Антоний отказался от использования армянской армии из-за недоверия к Артавазду II [16, p. 72]. Во-первых, у М. Антония не было веских причин подозревать Артавазда II в неискренности. Во-вторых, было бы более логично удерживать ненадежного союзника подле себя, чем оставлять его в тылу. В-третьих, хотя источники действительно склонны возлагать немалую долю вины за общее поражение римлян именно на Артавазда II, ни один из них не упоминает о ненадежности армянских войск до разгрома римского обоза [5, с. 228].

По мнению А. Шервин-Уайта, армия Артавазда II играла меньшую роль в планах Антония, чем это утверждают источники и предполагают некоторые исследователи [10, p. 311–314; ср. 16, p. 72; 17, p. 32, 41]. Следовательно, ее присутствие в составе основных сил может быть необязательным. Однако армянская конница, даже тяжелая, была бы более эффективна в условиях стремительного наступления римских легионов, чем в охране обоза.

Обычно отсутствие армянских войск в составе армии М. Антония объясняют возвращением Артавазда II за подкреплениями в столицу Армении Арташат [6, с. 125; 14, p. 83–84]. По мнению И. Кромайера, чья версия остается общепризнанной, смотр войск М. Антония проходил возле Карана (Каринское плоскогорье, Эрзерум). На встречу с римлянами Артавазд II прибыл без войска и вынужден был вернуться за ним в Арташат, в то время как М. Антоний с основными силами двинулся в Мидию-Атропатену по короткой дороге, через современный Баязет, минуя Араратскую долину [14, p. 84; ср. 18, с. 262]. С. Г. Тер-Израелян, в целом принимая гипотезу И. Кромайера, ссы-

лаясь на Плутарха, убедительно доказывает, что Артавазд II не мог прибыть в Каран без армии [5, с. 211; 6, с. 125–127]. По утверждению исследователя, армянский царь был вынужден вернуться в столицу по требованию М. Антония за дополнительными десятью тысячами конницы [6, с. 127].

Приведенные выше предположения, доминирующие в современной историографии, уже были частично подвергнуты критике [10, р. 311–312]. Однако решение проблемы еще далеко от завершения. Во-первых, гипотеза о возвращении армянского царя в столицу строится на допущении, что не только Артавазд II, но и римский обоз двигались по обходному пути через Арташат, так как короткая южная дорога была непроходима для громадных осадных орудий [19, с. 60]. Но в источниках нет ни единого упоминания о раздельном маршруте легионов М. Антония и обоза [10, р. 312]. И если краткий путь был для обоза непреодолим, то вся римская армия должна была двигаться маршрутом Каран–Арташат–Фрааспа, единственно проходимым для осадных орудий. В этом случае даже наиболее аргументированная версия С. Г. Тер-Исраеляна не объясняет отставания Артавазда II от М. Антония.

Во-вторых, предполагаемое место смотра армий М. Антония — Каринское плоскогорье, действительно допускающее движение в Мидию-Атропатену в обход Арташата, установлено только предположительно, поскольку в источниках нет точного указания на место сбора войск [10, р. 311]. У Плутарха указывается только страна, в которой проходил сбор — Армения [Plut. Ant., 37]. По мнению большинства исследователей, район Карана наиболее удобен для сбора и войск М. Антония, и легионов П. Канидия Красса, и малоазиатских царей — союзников римлян [9, с. 109; 5, с. 211; 20, р. 23]. Но как верно замечает А. Шервин-Уайт, для встречи с П. Канидием Крассом и Артаваздом II не менее удобна местность около Арташата [10, р. 311]. Союзные монархи сопровождали обоз и в любом случае оказывались в Арташате. Наиболее веским аргументом в пользу локализации места сбора войск в Каране является утверждение Плутарха, что М. Антоний в своем движении в Мидию-Атропатену оставил Армению слева [Plut. Ant., 38]. Действительно, из Западной Армении существует путь в Мидию-Атропатену, минующий Араратскую долину. Однако даже эта дорога не оставляет Армению слева в полном смысле этого слова. Двигались ли легионы М. Антония по маршруту Каран–Баязет–Мидия-Атропатена, как предполагали западные ученые, или по дороге Каран–Хой–Мидия-Атропатена — по версии армянских историков, в любом случае римляне проходили по территории Армянского царства [Strabo, XI, 14, 1; 14, р. 84; 18, с. 262;]. Поэтому И. Кромайер и утверждает, что во время своего похода по короткой дороге римляне оставили слева не собственно Армению, а ее наиболее заселенные земли — долину Аракса [14, р. 84]. Но если предположить, что Антоний отправился в Мидию-Ат-

ропотену из Арташата по маршруту Арташат—Ордспу—Хой—Фрааспа, то и в этом случае густонаселенные районы Армении оказываются слева [10, р. 312; 20, с. 159–164] (см. рис. 1). Таким образом высказывание Плутарха не стоит понимать буквально и, следовательно, использовать для определения места сбора. Но в этом случае Арташат, как показано выше, кажется более предпочтительным, чем Каран, местом смотра войска, и отставание Артавазда II не может быть объяснено возвращением в собственную столицу.

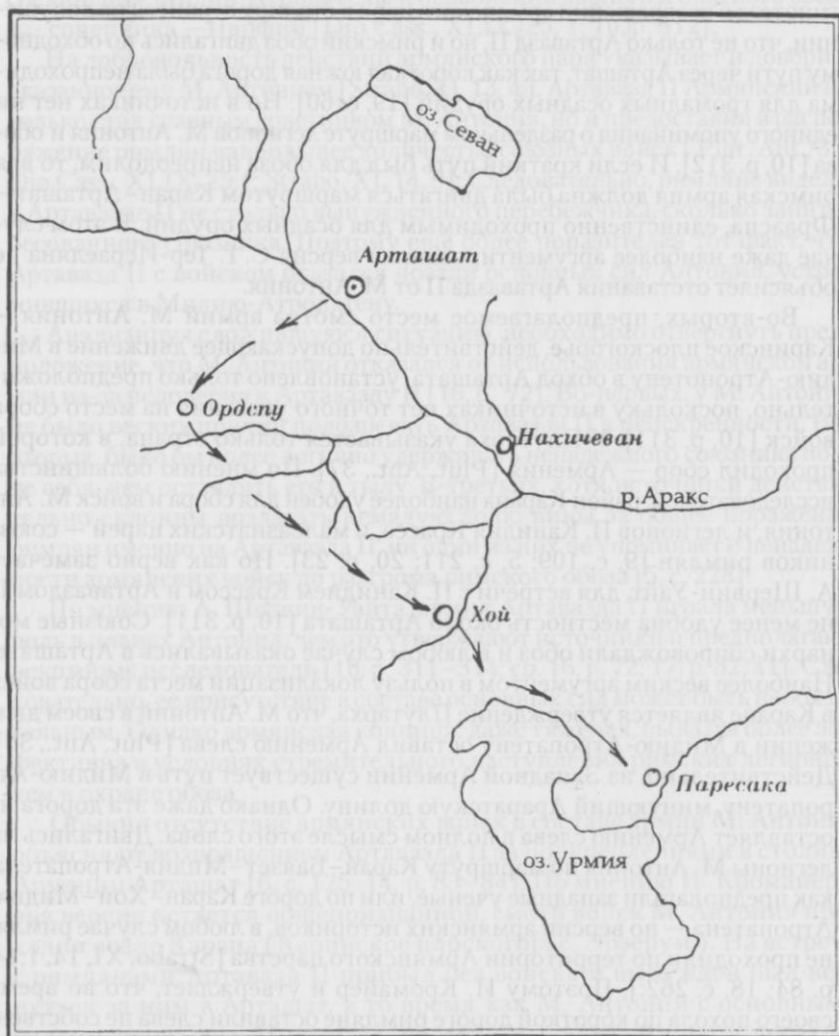

Рис. 1. Вероятный путь армии Марка Антония в Мидию-Атропатемену

Если согласиться с тем, что и Артавазд II и М. Антоний двигались в Армении по одной дороге, то необходимо выяснить причины отсутствия армянских войск в числе основных сил М. Антония. Ведь даже приняв версию С. Г. Тер-Исраеляна, так как любые реконструкции маршрута римских войск остаются весьма гипотетичными, мы все же не сможем ответить на вопрос: почему Антоний отказался, пусть даже временно, от услуг ближайшего советника и проводника? Так ли было необходимо личное присутствие царя в Арташате для набора дополнительных отрядов конницы?

Кажется, что причины отсутствия Артавазда II в армии М. Антония могут иметь не столько объективный, сколько субъективный характер. Действия М. Антония (стремительный марш к Фрааспе — столице Мидии-Атропатены, отказ от осадных орудий) свидетельствуют только о том (и это подтверждают источники), что римский полководец не собирался штурмовать город [10, р. 315]. В то же время М. Антоний не намеревался обойти укрепленную столицу царства, что подтверждается упорным и безрезультатным штурмом Фрааспы [10, р. 315]. Не мог надеяться М. Антоний и на внезапность удара — после смотра в Армении слух о походе разнесся по всей Азии [Plut. Ant., 38]. Даже если последнее утверждение — вымысел Плутарха и смотр удалось сохранить в тайне, мог ли надеяться М. Антоний, что после его демонстративного похода к Зевгме парфяне и мидийцы могли сомневаться в целях его предприятия? Невольно напрашивается мысль, что М. Антоний ожидал добровольной сдачи Фрааспы. Раздоры в Парфянском царстве могли стать основанием для подобных надежд, так как достаточно жесткая политика Фраата IV могла оттолкнуть от него не только часть парфянской знати, но и зависимых царей, в том числе и Артавазда Атропатенского. Наше предположение основывается на сообщении Диона Кассия [Dio Cass., XLIX, 25, 1]. Рассказ античного историка о походе не содержит, вопреки мнению некоторых исследователей, прямого указания на союз М. Антония и царя Мидии-Атропатены [ср. 9, с. 108]. Но в источнике утверждается, что Артавазд II Армянский упорно настраивал М. Антония против Артавазда Атропатенского, советуя напасть на царство последнего. Однако действия армянского царя нелогичны. Путь из Армении в Парфию проходит только через Мидию-Атропатену, и Антония вовсе не нужно было в этом убеждать. Не будет ли более вероятным предположение, что Артавазд II Армянский пытался опорочить своего конкурента именно потому, что Антоний надеялся на мирное подчинение Мидии-Атропатены? В этом случае объяснимы отсутствие армянских войск в авангарде армии М. Антония. В I в. до н. э. Мидия-Атропатена часто становилась объектом агрессии со стороны Армении, и в описываемый период армяно-атропатенские отношения оставались напряженными, сохранялись претензии армян на атропатенские территории [Strabo, XI, 13, 2].

Армянский историк Мовсес Хоренаци вообще считал, что во времена М. Антония Атропатена была подвластна Армении [Мов. Хор. I, 22]. Поэтому вступление армянских войск в Фрааспу могло быть воспринято в Атропатене негативно, что и обусловило отсутствие армянской конницы в составе основных сил римлян.

В любом случае, отказ от активного использования войск Артавазда II оказался на руку парфянам. Умело использовав разобщенность римских сил, они смогли сорвать планы М. Антония. В то же время большинство источников обвиняют в поражении М. Антония именно армянского царя, так как Артавазд II, после уничтожения парфянами римского обоза, вернулся с войсками в Армению [Dio Cass., XLIX, 25, 5; Plut. Ant., 39; 50; Strabo, XI, 13, 4]. Современные исследователи, отвергая, как правило, версию Страбона об измене царя, обычно соглашаются с Плутархом, что Артавазд II разуверился в силе римлян и отказался участвовать в походе [8, с. 199; 10, р. 314; 18, с. 265; 21, с. 201; ср. 12, р. 125–126]. Подробный анализ причин возвращения армянской конницы провел С. Г. Тер-Исраелян, который пришел к выводу, что поступок Артавазда II был обусловлен достаточно вескими объективными причинами [5, с. 237–241]. Но рассуждения ученого можно дополнить. Артавазд II был участником событий 53 г. до н. э., когда парфянский царь Ород, вместо того что бы всеми силами противостоять легионам М. Красса, оставил против римлян полководца Сурену, а сам оккупировал дружественную римлянам Армению, принудив царство к сдаче [Dio Cass., XL, 16, 2; Plut., Crass, 21, 5]. Ничто не препятствовало парфянам повторить этот маневр, тем более в отсутствие основных сил армян. Итогом подобного развития событий стала бы катастрофа, еще более впечатляющая, чем тяжелое отступление легионов М. Антония, так как, завоевав Армению, парфяне захватывали все римские и армянские войска в громадную ловушку. Напомним, что зимнее отступление римской армии по союзной Армении привело к гибели 8 тысяч солдат от холода и болезней, и можно себе представить масштабы потерь римлян в случае движения по стране с боями. Следовательно, возвращаясь в свое царство, Артавазд II не только спасал свою армию, но и обеспечивал М. Антонию путь для отступления. И действительно, худшие опасения римлян, что парфяне нанесут удар по легионам, переправляющимся через Аракс (армяно-атропатенскую границу), не оправдались, и в пределах Армении нападения парфян прекратились [Plut. Ant., 49].

Кроме того, М. Антоний не воспользовался прекрасной возможностью свалить вину за провал операции на царя и компенсировать солдатам трудности перехода богатой добычей из Армении. Вместо этого римляне спешно покинули царство, неся большие потери при переходе через горы [Plut. Ant., 51].

Таким образом, на основании сообщений источников невозможно сделать вывод о том, что действия армянского царя должны были вызвать недовольство римлян. Возникновение версии о вине армян в про-

вале кампании 36 г. до н. э. С. Г. Тер-Исраелян относит к периоду после завоевания Армении в 34 г. до н. э. [5, с. 246–247]. Этим обвинением римляне, по мнению исследователя, пытались оправдать свои варварские действия в союзном царстве. Однако, если до 34 г. до н. э. упреков в предательстве еще не было, почему Артавазд II старательно избегал встречи с М. Антонием в 35 г. до н. э.? Скорее всего, М. Антоний, оправдывая большие потери, мог использовать версию об измене Артавазда II непосредственно после окончания парфянского похода. Однако, если и существовали подобные обвинения, они должны были оставаться только декларацией. М. Антоний не мог пойти на разрыв с важнейшим союзником в Азии в условиях подготовки нового похода в Парфию. Воспользоваться обвинениями в адрес армянского царя римляне смогли только после изменения ситуации на Востоке.

В 35 г. до н. э. от имени царя Мидии-Атропатены к М. Антонию прибыл царь Полемон, захваченный в плен при разгроме римского обоза. Артавазд Атропатенский разорвал союзные отношения с Фраатом IV и искал союза с римлянами [Dio Cass., XLIX, 33, 1; Plut. Ant., 52]. С появлением нового союзника роль Армении в планах М. Антония уменьшилась. Возникла возможность, захватив Армению, восстановить изрядно пошатнувшийся авторитет полководца. Обвинение Артавазда II в провале парфянского похода стало формальной причиной оккупации Армении. Большинство исследователей соглашались с тем, что арест армянского царя был продиктован не стремлением уничтожить потенциального предателя, а желанием оправдать собственные промахи [5, с. 247; 9, с. 119; 10, р. 321; 11, с. 227]. В то же время даже это предположение не объясняет того, что случилось с царством. Дело в том, что разгром Армении в 34 г. до н. э. был беспрецедентен для восточной политики Рима. Очевидно, что, обвинив в провале парфянского похода Артавазда II Армянского, М. Антоний, хоть и запоздало, но восстанавливал свой авторитет полководца, а ограбив страну — значительно пополнил казну. В пропагандистских целях необходим был и триумф, для которого второй по значению монарх Азии казался подходящей фигурой. Пока действия М. Антония не выходили за рамки римской внешнеполитической практики конца Республики. Артавазд был далеко не первым союзным монархом, лишенным престола и даже казненным.

Но наказание непокорного царя не требовало ликвидации самого союзного царства. Римляне могли, сохраняя верность внешнеполитическим традициям, передать царство лояльному правителю. Напротив, уничтожение Армении создавало бы новые сложности и для самого М. Антония, и для римского государства в целом. Во-первых, римские легионы оказались бы во враждебном окружении. Во-вторых, М. Антоний лишился возможности использовать союзные армянские войска. В-третьих, если парфяне до 34 г. до н. э. не делали попыток овладеть Арменией, то теперь они получили возможность вмешаться в армянские

дела. Даже если предположить, что захват Армении был спровоцирован сопротивлением армян, меры, предпринятые Антонием, выглядят неадекватными. К тому же Дион Кассий сообщает, что с римлянами сражалось далеко не все население Армении [Dio Cass., XLIX, 40, 1]. Не мог М. Антоний, основываясь только на явно надуманном обвинении Артавазда II, поставить под удар всю восточную политику Рима.

Единственное, на наш взгляд, логичное объяснение поступков М. Антония заключается в том, что он пытался укрепить союз с Артаваздом Атропатенским. Учитывая давние противоречия между Арменией и Мидией-Атропатеной, М. Антоний должен был сделать выбор в пользу царства, занимавшего более выгодное стратегическое положение. В этом случае союз с Мидией-Атропатеной в глазах М. Антония был более важен, так как именно это царство, а не Армения, являлось наиболее удобным плацдармом для наступления на Парфию. Мидия-Атропатена прикрывала границы Армении, следовательно, римские легионы не испытывали постоянной угрозы. Атропатенская конница, сходная с армянской, становилась основой вспомогательных войск. Если принять предлагаемую версию, то шаги, предпринятые М. Антонием, кажутся более оправданными. Ликвидация армянского царства (как уступка царю Мидии-Атропатены) была не слишком высокой ценой для полководца, политическая карьера которого зависела от успеха в новом парфянском походе. Ошибка М. Антония заключалась в том, что он не смог предвидеть стремительное развитие конфликта с Октавианом. Лишенная поддержки римских легионов Мидия-Атропатена не могла противостоять объединенным армяно-парфянским силам. Не менее важным последствием политики М. Антония на Востоке явилось усиление парфянского влияния в Армянском царстве.

Литература

1. Braund D. Rome and the friendly king. The character of the client kingship. — London, 1984.
2. Манандян Я. А. Тигран Второй и Рим. — Ереван, 1943.
3. История армянского народа/ Под ред. М. Г. Нерсисяна. — Ереван, 1980.
4. Головки И. Д. Рим и Парфия во время второго триумvirата // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. 1 (34).
5. Тер-Исраелян С. Г. К вопросу о причинах возвращения армянской конницы во время парфянского похода М. Антония // Научные труды Армянского гос. пед. ин-та им. Х. Абовяна. — Серия общественных наук. — 1967. — Вып. 2.
6. Тер-Исраелян С. Г. Место армянской конницы в военном плане римского командования в связи с началом парфянского похода М. Антония // Сб. науч. трудов Армянского гос. пед. ин-та им. Х. Абовяна. — Серия истории. — 1966. — № 1.

7. Magie D. Roman rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ. V. 1. — Princeton, New-Jersey, 1950.
8. Смыков Е. В. Парфянский поход Марка Антония (36-й год до н. э.) // Вопросы отечественной и всеобщей истории. — Саратов, 1987.
9. Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. Ч. 2. — М., 1966.
10. Shervin-White A. N. Roman foreign policy in the East. 168 B. C. to A. D. 1. — London, 1984.
11. Моммзен Т. История Рима. Т. 4. — Ростов-на-Дону, 1997.
12. Debevoise N. C. A political history of Parthia. — Chicago, 1969.
13. Парфенов В. Н. Рим от Цезаря до Августа. — Саратов, 1987.
14. Kromayer J. Der Partherzug des Antonius // Hermes. — 1891. — Band 31.
15. Хачикян А. Э. Восточная политика Рима в период становления принципата (Август-Клавдий) и Армения: Дисс. ... канд. ист. наук. — Ереван, 1988.
16. Tarn W. W. The war of the East against the West // САН. V. 10. — Cambridge, 1934.
17. Bengtson H. Zum Partherfeldzug des Antonius. — München, 1974.
18. Манандян Я. А. Критический обзор истории армянского народа. — Ереван, 1944 (на арм. языке).
19. Манандян Я. А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э. — XV н. э.). — Ереван, 1954.
20. Rice-Holmes T. Architect of the Roman Empire. — Oxford, 1928.
21. Гранд К. Армен. Артавазд Второй и Антоний // ИФЖ. — 1970. — № 3 (на арм. языке).

Резюме

У 37 р. до н. е. Марк Антоній поновив союзні відношення з Вірменським царством. Римляни надавали великого значення вірменським військам під час походу проти Парфії. Однак спроба М. Антонія залучити на свій бік Мідію-Атропатену призвела до відмови від активного використання вірменської кінноти. Наслідком цього було охолодження відносин між М. Антонієм і Артаваздом II Вірменським після невдачі парфянського походу. У 34 р. до н. е. М. Антоній, намагаючись зміцнити союз з Мідією-Атропатеною, не тільки арештував Артавазда II, а й ліквідував Вірменське царство, яке погрожувало володінням атропатенських царів. Дії М. Антонія призвели до послаблення римського та посилення парфянського впливу на Вірменію.

Summary

In 37 BC Mark Antonius brushed up allied relations with Armenian kingdom. The Romans set much by Armenian troops in the crusade against Parthia. However, M. Antonius's attempt to draw Media-Atropatene to his side led to the refusal from active using of Armenian cavalry. As a result there was a cooling off in the relations between M. Antonius and Artavasdes II of Armenia

after the failure of Parthian crusade. In 34 BC M. Antonius succeeded not only in the arrest of Artavasdes II, but also he terminated Armenian kingdom which menaced to the domains of Atropatene kings. M. Antonius's actions led to weakening of Roman's influence and strengthened Parthian's influence in Armenian kingdom.

И. П. Сергеев

О «КЛАССИФИКАЦИИ» ПРАВИТЕЛЕЙ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ ПЕРИОДА КРИЗИСА III века

В научной литературе III век н. э. часто характеризуется как некий «водораздел» между двумя периодами истории Римской империи — Принципатом и Доминатом (или ранней и поздней Империями). Обычно это столетие называют кризисным или «периодом кризиса III века» [1, с. 13]. Относительно ряда аспектов проблемы данного кризиса (причины возникновения, характер, продолжительность и др.) современными историками высказываются различные мнения. Однако большинство исследователей считает, что под периодом кризиса III века в Римской империи следует понимать 50 лет между гибелью императора Александра Севера (235 г. н. э.) и провозглашением императором Диоклетиана (284 г. н. э.) [2, с. 208; 3, с. 568]. Одной из характерных особенностей данного периода римской истории была ожесточенная борьба за императорскую власть, ведущая к частой смене правителей государства. По подсчетам немецкого историка А. Демандта, за полстолетия между 235 и 285 годами н. э. число законных обладателей императорского престола и претендентов на него достигает 70 [4, с. 37].

Весьма распространенным явлением в специальной литературе, посвященной изучению социально-политического развития Римской империи в III веке н. э., являются попытки историков выделить среди правителей римского государства те или иные группы. Обычно называются две такие группы — «солдатских» и «сенатских» императоров. При этом исследователи подчеркивают большую роль солдат римской армии в решении вопроса об обладателе императорской власти и называют период кризиса III века «временем военной анархии», «эпохой солдатских императоров» и т. п. [5, с. 77; 6, с. 514; 7, с. 572; 8, с. 83; 9, с. 48; 10, с. 674; 11, с. 95]. Некоторые историки утверждают, что все правители Римской империи периода кризиса III века были «солдатскими» императорами, поскольку они вышли из солдатской среды, солдатами возводились на императорский престол, правили, опираясь на солдат и в интересах солдат [12, с. 698; 13, с. 64, 103; 3, с. 568]. Другие ученые подразделяют

римских императоров III века н. э., руководствуясь своими представлениями о характере кризиса III века в Римской империи. (О взглядах на римских императоров периода кризиса III века М. Ростовцева, Ф. Альтхайма, Е. М. Штаерман см. [14, с. 164–165]).

Недавно вопрос о «солдатских» и «сенатских» императорах периода кризиса III века был рассмотрен в публикации К.-П. Йоне. По его мнению, данный вопрос требует дальнейшего изучения, поскольку он неоднозначно решается современными историками [2, с. 207]. Сам же К.-П. Йоне считает, что для причисления конкретных римских правителей периода кризиса III века к «солдатским» или «сенатским» императорам в качестве критериев должны использоваться сведения о происхождении этих императоров, об их карьере, обстоятельствах прихода к власти, о характере их политики после получения императорской власти [2, с. 225]. Исходя из этих соображений, историк предлагает считать «солдатскими» императорами в узком смысле тех римских правителей III века н. э., которые к моменту прихода к власти не относились к сенаторскому сословию, служа в армии, достигли командных постов и по воле солдат были возведены на императорский престол. «Сенатскими» же в узком смысле, по К.-П. Йоне, были те императоры эпохи «солдатских» императоров, которые получили власть над государством по решению римского сената [2, с. 211].

Насколько мне известно, вышеизложенные предложения немецкого историка относительно трактовки узкого смысла «солдатских» и «сенатских» императоров еще не нашли отклика в специальной литературе. На мой взгляд, они не могут быть вполне приемлемыми хотя бы потому, что между происхождением императоров периода кризиса III века, их карьерой, обстоятельствами прихода к власти и характером проводимой ими политики далеко не всегда прослеживается жесткая связь. Например, император Галлиен был сенатором по происхождению, императорскую власть получил по решению сената, однако древние авторы никак не относили его к «сенатским» императорам. В связи с этим вопрос о подразделении правителей Римской империи периода кризиса III века на определенные группы нельзя признать решенным и после появления публикации К.-П. Йоне. Попытка решения этого вопроса и предпринимается в данной статье.

По моему мнению, для того чтобы прийти к однозначной трактовке вопроса о группах, на которые можно подразделить римских правителей периода кризиса III века, очень важно иметь единое представление о характере данного кризиса. В основе же того, что вопрос о характере кризиса III века в Римской империи решается историками по-разному, лежит неоднозначность трактовки ими самого понятия «кризис». (О трактовке данного понятия в исторической и философской литературе см. [15]). В моем понимании кризис III века в Римской империи был политическим по своему характеру. Это был кризис полити-

ческого строя римского государства — системы Принципата, т. е. данная система находилась в таком состоянии, при котором она не могла нормально функционировать. Одним из проявлений этого кризиса и была частая смена правителей Римской империи. В условиях политической нестабильности важнейшей задачей всех императоров был поиск путей укрепления своих позиций в государстве. При этом, как отмечал А. Альфельди [16, с. 422], свободный и самостоятельный выбор императорами средств усиления их власти был не всегда возможен. На характере проводимой ими политики сказывался целый ряд разнообразных факторов. К их числу следует относить не только происхождение, карьеру римских правителей периода кризиса III века, обстоятельства получения ими императорской власти, но и такие моменты, как возраст провозглашенного императора, его способность адекватно оценить положение в империи и составить представления о путях улучшения этого положения, длительность его пребывания на императорском престоле, обстановка на границах римских владений в правление того или иного императора и др.

Как показывает прилагаемая к данной статье таблица, число даже одних законных, т. е. официально признанных римским сенатом, правителей Римской империи в период кризиса III века было достаточно велико. По моему мнению, у нас есть основания подразделять их по характеру правления не на две, а на большее количество групп.

Некоторые императоры этого времени видели средство усиления своих позиций в государстве в авторитете римского сената. Они стремились к установлению хороших отношений с сенаторами, а вывести Римскую империю из кризиса хотели путем реставрации системы Принципата. По отношению к таким правителям можно применить высказывание Г. Альфельди о том, что реформировать империю для них означало «вернуть ей прежнюю славу» [17, с. 153]. Именно таких императоров, по моему мнению, мы и можем называть «сенатскими». К данной группе следует причислить Гордиана I, Гордиана II, Пупиена, Бальбина, Валериана и Тацита (№ 2, 3, 4, 5, 15 и 20 в таблице).

Вторую группу римских императоров периода кризиса III века составляли те из них, которые считали, что для сохранения за собой императорской власти они нуждаются в поддержке со стороны армии. Такие правители заботились прежде всего об интересах солдат, которые и возвели их на императорский престол, и имели плохие отношения с сенатом. Это и были «солдатские» императоры. Для них путем вывода Римской империи из кризиса было установление в ней военной монархии. К данной группе императоров можно отнести Максимиана Фракийца, Кара, Карина (№ 1, 23, 24 в таблице).

Следующую группу составляют те императоры, которые вынужденно сотрудничали с римским сенатом. В условиях напряженной обстановки на границах Римской империи они должны были посвящать все

свои силы и внимание борьбе с внешними врагами римлян. У них не было возможности спокойно оценить ситуацию в государстве, заняться решением вопросов его внутренней жизни. Поэтому решение этих вопросов они оставляли сенату. Каждый из них мог бы повторить слова, содержащиеся в письме императора Эмилия Эмилиана к сенаторам: «Вручаю вам империю, сам же я как ваш полководец повсюду буду вести войны» [18, с. 193]. Такую политику проводили императоры Филипп Араб, Деций, Требониан Галл, Эмилий Эмилиан, Клавдий Готский, Проб (№ 7, 9, 11, 14, 17, 22 в таблице).

В отдельную группу следует объединить тех римских императоров III века н. э., которые не видели выход из кризиса в реставрации системы Принципата, но и не хотели зависеть от поддержки со стороны солдат. Это были реформаторы, которые стремились создать в Римской империи вместо Принципата какую-то другую систему государственных органов (но не военную монархию). Так мы можем оценить деятельность императоров Галлиена и Аврелиана (№ 16 и 19 в таблице). Опыт именно этих правителей был использован императором Диоклецианом при создании системы тетрархии.

По отношению к некоторым официально признанным римским императорам рассматриваемого времени можно применить встречающееся в немецкой исторической литературе понятие «император-дитя» (Kinderkaiser). Это были правители, получившие императорскую власть в очень юном возрасте, полностью находившиеся под влиянием своего окружения или бывшие соправителями своих отцов и не проводившие самостоятельной политики. К ним следует относить Гордиана III, Филиппа-младшего, сыновей Галлиена – Геренния и Гостилиана, сына Требониана Галла – Волузиана (№ 6, 8, 10, 12, 13 в таблице).

Наконец, особую группу составляли те римские императоры периода кризиса III века, о характере правления которых мы не можем судить с достаточной уверенностью по причине кратковременности их нахождения во главе империи. Речь идет о Квинтилле, Флориане, Нумериане (№ 18, 21, 25 в таблице).

Таким образом, среди правителей Римской империи периода кризиса III века были такие, которых мы можем называть «солдатскими» и «сенатскими» императорами. Однако к этим двум группам невозможно причислить всех обладателей императорского престола данного времени. Более того, такие императоры не составляли большинства правителей империи этого периода, и годы их нахождения у власти не занимали значительной части самого периода кризиса III века. Из 25 официально признанных римских правителей данного периода шестерых можно считать «сенатскими» и только троих – «солдатскими» императорами. Из 50 лет периода кризиса III века на правление «сенатских» императоров приходится около восьми, на правление «солдатских» – около шести лет.

Таблица 1. Правители Римской империи в 235–285 гг. н. э.*

№ п/п	Император	Время правления (годы)	Провозглашение			Происхождение		Отношения с Сенатом		Отношения с армией	
			1А	1Б	1В	2А	2Б	3А	3Б	4А	4Б
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Максими́н Фракийец C. Iulius Verus Maximinus	февраль– март 235– апрель 238		+			+		+	+	
2	Горди́ан I** M. Antonius Gordianus Sempron. Rom. Africanus	(?) январь 238					+		+		+
3	Горди́ан II M. Antonius Gordianus Sempron. Rom. Africanus	(?) январь 238			+	+		+			+
4	Пу́пиен M. Clodius Pupienus Maximus	январь–май 238	+				+	+			+
5	Бальби́н D. Caelius Calvinus Balbinus	январь–май 238	+			+		+			+
6	Горди́ан III M. Antonius Gordianus	май 238– 244		+		+			+	+	
7	Фили́пп Ара́б M. Iulius Philippus	конец 244– 249		+			+		+	+	
8	Фили́пп- Младший M. Iulius Philippus	247–249			+		+	+	(?)	+	
9	Де́ций C. Messius Quintus Decius Traianus	сентябрь– октябрь 249– июнь 251		+		+		+		+	
10	Геренни́й Q. Herennius Etruscus Messius Decius	июнь 251			+	+		+	(?)	+	(?)
11	Требо́ниан Галл C. Vibius Trebonianus Callus	251–253		+		+		+		+	

* В таблице названы императоры, титул Августа которых был официально признан римским Сенатом.

** Горди́ан I был провозглашен Августом гражданским населением провинции Африки.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
12	Гостилиан C. Valens Hostilianus Messius Quintus	251			+	+		+		+	
13	Волузиан C. Vibius Afinius Gallus Veldumn. Volusianus	251–253			+	+		+		+	
14	Эмилиий Эмилиан M. Aernilius Aernilianus	253		+		+		+		+	
15	Валериан P. Licinilius Valerianus	июнь–август 253–260		+		+		+		+	
16	Галлиен P. Licinius Egnatius Gallieius	253–268			+	+			+	+	
17	Клавдий II M. Aurelius Valerius Claudius	268–270		+			+	+		+	
18	Квинтилл M. Aur. Claud. Quintillilis	сентябрь 270		+			+	+		+	
19	Аврелиан L. Domitius Aurelianus	270–275		+			+		+		+
20	Тацит M. Claudius Tacitus	275–276	+	(?)			+	+		+	
21	Флориан M. Annius Florianus	276		+			+	+		+	
22	Проб M. Aurelius Probus	лето 276– 282		+			+	+			+
23	Кар M. Aurelius Carus	282–283		+			+	(?)		+	+
24	Нумериан M. Aurelius Numerius Numerianus	283–284		+			+	(?)		+	(?)
25	Карин M. Aurelius Carinus	283–285			+		+	(?)		+	+

Условные обозначения:

1А — сенатом, 1Б — армией, 1В — предшественником.

2А — знатное, 2Б — низкое.

3А — дружественные, 3Б — напряженные.

4А — дружественные, 4Б — напряженные.

Література

1. Cameron A. Das späte Rom. 284–430 n. Chr. – München, 1994.
2. John K.-P. Kaiser, Senat und Ritterstand // Gesellschaft und Wirtschaft des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert. – Berlin, 1993.
3. Demandt A. Antike Staatsformen. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte der Alten Welt. – Berlin, 1995.
4. Demandt A. Spätantike: Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian. 284–565 n. Chr. – München, 1989.
5. Schulz O. Th. Vom Prinzipal zum Dominat. Das Wesen des römischen Kaisertums des dritten Jahrhunderts. – Paderborn, 1919.
6. Levi M. A. L'Impero romano (dalla battaglia di Azio alla morte di Teodosio). – Torino, 1973.
7. Ridley R. T. History of Rome: a documented analysis. – Roma, 1987.
8. Carrié J.-M. Exerciti e Strategie // Storia di Roma. Vol. 3. L'età tardoantica. I. Crisi e trasformazioni. – Torino, 1993.
9. Hahn L. Das Kaisertum. – Leipzig, 1913.
10. Christ K. Geschichte der römischen Kaiserzeit: von Augustus bis zu Konstantin. – München, 1988.
11. Hartmann F. Herrscherwechsel und Reichskrise: Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n. Chr.). – Frankfurt a. M.; Bern, 1982.
12. Ferrero G., Barbagnolo C. Das alte Rom. – Stuttgart, 1927.
13. Bleicken J. Verfassungs – und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches. Bd. I. 2. verbesserte Auflage. – Paderborn; Munich; Wien; Zürich, 1981.
14. Сергеев И. П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. – Харьков, 1999.
15. Сергеев И. П. К вопросу о трактовке понятия «кризис» в философии и антиковедении // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадева (Сб. науч. трудов). – Харьков, 1997.
16. Alföldi A. Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus. – Darmstadt, 1967.
17. Alföldy G. Römische Sozialgeschichte. 3. völlig überarb. Auflage. – Wiesbaden, 1984.
18. Dionis continuatio // Fragmenta historicorum graecorum. Vol. 4. – Parisiis, 1885.

Резюме

В статті розглядається питання щодо обґрунтованості досить поширених в історичній літературі спроб поділяти правителів Римської імперії періоду кризи III століття на дві групи – «сенатських» та «солдатських» імператорів. На думку автора статті, більш правильним буде об'єднувати римських правителів цього часу в шість груп, при чому «солдатські» та «сенатські» не складали їх більшості.

Summary

The article deals with the problem if rather widespread and scientifically grounded attempts to divide the Roman emperors of the crisis period of the 3rd century into two groups: «senates» and «soldiers» emperors. The author of the article gives his opinion of this problem. According to the author it will be more correct to unite the Roman emperors of this period in six groups, whereas «soldiers» and «senate's» emperors aren't majority.

С. Б. Сорочан

РАННЕВИЗАНТИЙСКИЙ СЕКТОР УСЛУГ: МЕНЯЛЫ (IV–IX вв.)

Источником банковского дела, как утверждал автор одного из лучших пособий по этому предмету, немецкий экономист Б. Бухвальд, являлся размен денег, то есть как раз именно та область, которая в современных банках принадлежит к числу самых второстепенных. «Где были менялы, — отмечал Б. Бухвальд, — там экономическое развитие должно было находиться в стадии менового хозяйства» [1, с. 3]. Поэтому меняльные, ростовщические операции и кредитные сделки с точки зрения торгового права могут рассматриваться как вспомогательные отрасли торговли, связанные с третичным сектором — сектором услуг, а сами менялы и ростовщики как купцы, каковыми они иногда являлись на самом деле. К примеру, со слов Сократа Схоластика можно понять, что профессиональные константинопольские менялы, владельцы лавок, были одновременно купцами, то есть совмещали свое основное занятие с торговлей [2, VI. 6, с. 245–246].

Наличие в обращении разных денежных систем и постоянная нужда в ходовой мелкой монете для повседневной купли-продажи делали профессию менялы крайне необходимой и важной для нормального функционирования любого внутреннего рынка, в том числе и позднеантичного, денежное обращение которого в V в. даже несколько улучшилось [3, s. 85; 4, с. 93].

Среди специалистов банковского дела римляне различали менсариев, которые, подобно греческим трапезитам, принимали на хранение вклады; нуммуляриев — собственно менял, и особенно аргентариев, обращавших на выдачу займов вклады, принимаемые от частных лиц [5, с. 42–43, прим. 1]. Латинский термин аргентарий тоже являлся синонимом греческому трапезиту [6, р. 153–158]. С начала VII века сведения об аргентариях почти исчезают, что позволило О. Р. Бородину на основе материалов Италии византийской эпохи выдвинуть предположение о сужении внутреннего рынка, постепенном падении монетного обращения и, как

следствие, сокращении спроса на профессию менялы, которая стала малоприбыльной и редкой [7, с. 119–120].

Однако наблюдалось ли подобное повсеместно? Ведь границы «номисма—зоны» были достаточно обширны, а раннесредневековая Византия сохранила денежное обращение и денежные расчеты. Во всяком случае, упоминания денег не сходят со страниц византийских сочинений, документов, а нумизматические материалы соответствуют уровню развитых товарно-денежных отношений. Кроме того, надо учесть, что менялы были известны византийцам не только под названием аргентарии. Как и римляне, они употребляли в ранневизантийский период термин *pummularii* [8, XVI. 4.5.1 (404 г.); 9, I.2.2 (439 г.)]. М. Бартошек относил последних к мелким банкирам, очевидно, предполагая их участие в кредитных операциях [5, с. 229]. Сходные функции осуществляли *collectarii* [8, XII.1.37; 10, р. 232]. В Фаюме они оставались известны под тем же названием (*kollektarios*) и после арабского завоевания [11, S. 24]. В энциклопедическом словаре — лексиконе Суда (Свида) коллектарий или *argyramoibos* был помещен рядом с *trapeziees* [12, s. v.], и значит, за столетия, прошедшие до X века, глубинное понятие сути профессии не изменилось.

В Византийском Египте менял именовали *chrysonai* и *zygostatai* [13, р. 174; 14, р. 10; 15, с. 142], что указывает на их связь с золотом и его взвешиванием с помощью небольших весов — зиг. Кроме того, они выполняли общественные функции — брали на откуп сбор денежных налогов и подчинялись при этом августалу — правителю Египта. В источниках IV в. встречается еще одно упоминание менял — *kermatistes*, причем в сочетании с значением «комиссионер, оценщик, торговец подержанными вещами» [16, col. 984 (Caesarius)]. В смысле разменщика денег этот термин продолжал понимать Феодор, вкладывая похожее значение также в слово *melistes* [17, р. 367, 11]. Другой термин — *kollybistes* встречается только в церковной литературе. Так, его употреблял в III в. Ориген, говоря о размене крупных денег на мелкие (*kollybizo*) [18, р. 675], и таким же образом обозначил профессию менялы канонист Зонара в комментариях к 76 правилу Пятошестого (Трулльского) синода (692 г.) [15, с. 141].

С разменом денег были связаны и *argyropatai*, хотя, как можно понять, это не являлось их основным занятием [19, nov. 136; edict. VII, IX; 11, S. 23–24; 15, с. 128]. Никита Хониат писал об одном из известных константинопольских купцов конца XII в. Каломодии, что он был одновременно и менялой [20, р. 692 sq.]. Очевидно, похожее профессиональное сочетание наблюдалось в отношении аргиропратов, торговавших драгоценностями, дорогими украшениями и сосудами. Но узкоспециально меняльным делом (*trapeziton*) они не занимались, в отличие от достаточно давно известных трапезитов. Последние, если верить свидетельствам, касающимся Александрии III–IV вв., были государственные;

«законные» (ai para toy dioketoy en tois vomois trapezai) и частные (trapeza idiotike, trapezai kollybistikai) [21, S. 78–79].

Книга Эпарха не оставляет сомнений в том, что константинопольские трапезиты составляли особую систему, быть избранными в число членов которой можно было только представив соответствующих поручителей [15, III.1]. Главным для них было сосредоточить операции по размену и оценке денег в своих руках. Поэтому скупщики и продавцы льняных изделий, равно как и все прочие, обязывались сдавать мелкие медные деньги, нуммии (noumia), трапезитам и не должны были копить их, создавая недостаток (endeia) разменной монеты [15, IX.5]. Последнее затрудняло торговлю, но было выгодно для торговцев [22, с. 267]. Даже уплата цены за товар должна была осуществляться равным счетом, ибо в противном случае происходило бы покушение на привилегию менял на разменные операции [23, с. 10]. Таким образом, обязанности трапезита были монопольны, и никто не имел права их себе присваивать [ср. 15, X. 4]. Разумеется, любой торговец мог менять в ходе сделки деньги (не разрешать ему этого абсурдно), но делать это он должен был без взимания соответствующего сбора, положенного трапезиту. Вероятно, именно в этом значении следует понимать соответствующий глагол *trachynein* в той статье Книги Эпарха, где речь идет о запрете мирэпсам заниматься делом трапезитов, дословно: «делать неровным» обмен нуммиев, получать неэквивалентное обмениваемой меди количество серебряных милиарисиев или золотых солидов [15, X. 4].

Распространенным синонимом термину трапезит выступало также слово каталлакт (*katallaktes*). Операция по размену денег (*katallage*) упоминается в одном из писем Игнатия Диакона, митрополита Никеи в первой половине IX в. [24, р. 199]. А. П. Рудаков, очевидно, полагал, что именно каталлакты, а не трапезиты взвешивали золотые монеты и меняли их на более мелкие номиналы из серебра и меди [25, с. 121]. М. Я. Сюзюмов, напротив, отмечал соответствие этого понятия термину трапезит, но считал, что оно было уже по смыслу [15, с. 141]. Возможно, тут примешивается представление о поздневизантийских каталлактах, которые действительно не относились к прослойке «банкиров», хотя среди них было немало таких, кто имел значительные денежные средства [26, р. 110–111]. Как бы то ни было, в Книге Эпарха оба термина используются одновременно, в абсолютно равнозначном значении и в разделе о менялах одинаковы даже по количеству упоминаний [15, III. 1–6].

Этого не скажешь о саккулариях (*sakkoularioi*), которые выступали конкурентами каталлакт [15, III.2]. В чем конкретно заключалось их соперничество, столь очевидное для современников, можно лишь догадываться, но, очевидно, прав был Жан Николь, разглядевший в них нелегальных менял [ср. 11, S. 23]. Эту же точку зрения развивали Е. А. Черноусов и М. Я. Сюзюмов, причем последний верно обратил внимание

на буквальный перевод термина как «мешочник» (от *sakkos* — мешок) [15, с. 145]. В отличие от узаконенных трапезитов — систиматиков, они не имели специальных меняльных столов и таились на улицах и квартальных улочках (*en tais plateias kai gymais*), ускользая от контроля властей. Похоже, нечто подобное наблюдалось в позднеантичной Александрии с ее официально признанными и частными трапезитами.

Прибыль от меняльных операций всегда крылась в том, что обмен производился за определенные проценты. Известно, что пергамские менялы во II в. н. э. злоупотребляли этим [27, № 565]. В Византии трапезиты руководствовались при обменных операциях императорскими тарифами, устанавливавшими соотношение полноценного солида и разменной монеты. Прокопий Кесарийский сообщал, что Юстиниан I постановил давать за один золотой не 210 фоллов, как было прежде, а 180, и поэтому менялы «отрезали» от каждой номисмы седьмую часть [28, XXV.12, с. 400; ср. 29, р. 486, 19]. Даже если историк напутал и вместо 200 фоллов, установленных в солиде законом 538 г., назвал 210, это несущественно [9, X. 29]. В любом случае пределы комиссионным клал официальный курс обмена. Однако поскольку стоимость серебра подвергалась рыночным колебаниям, можно было играть на образующейся разнице цен при обмене [30, S. 134]. Другую лазейку предоставляла оценка монет, поступавших к трапезитам для размена, поскольку при этом весьма субъективно контролировались подлинность изображения василевса на монете, а также качество монеты, степень ее сохранности, наличие повреждений, устанавливалась, если требовалось, проба, что позволяло либо принять монету по полной цене, либо снизить ее стоимость [15, III. 3].

Поиски выгоды выводили и к иным побочным занятиям, связанным с деньгами. Нет сомнений, что менялы сочетали свое ремесло с деятельностью ростовщиков, кредиторов, скупщиков и продавцов драгоценностей. Дигесты указывают, что они брали деньги на хранение и при этом по закону не должны были платить проценты с денег, взятых на хранение, тем лицам, которые сдали их [31, XVI. 3. 72]. Если меняла объявлялся несостоятельным, его имущество продавалось, а деньги, взятые на хранение, он был обязан вернуть, уплатив из вырученного [31, XVI. 3. 72].

Впрочем, насколько все это расходилось с живой практикой дела, показывает история, рассказанная Иоанном Мосхом о некой супружеской паре, которая, скопив 50 милиарисиев, решила отдать их на хранение трапезиту, но именно потому, что хотела получить с них проценты [32, col. 3060]. Если на это могли рассчитывать даже такие незначительные вкладчики, то что же говорить о более состоятельных. Еще один рассказ Мосха повествует о долгом торге человека, нашедшего в пойманной рыбе драгоценный камень, с трапезитом — аргиропротом, которому он принес свою находку [32, col. 3061].

Чудеса вмч. Артемия, отразившие быт византийского города VI–VII вв., называют менялу одновременно ростовщиком (*chrysokatallaktes kai semadarios*) и многозначительно уточняют, что получаемая им прибыль составлялась из обвешивания во время размена монет и огромных процентов с денег, даваемых в долг [33, s. 61–62]. Прокопий тоже писал, что трапезиты отдалживали деньги под баснословные проценты тем, кто покупал у императора чиновные должности [28, XXI. 13, с. 386].

Книга Эпарха, очевидно, пыталась зафиксировать более четкое разделение между аргиропратами и трапезитами — каталлактами, сосредоточив у первых торговлю драгоценностями, посреднические и ссудные операции, а вторым предоставив исключительно роль специализированных менял и оценщиков монет. Но на практике такое разделение, видимо, соблюдалось с большой натяжкой: те, кто имели дело с деньгами, вполне естественно эволюционировали в сторону ростовщичества [ср. 34, p. 124; 15, с. 140–141].

Выходит, деятельность византийских менял была профессионально ориентирована, но, как и следовало ожидать, далека от узкой специализации. Их главным «орудием труда» были проворные руки и небольшие равноплечные весы — зигии. Характеристики, оставленные современниками этой части профессионалов сектора услуг, нередко столь негативны, что создают представление о некоей особой, едва ли не маргинальной группе общества. Свою лепту в этот хрестоматийный образ внес прекрасный, колоритный портрет — зарисовка менялы, несколькими фразами набросанный Прокопием Кесарийским в рассказе о головокружительной карьере одного из них, сирийца Петра Варсимы, ставшего при Юстиниане патриkiem и первым чиновником в столице. До того, как попасть на престижную службу в префектуру претория, он, сидя на рынке за меняльным столом с медью, самым позорным образом, полагаясь на виртуозную ловкость своих пальцев, обсчитывал имевших с ним дело, попросту крал оболы, а когда бывал пойман, «... клялся и грех рук покрывал дерзостью языка» [28, XXII. 3–4, с. 388–389]. В ранневизантийском Житии Маркиана Эконома, пересказанном Симеоном Метафрастом, трапезит, у которого преподобный разменивал золото, чтобы раздать деньги беднякам, тоже изображен мошенником, пытавшимся самым бессовестным образом обвесить своего почтенного клиента [35, col. 449]. К слову, постоянная необходимость взвешивать монеты при всякой денежной операции снижала быстроту и удобство платежей, но состояние денежного дела не позволяло избежать этого.

Наиболее последовательную негативную оценку менял как людей, занятых позорным ремеслом, сохраняла официальная церковная точка зрения, объяснявшая это тем, что получаемый менялами доход строился на обмане, обвешивании, обсчитывании, а если еще был связан с ростовщичеством, то на обдирании должников за счет греховных процентов. К примеру, сын хрисокаталлакты и симодария, — один из героев Чудес вмч. Артемия, настолько стыдился занятия своего отца, что вопреки воле

родителей выбрал путь церковнослужителя [33, с. 61–62]. И все же видеть в менялах одних мошенников было бы неправильно. Власти выделяли их среди прочих ремесленников и даже купцов, привлекая вместе с сыновьями к участию в военных мероприятиях, и эта практика, судя по упоминаниям о ней в Василиках, была пронесена сквозь столетия, что говорит о стремлении государства поддерживать репутацию менял на должном уровне [19, пов. 136, сар. 2; 36, XXIII.4]. Согласно Книге Эпарха, за вновь избранных членов системы трапезитов ручались порядочные, «почтенные и честные люди» [15, III.1], да и сами трапезиты следили за тем, чтобы не совершалось ничего противозаконного. Недаром некоторые экзагии несли символику основной заповеди христианства — «не укради», снабжаясь изображениями крестов, хризмы, виноградной лозы, храма [37, с. 11–12]. Средневековая этика труда распространялась и на представителей этой профессии, в необходимости и полезности которой, конечно, не сомневался ни один практичный ромей. Следовательно, перед нами очередное амбивалентное восприятие доходов от торговли, свойственное менталитету эпохи [ср. 38, с. 409–413].

М. Я. Сюзюмов полагал, что ни о каких широких банковых операциях у трапезитов IX–X вв. не могло быть и речи, поскольку они выполняли функции лишь простых менял, которые ограничивались в числе помощников (не более двух), не могли поручать вести дела доверенным лицам и иметь свои филиалы или хотя бы посылать помощников работать на стороне [22, с. 268]. В целом эта историческая оценка выдержала проверку временем и остается признанной. Однако надо учесть, что и прежде, в IV–VI вв., такие финансовые операции с участием меняльных контор были достаточно редки. Когда дело касалось межрегиональных, межгородских переводов денег, возвращенных по кредитам, этим обычно занимались ростовщики, среди которых менялы не зафиксированы.

Ограничения в числе помощников тоже призрачны. Речь шла о том, что любой столичный трапезит должен был — в переносном значении: обязан (*opheilo*) — иметь двух «служащих» (*yperetai, yperetoumenoi*), которые бы выкладывали (дословно — «нагромождали») медные монеты (*tes episoreysin ton noumion*) [15, III. 4] и, надо полагать, отвечали за охрану своих пунктов обмена. Выходит, менялы пытались, иногда в ущерб делу, обходиться без таких прислужников, и предписание Книги Эпарха стремилось положить этому конец. Речь шла не о «более двух» ипиретах, а о том, чтобы их было «не менее двух».

Нет оснований считать меняльных служащих только наемными работниками — мисфиями [15, с. 146]. Глагол *kektesthai* («приобрести») явно указывает на их зависимое положение от своих хозяев, а требование поручительства трапезита за их действия указывает на ограниченную правоспособность таких лиц, которые были либо слугами — учениками, либо слугами — рабами, и поэтому сами не могли вести дела [15, III. 4; ср. III. 1. 6]. Это тем более вероятно, поскольку первая же статья

раздела предусматривала, что трапезит должен был иметь помощника — раба и даже нескольких дулов, но они не имели права выполнять все обязанности менялы [15, III. 1]. Значит, Книга Эпарха не ограничивала, да и не собиралась ограничивать количество рабов, приобретаемых трапезитом [ср. III. 4, с. 146], а оговаривала обязательное минимальное число лиц, свободных или нет, которые должны были помогать трапезиту в спором и исправном ведении разменных операций [ср. 15, III. 6]. Рабов, не занятых в делах его профессии, каждый трапезит мог иметь, конечно, сколько ему позволяли средства и желание.

Византийские менялы были связаны с нуждами государства и его деятельностью и уже поэтому преуменьшать их значение было бы необъективно. Показательно, что, согласно юстинианову праву, только менялы (*argentidistractoribus*) и аргиропраты столицы получили разрешение нести государственную гражданскую службу, тогда как все прочее торгово-ремесленное население империи оставалось лишено этого права [9, XII. 35; 19, nov. 136, cap. 2; edict. IX, cap. 6]. Трапезитам поручалось составление описей, причем в разрез с распространившейся при Юстиниане практикой, достаточно было одного их свидетельства [9, IV. 21. 22. 5]. Во время хорегий (дословно — «помощей»), вероятно, сопровождавшихся массовыми выдачами правительством денежных сумм, трапезиты выполняли какую-то общественную обязанность, скорее всего, связанную с помощью чиновникам при подсчете и размене денег [15, III. 6, с. 147]. Привлекались они к «царской службе» (*basilikos douleias*) и в других случаях. Как и аргиропраты, менялы несли контрольно-инспекторские функции, связанные с обеспечением нормального функционирования имперского монетного обращения [15, III. 2. 5].

Пример цивилизации средневекового Запада показывает, что обмен денег и банковские операции часто сосредоточивались в руках одних и тех же лиц [ср. 39, с. 47]. Но если в феодальной Европе это стало играть особенно значительную роль лишь с XII в., то в Византии с ее важной ролью денег и развитого менового хозяйства подобная тенденция не угасала в течение всего раннего средневековья [ср. 40, р. 1–43], и с этой точки зрения спрос на профессию менялы мог упасть только в тех окраинных анклавах, которые постепенно выходили из «номисма-зоны» и утрачивали связь с империей, как это случилось с Восточной Италией в VIII веке.

Литература

1. Бухвальд Б. Техника банкового дела. — М., 1914.
2. Сократ Схоластик. Церковная история: Статья и коммент. И. В. Кривушина. — М., 1996.
3. Parnicki-Pudelko S. Agora. — Warszawa; Wrocław, 1957.
4. Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. — V в. н. э. — Харьков, 1989.

5. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. — М., 1989.
6. Susini G. Gli argentari di Ravenna // Atti e memorie della Deputazione di Storia Patria per le provincia di Romagna. — Bologna, 1959–1960. — NS. — Vol. 2.
7. Бородин О.Р. Византийская Италия в VI–VIII веках (Равеннский экзархат и Пентаполь). — Барнаул, 1991.
8. Theodosiani libri XVI constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes / Ed. Th. Mommsen, P.M. Meyer. — Berolini, 1905. — Vol. 1. P.1–2; 1954. — Vol. 2.
9. Corpus juris civilis. — Berolini, 1895. — Vol. 2: Codex Justinianus / Rec. P. Krueger. Ed. stereotypa 6.
10. Waltzing J. P. Etude historique sur les corporations professionnelles chez les romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident. T. 2: Les colleges professionnels consideres comme institutions officielles. — Louvain, 1896.
11. Stöckle A. Spätromische und byzantinische Zünfte. — Leipzig, 1911.
12. Suidae Lexicon / Rec. Im. Bekkerus. — Berolini, 1854.
13. West L. C., Johnson A. C. Currency in Roman and Byzantine Egypt. — Princeton; London, 1944.
14. Barnish S. J. B. The Wealth of Julianus Argentarius: Late Antique Banking and the Mediterranean Economy // Byzantion. — 1985. — T. 55. — Fasc. 1. — P. 5–38.
15. Византийская книга Эпарха: Вступит. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. — М., 1962.
16. Gregorii Theologi vulgo Nazianzeni opera omnia // PG. — 1862. — T. 38.
17. Theophanis Chronographia ex rec. I. Classeni. — Bonnae, 1839. — Vol. 1.
18. Sophocles E.A. Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from BC 146 to AD 1100). — New York, 1893. — Vol. 2.
19. Corpus juris civilis. — Berolini, 1904. — Vol. 3: Novellae / Rec. R. Schoell. Opus Shoelli morte interseptum absolvit G. Kroll. Ed. stereotypa 3.
20. Nicetae Choniatae Historia / Rec. Im. Bekkerus. — Bonnae, 1835.
21. Leider E. Der Handel von Alexandria. — Hamburg, 1934.
22. Сюзюмов М. Я. О запрете накопления наличными деньгами в Византии // ВВ. — 1947. — Т. 1 (26).
23. Сюзюмов М. Я. О роли закономерностей, факторов, тенденций и случайностей при переходе от рабовладельческого строя к феодальному в византийском городе // Античная древность и средние века. — 1965. — Вып. 3.
24. Kazhdan A. Ignatios the Deacon's Letters on the Byzantine Economy // Byzantinoslavica. — 1992. — Т. 53. Fasc. 2.
25. Рудаков А.П. Очерки византийской культуры по данным греческой агнографии. — М., 1917.

26. Laiou-Thomadakis A. The Greek Merchant of the Palaeologan Period: A Collective Portrait // *Praktika tes Akademias Athenon*. — 1982. — Т. 57.
27. Античный способ производства в источниках // *Известия Государственной Академии истории материальной культуры*. — Л., 1933. — Вып. 78.
28. Прокопий Кесарийский. Тайная история // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история: Пер., статья, коммент. А. А. Чекаловой. — М., 1993. — С. 316–418, 515–531.
29. Ioannis Malalae Chronographia ex rec. L. Dindorfii. — Bonnae, 1831.
30. Haussig H. W. Die judische Geniza — Überlieferung als Quelle für den Nachderungen in der städtischen Wirtschaft // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. — 1982. — Bd. 32. — № 2.
31. *Corpus juris civilis*. — Berolini, 1908. — Vol. 1: *Digesta / Rec. Th. Mommsen*. *Retractavit P. Krueger*. Ed. stereotypa undecima. — P. 1–959.
32. *Beati Ioannis Eucratae liber qui inscribitur Pratum quod floridaam proferat vitarum narrationem coelestis roseti* // PG. — 1976. — Т. 87.
33. *Miracula Sti Artemii (Diegesis ton thaumatou toy agiou ... Artemioy)* // *Varia graeca Sacra*. Сборник греческих неизданных богословских текстов IV–XV веков с пред. и указат. изд. А. Пападопуло-Керамевс. — Записки имп. СПб. ун-та. Истор.-филол. ф-т. — 1909. — Ч. 95.
34. Vogt A. Basile I empereur de Byzance et la civilisation byzantine a la fin du IX s. — Paris, 1908.
35. *Symeoni Logothetae Metaphastae Vita Sti Marciani* // PG. — 1864. — Т. 114.
36. *Basilicorum libri LX* / Ed. C. G. E. Heimbach, G. E. Heimbach. — Lipsiae, 1840. — Т. 2 (Lib. XIII–XXIII).
37. Гурулева В. В. Византийские весовые знаки с изображением храма из Херсонеса // *Византия: кумуляция и трансляция культур. Тезисы докл. IX науч. Сюзюмовских чтений 24–27 августа 1997 г.* — Екатеринбург, 1997.
38. Сорочан С. Б. Византия IV–X веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. — Харьков, 1998.
39. Лука Пачоли. Трактат о счетах и записях / Изд. подгот. Я. Соколов. — М., 1974.
40. Lopez R. S. An Aristocracy of Money in the Early Middle Ages // *Speculum*. — 1953. — Vol. 28. — № 1.

Резюме

У статті розглядаються місце мінял у візантійському секторі послуг IV–IX ст., їх зв'язок з пізньоримською системою банківської справи, проблеми термінології та номенклатури. Головну відзнаку трапезитів від інших категорій автор бачить у тому, що тільки вони одержували за розмін певні комісійні, які були узаконені. Однак їх вузьку спеціалізацію не треба перебільшувати. Міняли мали відношення до самих різних побічних занять, що були пов'язані з грішми, і поєднували своє реміс-

ло з діяльністю лихварів, кредиторів, скупників та продавців коштовностей. Негативна оцінка мінял сучасниками мала більш абстрактний моралізуючий характер і, мабуть, перебільшена: серед мінял було не більше шахраїв, ніж серед купців. Насамперед, міняли ніколи не займалися широкими банківськими операціями, але кількість помічників у них не була обмежена, як іноді вважають. Ці помічники були не найманими робітниками, а слугами-учнями або слугами-рабами. У ранньосередньовічній Візантії з її важливою роллю грошей та розвиненим міновим господарством попит на фах міняли міг зменшитися тільки у тих окраїнних районах, які поволі виходили з «номісма-зони» і втрачали зв'язок з Імперією.

Summary

In the article is considered the place of money — changers in a sector of services of Byzantium IV–IX centuries, their genetic connection with late roman system of bank business, problem of lexicon and nomenclature. Main difference of the trapezits from other categories the author sees, that only money — changers received for exchange legalized interest. However degree of their specialization should not be exaggerated. Money — changers have related to the most different spurious occupations connected to money and combined their craft with activity of the usurers, creditors, buyers, sellers of jewelry. A negative evaluation money — changers by the contemporaries carried morals character and probably is exaggerated: among them was no more swindlers, than among traders. Money — changers really never were engaged broad in banking operations, but the number of the assistants at them was not limited as sometimes suppose. These assistants were not the wage workers, but servants-apprentices or servants-slaves. In early middle Byzantium with its important role of money and developed barter economy the demand for a money — changers could fall only in those outlying districts, which gradually went out from «nomisma-zone» and lost contact with Empire.

Ю. А. Голубкин

ПОСЛЕ БУРИ

(Что предопределило позицию Лютера в 1526 – 1529 гг.?)

«Поздний» Лютер не был объектом специального исследования ни в историографии Российской империи, ни в советской историографии. Не проявили интереса к этой теме и историки в независимых государствах, возникших после распада Советского Союза. В работах же общего характера, опубликованных в годы советской власти, неизменно повторялась содержащаяся в труде Ф. Энгельса «Крестьянская война в Германии» односторонняя негативная оценка «позднего» реформатора,

который якобы отрекся «не только от крестьянского восстания, но и от бунта самого Лютера против духовной и светской власти... предал князьям не только народное, но и бюргерское движение» [1, с. 368].

Необоснованность тезиса о «предательстве» Лютера сейчас ни у кого не вызывает сомнений. Но столь же несомненно и то, что уже во время Крестьянской войны Лютер внес существенные коррективы в свое учение о всеобщем священстве, а затем — в период между Первым шпейерским рейхстагом (1526 г.) и Вторым шпейерским рейхстагом (1529 г.) в Германии обозначились контуры как новой позиции Лютера в Реформации, так и нового характера самой Реформации. В современной западной историографии эти изменения определяются терминами «конфессионализация», «суверенная Реформация», «территориальная Реформация» [2]. В советской историографии и историографии ГДР общепринятым был термин «княжеская Реформация». По мнению автора настоящей статьи, характер «поздней» Реформации можно наиболее адекватно отразить в следующем определении: Реформация, осуществлявшаяся «сверху» территориальной светской властью (земельными князьями и городскими магистратами). Результатом такого развития стала утвердившаяся в ряде германских земель и вплоть до 1918 г. возглавлявшаяся князьями Евангелическо-Лютеранская Церковь. Ее основателем по праву считается Лютер.

Но сам он никогда не претендовал на такую роль. И даже тогда, когда новая Церковь была фактически основана и когда ее адепты стали называть себя лютеранами, реформатор неустанно повторял, что единственным Главой Церкви является Христос и что она должна всегда оставаться Церковью, носящей имя своего Главы. Со времени выступления с «95 тезисами» и до последних дней своей жизни Лютер стремился к тому, чтобы очистить христианскую Церковь от укоренившихся в ней на протяжении столетий «человеческих измышлений» и злоупотреблений и привести ее в соответствие со словом Божиим. Конечные итоги Реформации ни в коей мере не соответствовали идеалам и первоначальным замыслам реформатора. В письме к дрезденскому суперинтенденту Даниэлю Гресеру от 22 октября 1543 г. Лютер писал: «Дьявол всегда остается дьяволом. При папстве он сочленял Церковь с государством, в наше время добивается он сочленения государства с Церковью... Но мы стремимся с помощью Божией противиться этому» [3, с. 436].

Душа Лютера была устремлена к вечному Небесному Царству Божьему. Но как преобразователь земной Церкви он, не упуская из виду непреходящие ценности (т. е. то достояние Церкви, которое надлежит сохранять неизменным и ни в каких обстоятельствах не подвергать ревизии), ставил и пытался решать реально осуществимые в тех или иных исторических условиях задачи, придерживался наиболее эффективной в той или иной ситуации тактики, проявлял способность, откли-

каясь на «вызовы» времени, быстро изменять ее. Позиция Лютера после потрясшей Германию бури Крестьянской войны определялась им на основе анализа как итогов Реформации, так и внутривластической ситуации и ряда внешнеполитических обстоятельств. Рассмотрим эти, лежавшие в основе лютеровского анализа, факторы.

В 1517–1524 гг. Лютер нанес ряд сокрушительных ударов по всем устоям Римско-Католической Церкви: ее вероучению, культу и институтам. Лютеровский принцип «*sola fide*» («только верой») сделал очевидным несостоятельность учения средневекового католицизма о прощении грехов и обретении христианином Царства Небесного посредством «добрых дел». Отстаивавшееся реформатором положение «*sola gratia*» («только милостью Божией») развеяло традиционное представление западного христианства о Боге как о грозном Судии, неумолимо карающем людей за первородный грех Адама и Евы и последующие прегрешения. Выдвинутый Лютером тезис «*sola scriptura*» («только Священное Писание») поколебал незыблемость предписаний священного предания. Опираясь на Священное Писание как на единственный источник Божественного откровения, Лютер отверг каноническое право, учение Римско-Католической Церкви о чистилище, культ святых, иконопочитание, распространение индульгенций, паломничества, так называемые «юбилейные» годы. Из семи Таинств реформатор признал соответствующими Священному Писанию только два — Крещение и Причастие. Лютеровское учение о всеобщем священстве подорвало авторитет папства, римской курии, епископата, да и всех служителей и институтов Римско-Католической Церкви. Началось повальное бегство монахов и монахинь из монастырей, перестали отправляться бесчисленные «жертвенные» мессы. Во многих местах стали спорадически возникать евангелические общины. Принципы, которые, по мнению реформатора, нужно было положить в их основу, он изложил в 1523 г. в сочинениях: «О том, что христианское собрание или община обладают правом и властью судить обо всех учениях, назначать и смещать проповедников», «О порядке богослужения в общине», «Порядок общей кассы. Предложение, как следует распорядиться духовными имуществами». Правда, вопросу об институциональном устройстве национальной евангелической организации Лютер не уделял внимания. Он считал, что ее структура вызреет в ходе становления и развития общин, т. е. путем Реформации, осуществляемой «снизу».

Вместе с тем еще до Крестьянской войны Лютеру пришлось столкнуться как с превратным истолкованием своего учения, так и с совершенно непредвиденными последствиями осуществлявшихся реформ. А когда разразилась буря Крестьянской войны, провозглашенные Лютером идеи приобрели совершенно новое, противоположное их первоначальному смыслу звучание. Выстраданное реформатором учение об оправдании верой было использовано идеологами восставших для

обоснования требования о ликвидации крепостничества; его лозунг о свободе личности в духовной сфере был распространен на все области общественных отношений; ссылками на переведенную им Библию обосновывалось категорически отрицавшееся им еще в юношеские годы право народа на активное сопротивление светским властям. В Крестьянской войне Лютер увидел реальную угрозу не только для осуществления своей программы Реформации, а и для всего общественного порядка. Это побудило его отказаться от идеи невмешательства светской власти в религиозную жизнь общин, т. е. от основополагающего принципа его учений о всеобщем священстве и о двух царствах.

Светская власть подавила революционное движение. Крестьянские общины понесли невосполнимые утраты. По свидетельству очевидцев, число крестьян, погибших в ходе Крестьянской войны и преданных казни после ее поражения, колебалось от 50 до 150 тыс. Современные историки считают, что потери крестьян составляли 70–75 тыс. человек [4, с. 77]. Часть бывших приверженцев Лютера примкнула к сектантам, прежде всего — к анабаптистам. У многих энтузиазм первых лет Реформации сменился разочарованием и безразличием. Лютер вспоминал, что визитаторам, которые с укоризной спрашивали крестьян, почему они не хотят содержать своих пасторов, в то время как не возражают против того, чтобы содержать пастухов, они ответили: «Ну, еще бы, пастухи-то нам нужны!» [5]. Религиозная жизнь многих сельских и городских общин пришла в полное расстройство. Началось расхищение церковного и монастырского имущества. Это повлекло за собой крах прежней системы церковной благотворительности. Возникшие в ходе реформационного движения 1521–1524 гг. «общие кассы» не получили повсеместного распространения и не смогли стать надежными гарантами социальной защиты обездоленных. У последователей Лютера не было единого мнения о сущности и методах осуществления преобразований. В евангелическом богослужении, отправляемом в разных местах, проявлялись значительные различия. Евангелические пасторы часто толком не знали, что и как им проповедовать. Лишь немногие из них получили университетское теологическое образование. Их материальное положение было бедственным. Продолжалось угасание школ и университетов. Многие дела (управление секуляризованным церковным и монастырским имуществом, регулирование брачно-семейных отношений, организация новой системы судопроизводства) было невозможно решать на уровне общин. Итак, затеянная Лютером «перестройка» обернулась хаосом. В письме к Иоганну Брисману, написанном после 15 августа 1525 г., Лютер отмечал: «Мюнцер и крестьяне настолько подорвали значение Евангелия, а паписты настолько воспрянули духом, что, пожалуй, придется все создавать сначала» [6, с. 555]. Следовательно, после поражения Крестьянской войны Лютеру пришлось думать уже не столько о последовательном

продолжении начатых в прошлые годы преобразований, сколько о сохранении основ своего учения и о предотвращении полного краха религиозной жизни, образования, нравственных устоев. На какие же силы мог он опереться при решении этих задач после того, как «общинная» Реформация оказалась в тупике? Лютер не мог не осознавать того, что дальнейшая судьба инициированных им реформ после 1525 г. главным образом зависела от позиции императора Священной римской империи и земельных князей.

Император Карл V, как и в прежние годы, был всецело поглощен борьбой с Францией за господство в Италии. Но у германских приверженцев католицизма в начале 1526 г. появилась надежда, что в скором времени император наконец-то приступит к основательному урегулированию религиозного вопроса и добьется того, чтобы Вормский эдикт перестал быть ничем не значащей декларацией о намерениях. Противник Карла V, французский король Франциск I потерпел сокрушительное поражение в битве при Павии и вынужден был сдаться на милость победителя. 14 января 1526 г. в Мадриде был подписан договор, в соответствии с которым империя заключила с Францией союз для борьбы с турками и еретиками. Лютеру и его сторонникам оставалось уповать лишь на чудо. И оно свершилось. Папа Клемент VII освободил Франциска I от клятвы о сохранении мира, данной им императору. После этого Франциск I объявил Мадридское соглашение незаконным. 22 мая 1526 г. была образована Коньякская лига (Франция, Флоренция, Милан, Венеция, папа Римский). Своей целью она провозгласила изгнание с Апеннинского полуострова имперских войск. Возобновление Итальянских войн вновь отвлекло Карла V от решения внутригерманского религиозного конфликта. К тому же турецкий султан Сулейман I 29 августа 1526 г. разгромил венгерско-чешские войска при Мохаче.

Это внезапное и резкое обострение внешнеполитической ситуации, непостоянство во взаимоотношениях Карла V с папской курией, а также страх имперских чинов перед возможностью новых народных волнений, по сути, предопределили решение Первого шпейерского рейхстага 1526 г., касавшееся урегулирования внутригерманского религиозного конфликта. Оно сводилось к тому, что до созыва Церковного Собора каждому имперскому чину относительно предписаний Вормского рейхстага об искоренении Реформации дозволялось поступать так, чтобы впоследствии он смог ответить за это перед Богом и императором [7, с. 59]. Формально это решение представляло собой лишь отсрочку реализации Вормского эдикта. Фактически же оно означало, что имперская власть признала себя неспособной решить религиозный вопрос в общегерманском масштабе и сама вверила его решение территориальным светским властям. Вместе с тем Первый шпейерский рейхстаг констатировал явное ослабление влияния папского Рима в Германии. Ведь в решении рейхстага подчеркивалась ответственность имперских чинов

перед Богом и императором, но ни словом не упоминалось об их ответственности перед папой. Наконец, Первый шпейерский рейхстаг признал заметные успехи светских властей в подчинении себе Церкви в пределах своих земель.

Не следует забывать о том, что суверенное территориальное управление Церковью начало складываться в Германии задолго до Реформации. Под давлением Соборного движения конца XIV–XV вв. папский Рим, заинтересованный в поддержке со стороны светских властей, предоставлял им право участия в управлении церковным имуществом, в решении вопросов богослужения, смещения и назначения священнослужителей, церковного воспитания. Но если в результате таких уступок в централизованных государствах Западной Европы (Франции, Англии, Испании) возобладала национально-церковная тенденция, то в политически раздробленной Германии происходило постепенное становление суверенного церковного правления в пределах отдельных земель и свободных имперских городов. Концентрация власти над Церковью в руках немецких территориальных владык нашла отражение в поговорке: «*Dux Cliviae est papa in territorio suo*» («Герцог Клевский — папа в своей земле») [8, с. 257]. Правда, эта поговорка не совсем адекватно воплощала в себе сущность церковных полномочий светских правителей Германии до Реформации. Действительно, еще до Реформации в Германии в пределах отдельных территорий была достигнута определенная унификация политического и церковного управления: некоторые представители территориальной светской власти активно вмешивались в церковные дела и, конкурируя с епископами, брали в свои руки ряд функций управления Церковью. Но вместе с тем до Реформации земельные князья и магистраты имперских свободных городов Германии добились лишь своего участия в территориальных органах управления универсальной Римско-Католической Церкви, и только после Первого шпейерского рейхстага перед ними был открыт путь для самостоятельного управления Церковью в пределах своих территорий.

Итак, постановление Первого шпейерского рейхстага прозвучало как стартовый выстрел и для католических, и для евангелических имперских чинов. Католические князья стремились к тому, чтобы окончательно подчинить себе Церковь в пределах своих территорий. Еще в конце июня — начале июля 1524 г. брат императора Фердинанд Австрийский, баварские герцоги и южнонемецкие епископы договорились в Регенсбурге о совместных действиях, направленных на проведение в своих территориях Вормского эдикта и восстановление римско-католических церковных порядков. Правда, для подавления Крестьянской войны злейший враг Реформации герцог Георг Саксонский и ревностные приверженцы Лютера — новый курфюрст Саксонский Иоганн Постоянный и ландграф Филипп Гессенский — объединили свои силы. Но после разгрома крестьян евангелические князья отклонили предложение герцога

Георга о совместной борьбе с Реформацией [9, с. 254]. Регенсбургское соглашение было дополнено 19 июля 1525 г. договором в Дессау. Его подписали: герцог Георг Саксонский, архиепископ Альбрехт Майнцский, курфюрст Бранденбургский Иоахим I, князя Эрих и Генрих Брауншвейгские. Целью этого союза провозглашалось искоренение «лютеровской ереси» как источника мятежа [8, с. 295].

Евангелическое движение после Крестьянской войны открыто поддерживали лишь два князя: преемник умершего в мае 1525 г. курфюрста Саксонского Фридриха Мудрого Иоганн Постоянный и молодой, энергичный ландграф Филипп Гессенский. Опасаясь того, что католики попытаются воспрепятствовать преобразованиям на тех территориях, где распространялась Реформация, эти два князя заключили в феврале 1526 г. оборонительный союз в Готе. Поскольку подписанное ими соглашение было затем ратифицировано в Торгау, их объединение получило название «Торгауский союз». К нему в том же 1526 г. присоединились земельные князья Мекленбурга, Грубенхагена, Люнебурга, Мансфельда, Ангальта, а также город Магдебург. В союз с Саксонией вступил и Альбрехт Прусский — великий магистр Тевтонского Ордена, который по совету Лютера превратил духовный Орден в светское наследственное герцогство.

После образования названных выше объединений католических и евангелических территориальных владык возможность единого решения религиозного вопроса в масштабах всей Германии становилась совершенно нереальной. Необратимость конфессионального раскола Германии приобрела отчетливо различимые очертания.

До окончания Крестьянской войны земельные князья были не единственной и не главной силой, которая двигала вперед обновление христианства. В идейной борьбе 1519–1521 гг. решающую роль играла немецкая интеллигенция, в реформационном движении 1521–1524 гг. движущей силой были демократические слои города, в Крестьянской войне 1524–1525 гг. — крестьянство. После Первого шпейерского рейхстага религия стала использоваться территориальной светской властью как важный инструмент утверждавшегося в Германии регионального княжеского абсолютизма. Выбор тем или иным князем его религиозной ориентации в значительной мере определялся теми политическими преимуществами, которые он мог получить в своем соперничестве с другими территориальными правителями и во взаимоотношениях с имперскими властями. Верность католицизму сохранило подавляющее большинство немецких территориальных правителей. На Втором шпейерском рейхстаге (1529 г.) свою приверженность идеям Лютера признали лишь 19 из 400 имперских чинов [10, с. 340]. Но, несмотря на это, они представляли собой единственную влиятельную политическую силу, на которую мог опереться Лютер.

Евангелические земельные правители и магистраты свободных имперских городов увидели в решениях Первого шпейерского рейхстага

правовую основу для переориентации реформационного движения в институционные рамки и создания территориальной евангелической Церкви. Разумеется, для осуществления этой сложнейшей задачи территориальная светская власть нуждалась в помощи со стороны теологов-реформаторов и прежде всего — Лютера. А ему, уже сделавшему свой выбор в годы Крестьянской войны, после ее поражения, когда обескровленные евангелические общины не были в состоянии преодолеть катастрофический упадок религиозной жизни, не оставалось ничего иного, как сделать следующий шаг и приступить к модификации и в определенной мере систематизации своего учения, к созданию новой обрядности и новой евангелической организации.

Литература

1. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 7.
2. Kluebing H. Das konfessionelle Zeitalter 1525–1648. — Stuttgart, 1989.
3. WA Br. — Bd. 10.
4. Klein T. Die Folgen des Bauernkrieges von 1525 // Hessische Jahrbuch für Landesgeschichte — 1975. — 25
5. TR. — Bd. 4. — Nr. 4002.
6. WA Br. — Bd. 3.
7. Müller G. Die römische Kurie und die Reformation 1523–1534. — Gütersloh, 1969.
8. Heussi K. Compendium der Kirchengeschichte. — Tübingen, 1991.
9. Akten und Briefen zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen / Hrsg. von Felician Geß. — Leipzig, 1907. — Bd. 2.
10. Schmidt K. D. Grundriß der Kirchengeschichte. — Göttingen, 1990.

Резюме

З 1526 р. розпочалася організація лютеранської земельної Церкви. Ці реформи здійснювали земельні князі, яких Лютер наділив правом збереження церковного порядку. Так Реформація завершила те, шлях до чого вже був прокладений у попередньому столітті: встановлення влади земельних князів над Церквою.

Zusammenfassung

In den Jahren seit 1526 begann man mit der Organisation Lutherischer Landeskirchen. Diese Reformen wurden von den Landesherren unternommen, denen Luther die Pflicht zuschrieb, die Ordnung in der Kirche aufrechtzuerhalten. Damit vollendete die Reformation, was schon das vorhergehende Jahrhundert angebahnt hatte: die landesherrliche Kirchengewalt.

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

А. И. Ёлкин

КОНЦЕПЦИИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В СРЕДЕ РОССИЙСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В ПОЛЬШЕ (20–30 гг. XX в.)

Российская эмиграция в Польше, являясь составной частью русского зарубежья, постоянно и внимательно следила за ситуацией в Советской России. Вопрос о свержении большевистского режима в СССР и создании на его развалинах новой свободной России находился в центре политических дискуссий российской «белой» эмиграции на всем протяжении ее существования, но особую остроту приобрел в 20–30-е годы, ибо совсем короткий промежуток отделял эмиграцию от закончившейся не в ее пользу гражданской войны 1917–1922 годов.

Данная проблема интересовала представителей эмиграции различной политической направленности*.

В 70–80-е годы советские историки уделили много внимания доказательству «краха» идейно-политических реставраторских планов эмиграции**. 90-е годы характеризуются повышенным интересом к различным сторонам жизни эмиграции, в том числе и к концепции российской государственности [7, с. 56–70].

Польские исследователи тоже обращали внимание на отдельные аспекты указанной проблемы [24].

Однако вопрос об отношении российской эмиграции в Польше к свержению советской власти и созданию новой государственности остается открытым.

В 1918–1919 годах на территории Польши оказалось значительное количество россиян. Одни из них остались в Польше, другие отправились в соседние страны, а третьи, надеясь на успех «белой» борьбы, рассчитывали на быстрое возвращение на родину.

Созданный в 1918 г. Российский Комитет (РК) и эмиграция, объединившаяся вокруг газеты «Варшавская речь», развернули агитацию среди офицеров и солдат, находившихся в Польше к вступлению в офицерский отряд, сражавшийся на Восточном фронте [3, 1919; 20, 2].

Однако такие действия вызвали критику в сейме и на страницах прессы. Поэтому Ю. Пилсудский в марте 1919 г. издал приказ о ликвидации данного формирования [23, с. 55]. Но это решение не было выполнено,

* Устрялов Н. В борьбе за Россию. Сб. статей. — Харбин. 1920; Милоков П. Н. Эмиграция наперекор. — Париж, 1926; Савицкий П. Н. В борьбе за свразийство. — Прага, 1931; Львов В. Советская власть в борьбе за русскую государственность. — Берлин, 1922 и др.

** Комин В. В. Крах российский контрреволюции за рубежом. — Калинин. 1977; Мухачев В. В. Идеино-политическое банкротство планов буржуазного реставраторства. — М, 1982. Шкаренков Л. Н. Агония белой эмиграции. — М, 1987 и др.

а на основе расформированного соединения создали пинский добровольческий батальон. Состав данного батальона был пестрый (россияне, жители Полесья, поляки — служившие в российской армии).

В связи с успехами Деникина и продвижением его войск вглубь России, состав батальона открыто демонстрировал свое враждебное отношение к Польше, его солдаты срывали с фуражек орлов, единственное польское отличие, которое носили. Что же касается будущего территорий Украины и Белоруссии, занятых польскими войсками, то российские офицеры и солдаты считали, что после победы Деникина они должны быть возвращены России [25, с. 123]. В связи с этими событиями Ю. Пилсудский принял решение распустить отряд, а солдат и офицеров отправить к Деникину.

Особое влияние на позицию эмиграции в Польше в 1920–1921 годах оказывал Б. Савинков [10]. Деятельность последнего соответствовала федеративной концепции Ю. Пилсудского, которая предусматривала раздел русского государства на составные части и создание буферных государств, союзных Польше [14, с. 98]. В июне 1920 г. Б. Савинков создал Русский Политический Комитет (РПК), который сформировал две русские армии. Они после непродолжительной борьбы были интернированы на территории Польши. Разочаровавшись в интервенции и белом движении, основатель РПК разрабатывает свою концепцию борьбы с большевиками.

РПК не мог не обратить внимание на то, что бывшая Российская империя покрыта тайными обществами и «зелеными отрядами» — иными словами, что в Советской России наблюдается неорганизованное, необъединенное единой программой, но все нарастающее народное революционное движение, независимое от политических партий дореволюционного периода и не состоявшее ни в какой связи с эмиграцией. Поэтому в декабре 1920 года РПК поставил себе следующие задачи:

- 1) объединить «зеленых»-крестьян программой;
- 2) создать организационный центр «зеленой» борьбы.

С этой целью была восстановлена деятельность Народного Союза Защиты Родины и Свободы (НСЗРиС), созданного в 1918 году в Ярославле [4, ф. 5866, оп. 1, д. 121, лл. 6–7].

При РПК учредили Информбюро во главе которого встал Б. В. Савинков с братом В. В. Савинковым. Программа «НСЗРиС» была выработана Северо-западным областным комитетом союза в Гомельской и Смоленской губерниях и утверждена на съезде представителей тайных организаций и «зеленых» в июне 1921 года [4, ф. 5866, оп. 1, д. 121, лл. 6–7].

Основные ее положения сводились к следующему:

1. Непримируемая борьба с советской властью, враждебной народу и не дающей ему свободы вывить собственную волю к устройению жизни.
2. Борьба с большевиками силами русского народа, а не призывом к вооруженному вмешательству иностранцев.

3. Решительная борьба с царистами, мечтающими вернуть старые порядки, и с теми помещиками, которые хотят отобрать у крестьян землю.
4. Укрепление в собственность крестьян земли, перешедшей к ним во время революции, а также обращенной в советские хозяйства.
5. Установление демократического правового строя на началах народо-властия.
6. Установление в России республики через Русское Учредительное собрание, избранное на основе всеобщего, равного, прямого и тайного избирательного права.
7. Признание государственной самостоятельности за всеми народами, входившими ранее в состав Российской империи и создавшими или создающими собственную государственность и тесный государственный и хозяйственный союз [17, 1921. 23. 2; 4, ф. 5866, оп. 1, д. 121, лл. 7–8].

Таким образом, «третья Россия» являлась крестьянской демократической республикой, ибо огромное большинство страны составляли крестьяне [15].

Практически деятельность НСЗРиС свелась к печатанию и распространению листовок, созданию тайных организаций и ведению партизанской войны. Однако надеждам на массовое крестьянское восстание в Советской России не суждено было сбыться. Сам Б. Савинков сделал такие неутешительные выводы из борьбы за «третью» Россию: «И я уже в судо-рогах, собственно говоря, пошел в это зеленое движение, которое выродилось в бог знает что, а после зеленого движения в подпольную работу, которая тоже никаких результатов не дала» [3, с. 73]. И тем не менее Б. Савинков продолжал деятельность по реализации идей, заложенных в программе «3-й России».

В апреле 1921 года между РПК и Донской Демократической Группой (ДДГ) было заключено соглашение о международно-правовом союзном объединении. РПК признавал государственную независимость области Войска Донского под управлением ее демократических учреждений равно как и суверенитет Учредительного собрания области Войска Донского, созданного на принципах всеобщего, равного, прямого и тайного голосования [4, ф. 5784, оп. 1, д. 35, л. 8].

Однако деятельность Б. Савинкова, направленная на реализацию его планов, которые он думал осуществить с помощью поляков, вызвали критику со стороны эмиграции. Большой резонанс вызвала статья эсера Н. Авксентьева «Patriotica» [1]. Автор опровергает тезис о том, что не с Россией воюет Польша, а с большевиками [1, с. 364]: «Больше того, — пишет Н. Авксентьев, — находились такие, которые считали возможным сочувствовать тому, чтобы русские отряды шли вместе с польским войском бить Россию. В этот момент считали за честь быть принятым Пилсудским, уверять его в дружбе, унижаться перед ним и читать «неизреченное» на его челе и на его очах» [1, с. 367].

В связи с тем, что по требованию Советского правительства Б. Савинков и его ближайшее окружение осенью 1921 года покинули Польшу, деятельность его сторонников практически прекратилась.

Особенностью русской эмиграции в Польской республике являлось наличие в ее рядах большого количества военных, которые были сторонниками монархических идей. Польские власти, считая, что «единая и неделимая Россия» угрожает ее собственной государственности, пресекали любые попытки пропаганды монархистских взглядов.

В начале 1922 года польские органы обнаружили «монархический заговор» среди интернированных бывших частей 3-й Русской армии. 57 офицеров предстали перед судом, но были оправданы. Поляки использовали эти события для высылки нескольких десятков эмигрантов из страны [17, 1922. 23. 3].

На ситуацию в среде российской эмиграции в Польше оказывали влияние настроения, которые охватывали широкие слои эмигрантов в целом. Во время перехода к НЭПу усилились надежды на возможность перерождения Советской власти и сотрудничества с нею [19; 18].

Естественно, что сменовеховские идеи и настроения нашли свой отклик и в рядах российской эмиграции в Польше. Однако в связи с ситуацией в стране, а главным образом из-за состава эмиграции сменовеховские взгляды не получили в Польше широкого распространения. Они затронули в основном молодежь, в частности, Союз Русских Студентов (СРС). Эта организация входила в состав Объединения русских эмигрантских студенческих организаций (ОРЭСО). В рядах этого объединения усилились в 1921–1922 годах сменовеховские настроения. Бывший председатель центрального исполнительного органа ОРЭСО П. Влезков обратился в ноябре 1922 года с открытым письмом ко всему русскому студенчеству, в котором заявил об окончательном разрыве с идеологией русской эмиграции — и как части ее — русского студенчества.

Он писал в своем обращении: «К массе рядового студенчества я и обращаюсь с моими словами. Физические страдания и нравственные муки, безнадежность вашего будущего, русские студенты в эмиграции, должны подсказать вам необходимость самой срочной и осознанной продуманности того, что есть, что ждет вас впереди, и все ли ваши надежды должны быть основаны на воле иностранного благодетеля-кормильца, урывающего обглоданные кости от своего стола тем, кто в свое время пролил реки крови за чужое благоденствие, а ныне полурабом скитается по миру... А Россия нынешняя, не когда-нибудь, а уже ныне возрождающаяся на пепле пожарища беспримерной гражданской борьбы, — эта Россия имеет в себе ценности, возможности, дающие простор вашей готовности служить русскому крестьянину и рабочему» [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 31].

Вопрос о письме П. Влезкова вызвал резонанс в молодежной эмигрантской среде и, в частности, в Польше. 26 ноября 1922 года состоялось общее собрание СРС, где обсуждалось это письмо. Среди присутствовавших 27

проголосовали «за», 24 — «против» и 7 воздержались, таким образом было принято решение не оглашать письмо П. Влезкова. Это мотивировалось необходимостью выработки резолюции и выяснении идеологической платформы, на которой стоит СРС в Польше [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 30].

На следующий день появилось обращение 11 членов СРС к правлению созвать в начале декабря общее собрание: ввиду серьезного положения, сложившегося в Праге (2 съезд ОРЭСО) и могущего гибельно отразиться на союзе студентов в Польше [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 33].

В декабре 1922 года состоялось общее собрание членов Союза Русских Студентов с повесткой дня — идеологическая платформа организации. Общее собрание заявило, что никаких наказов для выявления политического кредо союза не давало, а поэтому делегаты СРС Федоров, Шарапов, Милов и Флоринский, примкнувшие к так называемому «демократическому» блоку, отнюдь не имели оснований на выражение подлинных политических убеждений и настроений студентов в Польше.

Общее собрание СРС подтвердило, что идеология русского студенчества, предложенная и принятая большинством съезда, отвечает мыслям и чувствам русского студенчества в Польше. Присутствовавшие выразили протест против действий демократического блока, выразившихся в демонстративном включении в его программу пункта, предусматривавшего будущее устройство России, благодаря которому произошел раскол, нанесший непоправимый вред Союзу и всему эмигрантскому студенчеству, подорвавший престиж последнего за границей [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 37].

Принятая резолюция подтвердила, что СРС в Польше является организацией аполитичной, которая, однако, не препятствует отдельным своим членам на свою ответственность входить в те или иные политические образования. При этом Союз должен преследовать лишь академические цели, оставаться единым и пресекать все попытки его политизации [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 37, 41–42]. Данная резолюция свидетельствует о наличии у большинства членов Союза, прикрывающихся лозунгом аполитичности, определенной политической идеологии.

Студенты, голосовавшие против резолюции, решили объединиться и выступить со следующим заявлением: «Русская эмиграция в настоящее время переживает период пересмотра своих прежних общественно-политических верований и выработки новых, и студенчество как часть целого не может стоять вне этого процесса. Демократическая группа заявила, что в ее состав входят лишь те из студентов-эмигрантов, которые разделяют следующие положения: установление в России правового строя возможно лишь путем полного и свободного выявления воли всего народа в деле создания новых форм государственной общественной жизни, обеспечивающих осуществление принципов народовластия и гарантий личной свободы» [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 43].

Однако общее собрание, состоявшееся 6 января 1923 года, отклонило предложение оппозиции и вновь подтвердило свое решение о недопус-

тимости введения политики в Союз, выразив свое глубокое возмущение лицами, желающими разрушить Союз во чтобы то ни стало [4, ф. 5846, оп. 1, д. 2, л. 44]. Таким образом, СРС, заявляя о своей аполитичности, фактически занимал определенную позицию (монархическую) и всячески пытался покончить с оппозицией в своих рядах.

Несмотря на то, что большинство членов Союза выступали за нейтралитет организации, его правление проводило курс на сотрудничество с Российским Комитетом (РК) — организацией монархического толка [4, ф. 5846, оп. 1, д. 14, лл. 23–24].

В тоже время следует отметить, что в Польше находился один из самых ярых и последовательных критиков сменовеховства писатель М. Арцыбашев, который стал главным критиком Е. Д. Кусковой, заявившей со страниц «Последних новостей» о возможности эволюции большевиков и возвращении [2]. Арцыбашев в связи с этим писал: «Каковы бы ни были пути России, как бы ни эволюционировали большевики, разве можно смыть кровь? И если Россия не может быть спасена иным путем, как через примирение с большевиками, то и не заслуживает она спасения, пусть гибнет этот духовно растленный народ и да будет это место пусто» [17, 1923. 26. 9].

В апреле 1924 года в газете «За свободу» было помещено заявление М. Арцыбашева, Д. Философова, А. Дикгоф-Деренталя, В. Португалова, Б. Савинкова, в котором утверждалось, что никакая эволюция большевиков немислима и что свержение их возможно только революционным путем [17, 1924. 23. 4].

Новый «всплеск» общественной жизни среди эмиграции в Польше начался в 1925 году, когда развернулась подготовка к созыву Зарубежного съезда, который должен был объединить усилия эмиграции в борьбе против Советской власти. Обострилась борьба между претендентами на престол Кириллом Владимировичем (двоюродным братом Николая II) и его двоюродным дядей великим князем Николаем Николаевичем.

Первым инициативу проявил Российский Комитет (РК). Во время перевыборов правления этого объединения на общем собрании эмигрантов в начале 1925 года выступил председатель РК В. Н. Семенов и заявил, используя имя Николая Николаевича: «Кто за него, тот пусть голосует за нас». Выступление РК послужило для русской эмиграции в стране важным сигналом — оно создало прецедент и дало возможность политической дифференциации этой организации.

Демократическая часть эмиграции приступила к своему организационному оформлению, ибо выступление Семенова дало этому возможность. В Варшаве возникла «Русская Демократическая Группа» (РДГ) во главе с П. Э. Бутенко. Ее первое публичное выступление состоялось 4 июня 1925 года. Позиция РДГ была определена как демократическая, не приемлющая ни монархической реставрации, ни диктатуры, ведущей к этой реставрации. Привлечение народных масс к политической само-

деятельности отнимет у монархистов шансы к осуществлению их мечтаний и делает гораздо более осуществимым устройство будущей России как правового демократического государства [17, 1925. 6. 6].

Выборы на Зарубежный съезд, как оказалось, в Польше были проведены с большим опозданием. На выборы появились жалобы в печати. Так, в газете «За свободу» был помещен протест Арцыбашева против характера выборов (в Варшаве) от Польши: «...явился В. Н. Семенов, и собрание превратилось в частное начинание определенных политических групп, утратив значение общеэмигрантского дела».

Всего в выборах участвовала четверть процента эмигрантов. П. М. Миллюков считал, что эмигрантов в Польше было около 80 тыс. чел. [11, с. 38].

Ничем не отличаясь от десятка других, принятых в Сербии, Болгарии и Франции, обращений, резолюция варшавского собрания внесла, однако, новую нотку: «Памятуя слова великого князя Н. Н. о том, что свержение советской власти будет проведено внутри России, русская эмиграция в Польше считает необходимым уничтожить средостение между эмиграцией и внутренними национальными силами страны...» [17, 1926. 2. 4]

Однако из-за разногласий, возникших между участниками съезда, состоявшегося в апреле 1926 года, объединить их не удалось, как не удалось выработать единой программы борьбы против Советской России. Обсудив итоги съезда, Демократическая группа приняла специальное заявление, в котором констатировала: «Ныне, когда съезд закончился совершенно безрезультатно, показав всем воочию неправильность избранного его инициаторами пути, Демократическая Группа считает своим долгом в Польше призвать всех тех, кто искренне любит Родину и ждет восстановления ее, а не своих привилегий и имущества, вдуматься в происшедшее и понять бесплодность стараний вернуть Россию к прошлому, осужденному Россией» [17, 1926. 28. 4].

Однако правая часть российской эмиграции в стране иначе оценивала значение съезда. На состоявшейся в декабре 1926 года встрече в Русском доме С. Л. Войцеховский и Н. Г. Булацов заявили, что эмиграция не должна оставаться безучастной к происходящим в России процессам и должна работать над политической консолидацией своих рядов на основе монархической и национально-государственной идеи [20, 1926. 22. 12].

Выступавшие осудили демократическую эмиграцию, выступавшую против национализма и интервенционных проектов сторонников Зарубежного съезда, но ничего не дающую взамен [20, 1926. 22. 12].

После съезда делались попытки не только объединить силы эмиграции, но и продолжить в разных формах борьбу против Советской власти. Значительное место в комплексе идейно-политических доктрин белой эмиграции занимала теория «политического активизма», популярная в конце 20–начале 30-х годов. Она делала ставку на организацию индивидуального террора против лидеров компартии и ее руководящих структур.

7 июня 1927 года было совершено покушение на полпреда СССР в Варшаве П. Л. Войкова. Покушавшимся оказался Б. С. Каверда. После ареста он заявил, что является противником большевиков и считает их разрушителями своей родины. Следующий террористический акт осуществил эмигрант Ю. Л. Войцеховский, который 4 мая 1928 года совершил покушение на торгового представителя СССР в Польше А. С. Лизарова [6, с. 757].

Но эти террористические акты не принесли желаемого результата и не вызвали политической активности масс. Польские власти провели аресты среди эмигрантов и некоторых из них выслали из страны.

В начале 30-х годов началось улучшение советско-польских отношений, поэтому представители польских властей старались пресекать любые попытки проявления антисоветской деятельности. Так, проведение «дней непримиримости» было запрещено [12, 1933. 14. 9].

Следовательно, оказавшись на территории Польши, российские эмигранты в 1918 г. – 20-х годах рассматривали ее как плацдарм для вооруженной борьбы с большевиками. Наибольшую активность проявлял Б. Савинков, который, убедившись в бесперспективности попыток свергнуть с помощью оружия Советскую власть, выдвинул концепцию «3-й», демократической, крестьянской России. Однако реализовать эту идею из-за отсутствия массовой поддержки со стороны крестьян не удалось.

Особенностью российской эмиграции в Польше являлось наличие в ее рядах большого количества бывших военных. Поэтому большинство эмигрантов, несмотря на то, что находилось в Польской республике, придерживалось монархических взглядов.

В развернувшихся в 20-е годы дискуссиях между представителями демократического, республиканского крыла эмиграции по проблемам борьбы с большевиками и будущим государственным устройством России в Польше доминировали носители монархических взглядов, реализация которых угрожала независимости Польской Республики.

Острые споры среди эмигрантов вызвала теория «активизма», т. е. активная борьба с большевиками любыми средствами и с любыми союзниками. На территории Польши эмигранты в конце 20-х годов совершили несколько террористических актов. Но «всплеска» эмигрантской активности они не вызвали. Таким образом, глубокие идейно-политические противоречия в среде российских эмигрантов в Польше, выразившиеся в различных теориях о будущей России, а также в вопросе о методах и союзниках в борьбе с советской властью, не дали эмигрантам возможности создать единый антибольшевистский фронт.

Литература

1. Авксентьев Н. *Patriotica*. Литература русского Зарубежья. Т. 1. кн. 1. — М., 1990.

2. Арцыбашев М. Записки писателя. — Вып. 1. — Варшава, 1925.
3. Варшавская речь. (Варшава).
4. Государственный архив российской федерации (ГАРФ).
5. Дело Бориса Савинкова. — М., б. г.
6. Документы внешней политики СССР. Т. 12. — М., 1967.
7. Ершов В. Ф. Белоэмигрантские концепции восстановления российской государственности // Кентавр. — 1995. — № 4.
8. Комин В. В. Крах российской контрреволюции за рубежом. — Калинин, 1977.
9. Львов В. Советская власть в борьбе за русскую государственность. — Берлин, 1922.
10. Матвеев Г. Жертва польского «русофобства» // Родина. — 1994. — № 12.
11. Милюков П. Н. Эмиграция на перепутье. — Париж, 1926.
12. Молва. (Варшава).
13. «Мститель». // Родина. — 1992. — № 4.
14. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты. — М., 1990.
15. На пути к «третьей» России. — Варшава, 1920.
16. Савицкий П. Н. В борьбе за евразийство. — Прага, 1931.
17. Свобода. (За свободу). (Варшава).
18. Степун Ф. Мысли о России // Современные записки. — Париж, 1926. — Т. 28.
19. Пешехонов А. В. Почему я не эмигрировал? — Берлин, 1926.
20. Руль. (Берлин).
21. Устрялов Н. В борьбе за Россию. Сб. статей. — Харбин, 1920.
22. Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции. — М., 1987.
23. Karpus Z. Jency i internowani rosyjscy i ukraíncy w Polsce w latach 1918–1924. — Toruń, 1991.
24. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1977.
23. Juzwenko A. Polska a «biala» Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.). — Warszawa, 1973.

Резюме

В статті розглянуто ідейну боротьбу російської еміграції у Польщі в 20–30 рр. ХХ ст. щодо шляхів знищення радянської влади та створення нової Росії. Наведено основні монархістські та республіканські концепції відновлення російської державності.

Summary

The article deals with the ideological struggle of Russian emigration in Poland in the twenties-thirties of the XX century about the ways of overthrowing Soviet power and forming new Russia.

The main monarchic and republican concepts of restring Russian state system are shown in the article.

О. О. Чувпило

КОНСТИТУЦІЙНІ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ІНДІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОНГРЕСУ (20–30-ті роки XX ст.)

Визвольний рух народів Індостану проти англійського панування очолював Індійський національний конгрес (ІНК), що виник у 1885 р. У колоніальний період (до 1947 р.) він був найбільшою і найвпливовішою політичною організацією Британської Індії і являв собою скоріше не партію, а широкий фронт різних антиімперських сил, що тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національної незалежності. З 1919 і до 1947 років у Конгресі домінував М. К. Ганді, який категорично заперечував насилля у будь-якій формі, відстоюючи виключно мирні, конституційні форми боротьби. Не випадково, що у 20–30-ті роки конгресистське керівництво конституційним питанням надавало надзвичайного значення.

Однак у радянській історіографії та сходознавчій науці незалежних країн СНД вони не знайшли достатнього висвітлення, хоча їх в тій чи іншій мірі торкалися історики й правознавці в дослідженнях, присвячених конституційному розвитку незалежної Індії та становленню її політичної системи [1].

Дана стаття має за мету дещо заповнити цю прогалину, звернувши увагу на ставлення ІНК до конституційної політики щодо Індії британських правлячих кіл та на його власну законотворчу й законодавчу діяльність.

Слід зазначити, що з самого початку свого існування ІНК, знаходячись у лояльній опозиції до британської влади в Індії, майже всі надії покладав на проведення нею конституційних реформ, внаслідок яких англійці поступово передали би управління країною до рук індійців. Тому в перші два десятиліття діяльність конгресистської організації, куди входили елітарні прошарки індійського суспільства, полягала в тому, що її лідери на щорічних сесіях приймали резолюції, в яких схвально оцінювалися колоніальні порядки і лише висувалися нерішучі вимоги їх реформування. Вони також зверталися з петиціями до властей, прохаючи проведення поміркованих реформ, спрямованих на захист і розвиток національної промисловості та розширення складу легіслатур з метою створення там виборної більшості із індійців. Тільки одиниці вимагали тоді надання Індії самоврядування [детально див.: 2].

Але з часом опозиційність конгресистів зростала, оскільки навіть найпоміркованіші їхні вимоги колонізатори залишали без уваги. Під час піднесення визвольного руху у 1905–1908 рр., викликаного поділом Бенгалу віце-королем Індії Дж. Керзоном, частина членів ІНК уже прийняла активну участь у масових антианглійських виступах. Конгрес розколовся на поміркованих, котрі не бажали долучатися до масового руху, та

екстремістів на чолі з Н. Г. Тілаком, які наполягали на цьому, висунувши гасло боротьби за сварадж (самоврядування) [детально див.: 3].

Намагаючись ізолювати конгресистів від народу, міністр у справах Індії Д. Морлі та віце-король М. Мінто, що заступив вкрай непопулярного Керзона, дійшли згоди про надання їм поступок у вигляді незначної зміни системи управління Індією. Так у 1909 р. з'явилися реформи Морлі-Мінто, на які великі надії покладали помірковані на чолі з Г. К. Гокхале, сподіваючись на конституційну передачу їм влади. Однак, ознайомившись зі змістом Акту про реформи, помірковані, як і вся індійська громадськість, не могли приховати свого розчарування та невдоволення. Адже мова йшла не про передачу влади до рук індійців, а лише про деяке збільшення їхнього представництва в легіслатурах.

Зокрема в імперській та провінційних радах була збільшена кількість членів, що не були посадовими особами, більша частина яких не призначалася, а обиралася шляхом непрямих виборів. Членам рад дозволялося робити запити та обговорювати бюджет. До рад при міністрі у справах Індії та віце-королеві долучалося ще по одному члену із індійців. Якщо зважити на те, що легіслатури тільки називалися законодавчими органами, а в дійсності були законодорадчими, оскільки на всі їх рішення віце-король мав право «вето», то реформи Морлі-Мінто не призвели до якихось кардинальних змін у політиці колонізаторів [детально див.: 4]. Вони тільки посилили невдоволення у стані екстремістів, лідер яких Б. Г. Тілак під час першої світової війни разом з А. Безант очолив рух за надання Індії самоврядування, що отримав назву «рух за гомруль» [про нього див.: 5]. Він досяг такого розмаху, що власті змушені були 20 серпня 1917 р. зробити декларацію про необхідність поступового створення відповідального уряду в Індії. Після цього міністр у справах Індії Е. Монтегю та віце-король Ф. Челмсфорд підготували проект найголовніших заходів, які треба було провести в цьому напрямку, і доповідь Монтегю-Челмсфорда [6] склала основу прийнятого у 1919 р. нового Акту (Закону) про управління Індією, який, на думку професора Саугарського університету М. П. Шарми, відкрив новий розділ в історії конституційного розвитку Індії. Адже до цього індійці брали участь у законодавстві й управлінні, але не мали реальної влади. Після 1919 р. їм, хоча й незначною мірою, починається передача влади [7, с. 32]. Зазначимо, що до самоврядування було ще дуже далеко.

Згідно з Законом 1919 р., на основі якого було проведено реформи Монтегю-Челмсфорда [8], законодавча влада в Британській Індії здійснювалася генерал-губернатором (віце-королем) і законодавчим двопалатним органом: Державною радою та Законодавчими зборами. В провінціях передбачалося створення однопалатних легіслатур, частина членів котрих призначалася губернатором провінції, а частина — обиралася. Діяльність створених легіслатур зводилася нанівець правом віце-короля, який підкорявся тільки англійському парламенту, та губернаторів

провінцій накладати «вето» на будь-які їхні рішення. В чому ж тоді полягала передача влади індійцям у незначній мірі? По-перше, більшість членів легіслатур тепер обиралася; по-друге, в провінціях вводилася так звана «діархія», згідно з якою місцеві адміністрації поділялися на дві категорії: а) зарезервовані департаменти, що знаходилися під контролем губернатора і несли відповідальність тільки перед англійським парламентом; б) «передані» департаменти, контроль над якими здійснювали міністри із індійців, а відповідальність вони несли перед легіслатурою провінції; по-третє, в економічній галузі індійці вперше отримали деякий контроль над фінансовою політикою власної країни, здійснюваний законодавчими органами; зокрема, могли визначати річний бюджет.

Отже, англійські правлячі кола, зберігши незмінним колоніальний статус Індії, змушені були піти на незначні поступки міцніючим силам національного визволення. Тому в оцінці реформ Монтегіу-Челмсфорда з боку конгресистів виявилася двоїстість: вони засуджували реформи взагалі, але намагалися використати деякі права, надані ними індійцям в легіслатурах. Уже на сесії в Амрітсарі (1919 р.) думки конгресистів щодо реформ розділилися. Помірковані делегати наполягали на використанні прав, наданих реформами, і пропонували їх частково схвалити. Радикальні члени ІНК вимагали засудження реформ сесією і прийняття нею резолюції про необхідність введення в Індії відповідального уряду на основі принципів самоврядування. Більшістю голосів була прийнята резолюція, що засуджувала реформи [9, с. 424], а ІНК після цього розгорнув очолюваний М. К. Ганді масовий ненасильницький рух неспівробітництва, метою якого було досягнення свараджу [про нього див.: 10]. Та у лютому 1922 р. М. К. Ганді припинив його, боячись переростання кампанії неспівробітництва у криваву революцію. Прийнята з цього приводу керівництвом ІНК Бардольська резолюція, розроблена М. К. Ганді, рекомендувала конгресистам відмовитися від активної боротьби з владою до тих пір, поки народні маси повністю не засвоять принцип ненасилля. Натомість їм пропонувалося зайнятися мирною діяльністю, в першу чергу прядінням та ткацтвом, втілюючи в життя так звану конструктивну програму М. К. Ганді [11, с. 1019–1024].

Перспектива заміни політичної діяльності прядінням та ткацтвом (навіть на деякий час) зовсім не влаштувала багатьох конгресистів, які в березні 1923 р. утворили всередині ІНК свараджистську партію, програма якої передбачала досягнення Індією свараджу на основі поєднання масового руху з активною парламентською діяльністю [12, с. 2–5].

Перемігши на виборах у 1924 р., свараджисти, очолювані Ч. Р. Дасом і М. Неру, як представники Конгресу доклали чимало зусиль для того, щоб перетворити легіслатури у «конституційне знаряддя досягнення свараджу», але, як заявив їх лідер М. Неру, «не домоглися нічого, крім приниження» [13] і змушені були у 1926 р. залишити їх напризволяще [14, с. 49–51], повернувшись туди тільки у 1937 р.

Розчарувавшись у парламентській діяльності в умовах колоніального устрою, конгресисти звернулися до законотворчості, надаючи великого значення розробці індійцями власної конституції як важливого кроку на шляху до самоврядування. Це відповідальне завдання партія доручила М. Неру, одному з провідних юристів Індії. Добре вивчивши всі існуючі конституції, М. Неру намагався в індійському основному законі втілити все найкраще, що виробило людство на ниві конституційного творення, не забуваючи про специфіку розвитку Індії та її традиції. При цьому особлива увага приділялася розробці відповідних статей про права людини, які на Сході традиційно ігнорувалися. Тому Декларації прав М. Неру відвів майже третину конституції. 14 серпня 1928 р. її надрукували у вигляді брошури, а 15 серпня провідні індійські газети ознайомили громадськість з конгресистською конституцією [15].

Британська преса теж надала їй великої уваги, як і особі М. Неру, виділяючи його як визначного політичного діяча Індії ліберального складу мислення, вихованого на цінностях вікторіанської Англії [16].

Конституція М. Неру складалася із трьох частин: перша присвячувалася майбутньому статусові Індії, друга — основним правам індійських громадян, третя — міжобщинним стосункам. Стосовно майбутнього статусу Індії говорилося, що хоча серед конгресистів наявні прихильники незалежності, все ж мінімальною вимогою всіх національних лідерів є статус домініону, тому для досягнення згоди між ними метою визвольного руху проголошувався саме він. Конституція передбачала створення індійської федерації, що складалася б із провінцій та князівств. Законодавча влада мала належати виборному парламенту із двох палат: сенату й палати представників. Залишалися повноваження генерал-губернатора, призначеного англійським королем, який мав право розпустити парламент і не скликати його протягом шести місяців до виборів нового. Уряд підпорядковувався парламенту і ніс перед ним колективну відповідальність. Провінції, створені на основі мовної спільності населення, користувалися правом самоврядування. За англійцями зберігалися лише права в галузі зовнішньої політики та оборони. Проголошувалася рівність усіх громадян Індії перед законом і право на свободи. Підкреслювалося, що визнається право власності, і проголошувалося, що ніхто не може бути позбавлений волі й майна інакше як на основі закону. Заборонялась релігійна та кастова дискримінація.

Для свого часу це був один із найпрогресивніших конституційних документів, що будь-коли розроблялися в країнах Сходу. Невипадково, що конституція М. Неру у грудні 1928 р. спочатку була ухвалена провідними політичними партіями Індії на їх конференції у Калькутті, а потім конгресистами на черговій сесії ІНК, яка обрала М. Неру президентом (головою) партії [17]. Причому конгресисти пред'явили колонізаторам ультиматум: якщо англійський уряд протягом року не прийме конституцію М. Неру, давши згоду на статус домініону, то вони почнуть

боротьбу за повну незалежність [18, с. 329]. Рік відстрочки минув, а в політиці Лондона нічого не змінилося, тому сесія ІНК у Лахорі (грудень 1929 р.) прийняла рішення про початок боротьби за повну незалежність (19) і в 1930–1934 рр. конгресисти організували під керівництвом М. К. Ганді дві масові ненасильницькі кампанії громадянської непокорі для її досягнення, які, проте, закінчилися невдачею: Індія залишилася британською колонією [20].

Однак ці акції мали велике значення для подальшого розвитку індійського визвольного руху, тому що в цей час ІНК остаточно визначив свій політичний і соціально-економічний ідеал. Відбулося це на сесії в Карачі (березень 1931 р.), де була ухвалена запропонована Дж. Неру (сином М. Неру) «Резолюція про основні права й економічну програму», яка суттєво доповнювала конституцію М. Неру і розвивала деякі її положення в нових умовах [21, с. 3–10]. У вступі до неї вказувалося на необхідність чіткого викладу для мас найважливіших принципів, покладених в основу позиції ІНК щодо конституційного питання після завоювання незалежності, перелічувалися основні положення майбутньої конституції суверенної Індійської держави, котру передбачалося розробити й схвалити після того, як англійці залишать країну. Вона мала складатися з двох розділів: 1) основні права й обов'язки; 2) праця.

У першому розділі говорилося про важливість надання громадянам Індії права на свободу слова, думки, зібрань, об'єднань, релігії, встановлення рівності їх перед законом, незалежно від кастової належності, віросповідання й статі, наголошувалося на тому, що ніхто не може бути позбавлений свободи, житла, власності, підданий арешту чи конфіскації майна інакше як у порядку, встановленому законом, що держава має дотримуватися нейтралітету стосовно всіх релігій, ввести загальне виборче право, покінчити з експлуатацією мас тощо.

У другому розділі викладалися основні напрямки соціально-економічної політики Індії після ліквідації колоніального режиму. Грунтуючись на принципах справедливості, держава мала забезпечувати задовільний рівень життя населення. Цього, на думку укладача резолюції, можна було досягти таким чином: держава повинна охороняти інтереси промислових робітників, прийнявши справедливе трудове законодавство і призначаючи заробітну плату, яка повністю задовольняла б робітників, ввести регламентований робочий день, забезпечити задовільні умови праці, охорону праці жінок, не допускати на роботу дітей шкільного віку, надати селянам і робітникам право на створення профспілок для захисту їх інтересів, провести реформу системи землеволодіння, переглянувши земельну ренту, суттєво знизити податки у сільській місцевості з метою покращення становища дрібних селянських господарств, значно скоротити витрати на апарат управління і утримання чиновників усіх рангів, встановивши для них максимально можливу платню у 500 рупій на місяць, відмінити соляні податки, ввести державний протекціонізм для захисту

національної промисловості, заборонити виробництво та вживання спиртних напоїв і наркотиків, ввести державне регулювання фінансів і торгівлі, передати у власність держави чи під її контроль ключові галузі промисловості, природні ресурси, водні шляхи, транспорт, готувати військові кадри з метою створення національної армії.

У відповідь на резолюцію, прийняту в Карачі, колоніальні власті, які ще восени 1927 р. призначили комісію під головуванням Саймона для вивчення можливостей перегляду реформ Монтегю-Челмсфорда, спочатку опублікували «Общинне рішення», «Білу книгу» та Доповідь об'єднаного парламентського комітету, що містили основні положення нового Акту про управління Індією [22], а в серпні 1935 р. обидві палати англійського парламенту схвалили його, проігнорувавши позицію ІНК і інших індійських партій, котрі висловилися в Центральних законодавчих зборах проти нього як документу, що зовсім не враховував їхні конституційні прагнення.

Акт (Закон) 1935 р., що став конституцією, складався із «Вступу» і двох частин — «Всеіндійської федерації» (або «Федеральної схеми») та «Провінційної автономії» [повний текст його див.: 23]. У «Вступі» встановлювалися принципи взаємовідносин метрополії з її головною колонією, підкреслювалося, що Індія залишається підлеглою англійського короля. У відповідності з «Федеральною схемою» замість Британської Індії та численних князівств утворювалася нова державна одиниця, що складалася із колишніх провінцій, об'єднаних у федерацію, і називалася Індійською федерацією. Про надання Індії самоврядування, про що мріяло декілька поколінь індійських патріотів, мова не йшла, тому що федерація створювалася «під правлінням англійської корони». Законодавчу владу в ній очолював англійський генерал-губернатор. Фактично він на свій розсуд вирішував усі питання: міг припинити дію конституції, розпустити й скликати законодавчі збори, призначати раду міністрів, видавати закони, надзвичайні укази тощо. Відповідальність він ніс перед британським парламентом і тільки частково перед нейтральною індійською легіслатурою. При такому всесильному генерал-губернаторові (не випадково названому віце-королем) Центральні законодавчі збори нічого не вирішували, залишаючись законодавчим органом.

Друга частина конституції 1935 р. визначала організацію влади в провінціях. Як і центр, провінції перебували під правлінням губернаторів, які зосереджували в них всю повноту влади, особисто вирішуючи основні питання місцевого життя. Проте в провінціях ліквідовувалася система діархії і вирішення всіх питань формально передавалося міністрам, відповідальними перед провінційними законодавчими органами. Фактично ж губернатори мали особливі повноваження перебирати владу до своїх рук повністю або частково, коли вважали необхідним.

У цілому Закон 1935 р., незважаючи на окремі поступки щодо подальшого долучення індійців до влади, зберіг у недоторканості колоні-

альний статус країни. Тому й не дивно, що він викликав розчарування і був підданий різкій критиці конгресистами, які влучно називали його «рабською конституцією» (вперше так висловився М. К. Ганді). Однак, засуджуючи «Федеральну схему», вони намагалися використати поступки, надані провінційним радам міністрів у «Провінційній автономії». В партії навіть висувалася утопічна ідея встановлення конгресистського самоврядування в провінціях, утворивши там уряди із членів ІНК. Про особливі повноваження губернаторів якомсь забувалося. В результаті Конгрес прийняв участь, у виборах до провінційних легіслатур (лютий 1937 р.), здобув найбільшу підтримку виборців у 7-ми провінціях із 11-ти й сформував там свої уряди. У решті провінцій конгресисти увійшли до складу коаліційних урядів (Бенгал, Пенджаб, Сінд і Ассам) [детально див.: 24], сподіваючись встановити провінційну автономію.

У своїй діяльності члени провінційних легіслатур та конгресистські уряди мали керуватися розробленою Дж. Неру при сприянні М. К. Ганді програмою із 14-ти пунктів, яка називалася «Національна вимога» [25]. У ній до представників ІНК в урядових установах висувалася вимога не співробітничати з властями, а боротися з ними, беручи до уваги, що конституція 1935 р. сприяла зміцненню колоніального устрою в Індії. Мета партії, підкреслювалося в програмі, як і раніше, полягає в завоюванні повної національної незалежності й створенні на місці найбільшої британської колонії суверенної індійської демократичної держави, в якій вся повнота влади має належати народу. Тому перед конгресистами — членами провінційних легіслатур і рад міністрів висувалися такі першочергові завдання: домагатися повної відміни «рабської конституції», активно протидіяти введенню «Федеральної схеми» і негайно висувати категоричну вимогу про скликання Установчих зборів, обраних усім дорослим населенням країни, які розроблять і приймуть конституцію незалежної Індії, боротися за зменшення ренти й податків, а також лихварської заборгованості в місті й на селі, відміну драконівських репресивних законів, повне звільнення політичних в'язнів — учасників визвольного руху, сприяти захисту національної промисловості й торгівлі, домагатися підвищення заробітної плати трудящим, введення 8 годинного робочого дня та інших заходів, які покращали би становище найбідніших верств населення, вимагати надання населенню Індії демократичних прав і свобод тощо.

Однак, незважаючи на титанічні зусилля керівництва Конгресу, очолюваного в 1936–1938 рр. видатними діячами Індійського визвольного руху Дж. Неру і С. Ч. Босом, виконати цю програму в умовах колоніального статусу було практично неможливо. До того ж деякі конгресистські уряди або окремі міністри стали співробітничати з властями, ухиляючись від виконання «Національної вимоги» та інших директив партії. Хоча, за словами Дж. Неру, конгресистські уряди все ж таки здійснили велику роботу, вони не змогли розв'язати основних

проблем Індії, тому що для цього «потрібні були глибші й ґрунтовніші зміни та ліквідація імперіалістичної системи, яка перебувала на боці привілейованих груп» [26, с. 632]. Розв'язати їх можна було тільки за умови досягнення Індією політичної незалежності. Тому ІНК напередодні другої світової війни зайнявся розробкою плану економічного розвитку незалежної Індії, створивши у жовтні 1938 р. Національний комітет з планування на чолі з Дж. Неру. Цей план, розроблений у 1938–1940 рр., передбачав створення національного уряду, який мав провести такі соціально-економічні перетворення: встановити державну власність на провідні галузі промисловості, провести індустріалізацію, націоналізацію землі, ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння, розвивати кооперацію на селі, поліпшити життя народу, ліквідувати неписьменність, злидні, голод та інші наслідки британського панування в Індії [27, с. 261–266]. Та друга світова війна, під час якої майже все керівництво Конгресу, очоливши рух за незалежність і проти участі Індії у війні, опинилося за ґратами, перервала розробку подальших планів утворення та розвитку суверенної індійської держави.

Таким чином, період 20–30-х років ХХ ст. став важливим етапом у формуванні конституційної політики ІНК. Конгресисти в цей час не тільки активно протидіяли конституційним маневрам британських правлячих кіл, спрямованим на зміцнення колоніального устрою в Індії, а й займалися власною законотворчою та законодавчою діяльністю, аналіз якої дає підстави твердити, що ідеалом партії було створення в незалежній Індії демократичного суспільства, яке базувалося би на засадах права, рівності всіх громадян перед законом, наданні їм широких демократичних прав і свобод, соціальній справедливості та загальнолюдських цінностях. Все це знайшло своє втілення в конституції Індійської Республіки 1950 р., півстолітній ювілей якої в січні 2000 р. урочисто відзначив індійський народ.

Література

1. Володин А. Г. Индия: становление институтов буржуазной демократии. — М., 1989; Криворучко О. В. Акт про незалежність Індії 1947 року (Історико-правовий аспект). — Канд. дисерт. — Х., 1997; Поліха І. З. Основні особливості і результати розвитку багатопартійної політичної системи в Індії (1947–1997 рр.). Канд. дисерт. — К., 1997.
2. Majumdar B. B, Mazumdar B. P. Congress and Congressmon in the pre-Gandhian Era. 1885–1917. — Calcutta, 1967.
3. Argov D. Moderates and extremists in the Indian nationalist movement 1885–1920. — London, 1967.
4. Majumdar R. C. History of the freedom movement in India. — Calcutta, 1963. — Vol. 2. — P. 251–264; Minto M. India. Morley and Minto, 1905–1910. — London, 1935.

5. Besant A. How India wrought for freedom. — Madras, 1915; Lersons from Russia. Home Rule movement pamphlet. — Madras, 1917; Tilak B. G. Writings and speeches. — Madras, 1919.
6. Montagu E. S., Chelmsford F. J. Report on Indian constitutional reforms. — Calcutta, 1918.
7. Шарма М. П. Государственный строй Индийской Республики. — М., 1958.
8. Indian constitutional documents 1757–1939. — Calcutta, 1946. — Vol. 3. — P. 3–146; Papers relating to the application of the principle of diarchy to the Government of India. — Oxford, 1920.
9. India's struggle for freedom. Select documents and souches. — Delhi, 1962. — Vol. 1.
10. Taunk B. M. Non-cooperation movement in Indian politics (1919 – 1924). — Delhi, 1978.
11. Gandhi M. Young India, 1919–1922. — Madras, 1924.
12. Speeches and documents on the Indian Constitution, 1921–1947. — Bombay, 1957. — Vol. 1.
13. The Manchester Guardian. — 1926. — March 9.
14. A Bunch of Old Letters. — Bombay, 1958.
15. Forward. — 1928. — August 15; The Bombay Chronicle. — 1928. — August 15; The Hindu. — 1928. — September 21.
16. The Daily Telegraph. — 1928. — August 18, 28, 30, 31; The Manchester Guardian. — 1928. — August 15, 17; The Times, — 1928. — August 15, 18, 29, 31, September 7.
17. The proceeding of the All Parties National Convention. — Allahabad, 1928: The Times. — 1928. — December 27, 28, 29, 31; 1929. — January 1.
18. Sitaramayya B. P. The History of the Indian National Congress. — Bombay, 1946. — Vol. 1.
19. Indian National Congress. Report of the 44-th annual session. — Lahore, 1929.
20. Васильева Р. И., Чувпило А. А. Политический курс Индийского национального конгресса во время массовых кампаний гражданского неповиновения 1930-1934 гг. // Эпохи (Велике Тирново, Болгарія). — 1996. — № 4. — С. 33–50.
21. Indian National Congress. Resolutions on economic policy and programme 1924–1954. — New Delhi, 1954.
22. Great Britain. Joint commitee on Indian constitutional reform. — London, 1934; Historic Documents of the Muslim Freedom Movement. — Lahore, 1970. — P.155; Indian constitutional reform (session 1933–34). — Vol. 1: The White paper of December, 1931. — London, 1934.
23. Great Britain. Laws, Statutes etc. Government of India Act, 1935. — London, 1935.
24. Towards freedom, 1937–1947. — Vol. 1. Experiment with provincial autonomy. 1 January–31 December 1937. — New Delhi, 1985.

25. The Bombay Chronicle. — 1937. — March 20, 21.
26. Неру Дж. Автобиография. — М., 1955.
27. Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография. — М., 1989. — Т. 1.

Резюме

В статье на основе широкого круга источников и публикаций анализируется конституционная деятельность Индийского национального конгресса в 20–30-е годы XX в. Основное внимание уделяется колониальной политике правящих кругов Англии в Индии, проводимым ими реформам государственного управления, отношению к ним конгрессистов и законотворческой деятельности ИНК по разработке конституции суверенного индийского государства.

Summary

Based on a wide range of sources and publications, this paper analyzes the constitutional activities of the Indian National Congress (INC) in the 20s and 30s of the 20 century. The main emphasis is laid upon the colonial policy of the British governing circles in India, the reforms performed by them with the aim of the state management and law-making activities of the INC concerning the elaboration of the constitution of the sovereign country of India.

А. В. Ленко

ОТРАЖЕНИЕ ИДЕИ «СИНТЕЗА» В ПОЛИТИКЕ ДЖАВАХАРЛАЛА НЕРУ

Творческое наследие Джавахарлала Неру многогранно и объемно. Творчество Неру включает на «микроуровне» интервью, тематические беседы и даже фрески в современном стиле, которыми по его просьбе украшали театры [1, т. 2, с. 309]. На «макроуровне» оно охватывает целый период в истории Индии, который можно назвать «эпохой Неру». Исключительная разносторонность творчества Неру никогда не выходила за рамки гуманитарного направления. Но все же именно она стала причиной того, что последователи Неру и многие ученые-индологи не смогли раскрыть творческое наследие Неру во всей полноте и взаимосвязи. Индийский исследователь К. М. Паниккар еще при жизни Неру писал о необходимости установления связи между историческими взглядами Неру и его политической деятельностью [2, с. 406], но призыв ученого, к сожалению, остался незамеченным как в политике, так и в исторической науке. Очевидно, в конце 50–начале 60-х годов XX века провести такие исследования было достаточно сложно в связи с незначительной разработанностью данной проблематики. Вышедшие тогда работы по этой теме, за редким ис-

ключением, носили обзорный или биографический характер. С конца 60–начала 70-х годов в советской и зарубежной историографии появляется большее количество специальных исследований, посвященных отдельным аспектам творчества Неру. Следует отметить, что большинство авторов не ставили перед собой задачу непосредственно связать различные стороны мировоззрения Неру с его практической деятельностью. Это, видимо, обусловлено тем, что мировоззрение Неру претерпевало в различные периоды жизни значительные изменения, и перед исследователями стояла не менее сложная задача раскрыть его внутреннюю эволюцию. Проблематика, отражающая проявления мировоззрения Неру в политических и экономических преобразованиях в Индии, является последним этапом в историографии, который подытоживает и логически завершает основные направления изучения данного вопроса. К этому этапу наука подошла в 80–90-х годах XX века. Одним из наиболее ярких представителей такого направления в настоящее время является профессор Техасского университета Р. Д. Кинг [3]. Отдавая дань лучшим традициям науки, данное исследование должно стать ответом на один из вызовов, которые «бросает» ученым индология на современном этапе.

В работе «Открытие Индии», написанной в 1944 году, Неру определил «великий староиндийский идеал» как *синтез* различных элементов [4, т. 1, с. 218]. В дальнейшем идея «синтеза» превратилась в одну из основополагающих черт его мировоззрения. В своих научных поисках и теоретических построениях Неру неоднократно обращался к идее «синтеза», которая была неотъемлемой частью и его методологии. Он полагал, что, используя «синтез», можно выработать качественно новую идеологию, которую он называл «философией синтеза» или «третьей идеологией» [5, с. 40]. По этому поводу Неру писал: «Как свидетельствует практический опыт Индии, в новом типе экономического развития, основанном на соединении лучших черт марксистского социализма и капиталистической демократии, может возникнуть новый синтез двух противоположных идеологий» [5, с. 69]. Неру также считал, что «возможно, высшим назначением Индии остается выработка такого синтеза», который позволил бы устранить конфликт между наукой и религией [6, с. 34]. Исследователь А. Д. Литман подчеркивал, что реальным воплощением «нового синтеза» Неру считал «концепцию индийского социализма», которая благодаря его усилиям стала важнейшей составной частью официальной идеологии ИНК [7, с. 138]. А. И. Регинин соглашался с А. Д. Литманом и писал, что «Неру выдвигал в качестве основополагающего тезис о возможном решении классовых противоречий путем мирного синтеза, компромисса. Этот гандистский в своей основе тезис является принципиальным в политической концепции «индийского социализма Неру» [8, с. 95]. А. И. Регинин, характеризуя взгляды Неру, справедливо назвал идею «синтеза» в своей основе гандистской, так как сам Неру признавался в том, что именно «гандистское решение

заключается в синтезе противоположных интересов, сотрудничестве и сосуществовании» [6, с. 77]. Таким образом, идея «синтеза» проникла почти во все направления творчества Неру и непременно должна была отразиться на его практической деятельности.

В философской интерпретации «синтез» — это метод исследования, состоящий в теоретическом или экспериментальном воссоздании целого из его основных частей. От «синтеза» метода принципиально отличается «синтез химический» [9], с которым в большинстве случаев ассоциируется «синтез». А. Д. Литман утверждал, что Неру не был профессиональным философом [7, с. 113] и сомневался в его философских способностях настолько, что призвал подвергнуть сомнению предположение К. Дамодарана о стремлении Неру достичь «определенного синтеза марксистской идеологии и гандистских принципов» [10, с. 472–473]. Без сомнения, А. Д. Литман был прав в своем суждении, что Неру рассматривал философию преимущественно с позиций политического и государственного деятеля [7, с. 113], но вместе с тем, А. Д. Литман вынужден был признать, что Неру обладал способностью глубоко понимать «силу воздействия на общественное сознание» того или иного явления. [7, с. 109]. Неру хорошо разбирался в тонкостях человеческой психологии потому, что большое внимание уделял изучению и совершенствованию «метода психологического анализа» [4, т. 1, с. 198]. В связи с этим, понимание Неру процесса «синтеза» следует рассматривать не с философской позиции, а через призму психологии. В человеческом восприятии «синтез» разбивается на три условных этапа: соединения начальных субстанций, их взаимодействия и получения конечной субстанции. На основании этого можно предположить, что процессы сближения и соединения Неру автоматически распространял на весь «синтез» и считал эти явления его начальной стадией. Когда Неру называл «синтез» «древним староиндийским идеалом», то он, вероятнее всего, имел в виду конечный результат «синтеза» и подчеркивал его временную динамику. По всей видимости, Неру не проводил разграничения между «синтезом» и «симбиозом». Востоковед Л. С. Васильев метафорически сравнил феномен «симбиоза» с «яйцом, где белок и желток сосуществуют в органической связи, взаимно дополняя друг друга, но не смешиваясь» [11, т. 2, с. 484]. Для Неру такой «симбиоз» никогда не выходил за рамки процесса «синтеза», чем, видимо, и объясняется отсутствие в его работах термина «симбиоз». Неру, скорее всего, считал явление «симбиоза» начальной стадией «синтеза», за которой неизбежно следует стирание грани, о существовании которой писал Л. С. Васильев. Теперь рассмотрим, как концепция «синтеза» непосредственно воплотилась в политическом курсе Неру.

В историографии достаточно прочно утвердилось понятие «курса Неру», под которым, в первую очередь, следует понимать укрепление государственного сектора экономики при одновременной демократиза-

ции общества. В 50-е–начале 60-х годов политическая борьба по вопросу о роли государства в Индии происходила не только внутри правящих групп. Проблематика государства стала одной из ведущих тем в сфере политической идеологии [12, с. 186]. Кульминационной развязкой идеологической борьбы вокруг этого вопроса стал выход из Индийского национального конгресса группы правых деятелей, образовавших в 1959 году партию Сватантра. Основной идеей Сватантры было сведение роли государственного влияния на экономику и общественную жизнь до предельно допустимого минимума. Образование Сватантры стало результатом скорее внешнего воздействия, вызванного появлением «волны» неолиберализма на Западе, чем объективными внутренними потребностями развития индийского общества. Неру отрицательно отнесся к подобному демаршу представителей Конгресса: «Конгресс в прошлом был широким фронтом, члены которого высказывали разные точки зрения, но их объединяла общая цель. Это должно продолжаться и далее, даже если различия в позициях внутри Конгресса станут более очевидными» [13, с. 68–69]. Неру ставил перед собой задачу «синтезировать» все конструктивные политические силы, которые входили в Индийский национальный конгресс. Это удавалось ему вплоть до конца 50-х годов, когда в Конгрессе еще соединялись начала консенсуса и альтернативы. Важно отметить, что приемлемость партий для буржуазии определялась умением сочетать оба эти начала в своей политике. Фракции в Конгрессе должны были оставаться настолько терпимыми (консенсусными) в отношении друг с другом, чтобы их соперничество не препятствовало нормальному течению буржуазного политического процесса, и настолько разным (альтернативным), чтобы увлечь своей политикой разные слои и оградить их от влияния левых сил [12, с. 158–159]. Технику такого «синтеза» исследователь У. Н. Дхебар называл «гибкостью». Суть ее была весьма простая: Неру в общих чертах намечал цель, к которой следует стремиться и с которой выражают согласие все стороны, а затем предлагал внедрять конкретные согласованные предложения, четко отдавая себе отчет в том, что консенсус по всем вопросам достигнут быть не может [14, с. 279]. Еще в 30-е годы Неру уделял большое внимание теоретическим аспектам политической и государственной деятельности и по этому поводу писал: «Сейчас кажется удивительным, насколько мы игнорировали теоретическую сторону нашего движения, его философию, насколько мы были невнимательны к выдвижению какой-либо определенной цели, которой мы должны были руководствоваться в своей деятельности» [15, с. 88]. Учитывая достаточно большую степень приверженности Неру идее «синтеза», необходимо установить, какую роль при выработке политической линии Неру играл его личный субъективизм, а какую, объективные исторические причины и обстоятельства.

Изменения в расстановке сил внутри и между классами существенно предопределяют динамику государственного курса. Эта в своей ос-

новой правильной посылка привела ученого А. Г. Володина в след за Р. Собханом к выводу о том, что именно более устойчивая классовая и внутриклассовая расстановка сил в Индии, чем в других странах афроазиатского мира, позволила ИНК как крупнейшей партии страны оптимально сочетать прагматический пробуржуазный государственный курс с апелляцией к популистскому эгалитаризму [12, с. 184]. Эту черту политического процесса Индии А. Г. Володин трактовал как характерную особенность ее внутривнутриполитической ситуации, которая сложилась после предоставления независимости. По нашему мнению, в 50-е–начале 60-х годов в Индии не сложилась устойчивой классовой и внутриклассовой расстановки сил, что подтверждает более чем десятикратное падение численности членского состава ИНК с 1951 по 1963 года [16, с. 71] и усиление роли каст в политической борьбе на выборах 1956–1957 годов и 1961–1962 годов по сравнению с первыми всеобщими выборами 1951–1952 годов [16, с. 69]. Такие явления свидетельствуют о процессе формировании политической системы в условиях демократии и, соответственно, об интенсификации процессов стратификации и оформления классовой структуры общества. В связи с этим следует поддержать точку зрения исследователей К. Л. Камала и Р. Мейера, считавших, что только в середине 60-х годов в Индии произошла институционализация партийно-политической системы [17, с. 118]. Более того, государство взяло на себя функции основного регулятора процесса классовообразования и стремилось ликвидировать диспропорции в структуре собственнических классов, преодолеть неразвитость мелкого предпринимательства, а также помочь среднему национальному капиталу. Все это делалось с целью добиться большей экономической интеграции собственнических классов и тем самым свести к минимуму внутриклассовые противоречия по ключевым проблемам общегосударственного курса [12, с. 179]. Политика планируемого развития была наиболее жизненно важной для ориентированных на рынок землевладельцев и укреплявшегося малого бизнеса, занимающих в социально-классовой структуре Индии промежуточное положение между группами, олицетворяющими высокоразвитые формы капиталистического производства, с одной стороны, и группами традиционных ремесленников, арендаторов и мелких торговцев — с другой [12, с. 150]. Правительство Неру выступило главным катализатором процесса «синтеза» собственнических классов, содействуя выходу социальной структуры индийского общества из многовекового состояния «симбиоза», с присущими ему состояниями контраста и сепарации [11, с. 485]. Государство в Индии вынуждено было взять на себя ряд функций традиционного общества [18, с. 5–6] с целью обеспечения стабилизации общественной системы. Поэтому политика индийского государства приобрела ярко выраженный арбитражно-протекционистский характер, что проявилось в защите «национального капитала от конкуренции иност-

ранного, среднего от конкуренции монополистического, мелкого от конкуренции монополистического и среднего» [19, с. 63].

«Синтез» в социально-экономической сфере не означает обязательно нивелирование различий исходных элементов, а имеет целью создание качественно новой, устойчивой структуры, в которой изначальные элементы даже без существенной деформации вполне могут вписываться в новую систему. Очевидно, что такая компромиссная форма синтеза не несла угрозу социального взрыва и была единственно приемлемой для Индии конца 40–начала 60-х годов. Вся политика, проводимая Неру, убедительно свидетельствует о внедрении именно компромиссной формы синтеза, которую Неру называл «прагматическим синтезом» [5, с. 58]. Это, само по себе, не мешало ему рассматривать «прагматический синтез» как начальную стадию дальнейшего синтеза социально-экономической системы, одним из результатов которого должна была стать национализация таких базовых отраслей, «как банковская система, страхование и горнодобывающая промышленность» [20, с. 11–15]. Компромиссная форма синтеза стала причиной видимой неоднозначности и даже кажущейся противоречивости политики Неру. Это выразилось в стремлении правительства политически консолидировать имущие классы при одновременном проведении арбитражно-протекционистской социально-экономической политики. Такая форма «синтеза» нашла отражение и в процессе регионализации политических процессов при параллельном усилении роли центральной власти [21, с. 168; 16, с. 53]; в получившем еще большее развитие со времен колониализма пробуждении национальной жизни при настойчивых попытках правительства сломать национальные перегородки [22, с. 85]; в процессе унитаризации управления и административной структуры [12, с. 98], который сопровождался внедрением децентрализующей демократической системы панчаятов [21].

Процесс институционализации партийно-политической системы в Индии, отражающий оформление классовой структуры индийского общества, обусловил дезинтеграцию широкой социальной коалиции, которая удерживалась в 50-е–начале 60-х годов [23, с. 100]. Благодаря искусной внутренней политике, проводимой в первую очередь посредством «синтеза», Неру удавалось удерживать вокруг Конгресса значительное число представителей «промежуточного класса» (новых представителей среднего класса), организованного рабочего движения и левонастроенной интеллигенции [23, с. 100–101]. Поэтому исследователь А. Х. Вафа вслед за М. Бречером называл Неру «связывающим звеном», которое объединяло «различные группы индийского общества в стратегическом плане» [24, с. 10]. На протяжении десяти лет после смерти Неру велась острейшая борьба вокруг правительственного курса, которая привела к «глубокому кризису власти Конгресса» [13, с. 227]. По нашему мнению, модернизация важнейших принципов «курса Неру» [13, с. 227] обозначила отход от идеи «синтеза» и, как следствие, вызва-

ла рост классового и политического противостояния, кульминацией которого стало введение правительством Индии в 1975 году чрезвычайного положения в стране.

Игнорирование влияния идеи «синтеза» на политическую деятельность Неру привело ученого А. И. Чичерова не только к редукции понятия «курса Неру» до понятия «социалистических программ», но и к ошибочному заключению о том, что «практика «компромисса и консенсуса» различных социально-классовых сил при укреплении политической власти имущих слоев индийского общества неизбежно приводили к заметному выхолащиванию ряда важнейших прогрессивных принципов «курса Неру» [13, с. 64]. Таким образом, А. И. Чичеров не смог определить тот факт, что практика «компромисса и консенсуса», которая является одной из форм «синтеза» как социального процесса, была важной составной частью «курса Неру» и тем более не могла привести к его выхолащиванию.

Правительство Индии в 50-е–начале 60-х годов проводило вполне определенную, а главное самостоятельную политику, и вся его работа была связана с достаточно гибкой, компромиссной, лишенной чрезмерного радикализма деятельностью Дж. Неру на посту премьер-министра [13, с. 63]. Х. Мукерджи справедливо заметил, что в подходе к различным социально-политическим и идеологическим явлениям выразилась «гениальная способность Неру к эклектизму, к примирению противоположных образов мысли и действия посредством компромиссов и уступок [25, с. 174]. Есть все основания для вывода о том, что при безусловном воздействии на Неру ряда объективных причин, как влияние традиции, гандизма, поляризации общества и т. д., он обладал достаточной властью и самостоятельностью в выборе политической линии, в которой значительная роль, безусловно, отводилась идее «синтеза». Таким образом, идея «синтеза» была важной составной частью «курса Неру», что позволяло Неру в своей политике успешно сочетать «социалистические программы» и радикальные эгалитарные цели с достаточно интенсивным движением Индии по капиталистическому пути развития.

Литература

1. Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография: в 3 т. — М., 1990.
2. Panikkar K. M. Its a Historian // A study of Nehru / Edited by Raifiq Zakaria. — Bombay, 1959.
3. King R. D. Nehru and the Language Politics of India. — Delhi—Oxford University Press, 1999.
4. Неру Дж. Открытие Индии: в 2-х т. — М., 1989.
5. Karanjia R. K. The Philosophy of Mr. Nehru. — L., 1966.
6. Nehru J. The Mind of Mr. Nehru: An Intrview by R. K. Karanjia — London, 1961.
7. Литман А. Д. Философские взгляды Джавахарлала Неру // Мировоззрение Джавахарлала Неру. — М., 1973.

8. Регинин А. И. Из истории формирования и эволюции политических и социально-экономических взглядов Джавахарлала Неру // Мировоззрение Джавахарлала Неру. — М., 1973.
9. Энциклопедический словарь // Под ред. Б. А. Введенского: в 3-х т. — Т. 3. — М., 1955.
10. Dargmodaran K. Indian Thought. — Bombay, 1967.
11. Васильев Л. С. История Востока: в 2-х т. — М., 1994.
12. Володин А. Г. Индия. Становление институтов буржуазной демократии. — М., 1989.
13. Чичеров А. И. Джавахарлал Неру и независимая Индия. — М., 1990.
14. Dhebar U. N. The Golden Mean // A study of Nehru. — Bombay, 1959.
15. Неру Дж. Автобиография. — М., 1955.
16. Девяткина Т. Ф. Индийский национальный конгресс (1947–1964). — М., 1970.
17. Kamal K. L., Meyer R. C. Democratic Politics in India. — New Delhi, 1977.
18. Sen A. The State, Industrialization and the Class Formations in India: a Neo-Marxist Perspective on Colonialism, Underdevelopment and Development. — London, 1982.
19. Маляров О. В. Государство и частный сектор экономики Индии. — М., 1984.
20. Nehru J. Socialism and Nationalization // Congress Forum. — 1963. — Vol. 1. — № 3.
21. Плешова М. А. Представительная демократия в Индии: эволюция местного самоуправления // Экономическое, социальное и политическое развитие Индии (1947–1987). — М., 1989.
22. Комаров. Э. Н. Некоторые концептуальные проблемы социально-политического развития // Экономическое и социально-политическое развитие Индии. 1947–1987. — М., 1989.
23. Рейснер Л. И., Володин А. Г. Стратегия развития независимой Индии в зарубежном общественном знании // Восток и мировое обществознание. — М., 1991.
24. Вафа А. Х. Исторические воззрения Джавахарлала Неру. Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. — М., 1975.
25. Н. Mukerjee. The Gentle Colossus. — Delhi, 1964.

Резюме

В статті «Відображення ідеї «синтезу» у політиці Джавахарлала Неру» розглядається вплив поглядів Неру на його політичну практику. Автор намагається розкрити розуміння Неру ідеї «синтезу» як методу впровадження змін у суспільстві. Неру ніколи не відрізняв симбіоз від синтезу, оскільки він вважав, що симбіоз був першим кроком до синтезу. Неру визначав синтез як «практичний синтез» та намагався зв'язати

в деякій мірі протилежні явища для того, щоб зберегти усю систему. З цією метою він запропонував політикам та громадянам бути більш гнучкими та поступливими. Протилежні тенденції також простежуються в політиці Неру. Вони пов'язані з політичними, економічними, соціальними умовами та індійською традицією і тільки підтверджують вземозв'язок поглядів та діяльності Неру. Таким чином, ідея синтезу була важливою частиною так званого «курсу Неру».

Summary

The paper «Reflection of the idea of the synthesis in the politics of Jawaharal Nehru» deals with problem of the influence of the Nehru's views on his political practice. Author tries to reveal the understanding of Nehru of the synthesis as a method of providing the changes in the society. Nehru never deferred a symbioses from the synthesis because of he considered that a symbioses was the first step of the synthesis. Nehru defined one the «practical synthesis» and tried to connect in some way the contradicting appearances due to save the whole system. For this purpose he suggested to the politicians and all citizens to be more flexible and compliant. The mutually reversed tendencies also appeared in Nehrus politics. They corresponded to the political, economic, social conditions and the Indian tradition, and only approved the unity of the views and actions of Nehru. Therefore the idea of the synthesis was an important part of the so-called «Nehru's course».

Г. Г. Гринченко

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ВОЕННЫЕ ПРАВИТЕЛЬСТВА В СИСТЕМЕ ОККУПАЦИОННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ США В ГЕРМАНИИ (1945–1946)

В соответствии с Декларацией о поражении Германии и взятии на себя верховной власти в отношении Германии четырьмя державами-победителями союзники установили в этой стране систему военной администрации. Она состояла из оккупационных администраций четырех зон, объединенного союзнического органа — Контрольного совета и Совета Министров Иностранных Дел. В системе американской оккупационной администрации, помимо центральных органов управления, на протяжении всего периода оккупации существовала система земельных офисов военного правительства и локальных военных отрядов. Именно они, являясь низшими органами власти зонального оккупационного правительства, осуществляли непосредственный контроль и управление на местах.

Анализу структуры именно земельных администраций американского оккупационного правительства в западной историографии посвящено небольшое количество работ [1–10], причем американские ис-

торики основное внимание уделяют характеристике структурных соотношений и динамике организационного строительства оккупационных земельных администраций в целом [3, 4, 9]. Работы большинства немецких авторов содержат анализ практической деятельности того или иного земельного правительства и системы их взаимодействия с местными немецкими учреждениями [2, 6]. Особое место занимают воспоминания, с одной стороны, руководителей немецких зональных правительств — первых послевоенных премьер-министров земель и сотрудников их кабинетов [11–16], а с другой — воспоминания американских офицеров и гражданских лиц, служивших в системе земельных оккупационных администраций [17, 18]. Однако практически во всех работах западных историков рассматривается структура либо деятельность одного отдельно взятого земельного правительства, а сравнительный анализ земельных администраций на уровне всей американской оккупационной зоны отсутствует. Советские авторы, со своей стороны, ограничиваются лишь названием высших учреждений западных, и в том числе американского, оккупационных правительств [19–22]; критический анализ их практической деятельности и проблема организационного построения остаются нерешенными.

В этой связи в данной работе автор предпринимает попытку проанализировать основные принципы организационного построения земельных оккупационных администраций, а также особенности структуры и динамики их образования на фоне взаимодействия с немецкими земельными органами власти до объединения американской и английской оккупационных зон в рамках Бизонии.

В работе в основном использованы документы и материалы учебного центра им. Рузвельта (г. Миддельбург, Голландия) [23], воспоминания участников описываемых событий [11–18], сборники документов [24–29] и информационные бюллетени земельных правительств [30–34], некоторые работы западных ученых [2–9].

Как отмечалось в работе «Подготовка и учреждение американской оккупационной администрации в Германии» [35], в разработке и реализации схемы управления зоной оккупации американское правительство использовало два основных принципа, а именно: стремление к ответственности организации военного правительства структуре центральных немецких учреждений с целью оптимального использования их в качестве инструмента оккупационной политики; а также смещение приоритетов управления с области военной в область гражданского администрирования.

В этой связи исходным пунктом формирования локальных земельных правительств и разработки принципов гражданского администрирования стал европейский дивизион гражданских дел (отдел G-5), вошедший в состав пяти основных отделов Верховного штаба союзнических экспедиционных сил, учрежденных в январе 1944 года. В рамках деятельности этого

отдела, во-первых, в феврале 1944 года была учреждена секция германского государства, которая вела разработку детальных планов оккупации Германии как на уровне правительства, так и во всех специальных сферах. Именно она и явилась первым шагом на пути создания Офиса военного правительства Соединенных Штатов Америки в Германии (ОВПСША).

Во-вторых, европейским дивизионом гражданских дел (ЕДГД) до конца 1944 года были учреждены все региональные военные правительственные отряды для оккупации земель, вошедших в состав американской оккупационной зоны. Так, для управления Баварией в августе 1944 года был создан отряд E1F3 (значение буквенных обозначений также содержится в работе «Подготовка и учреждение американской оккупационной администрации в Германии»). Для управления землей Гросс-Гессен — отряд E1A2 (учрежден в рамках европейского дивизиона гражданских дел в сентябре 1944 года и первоначально предполагал оккупацию района Саар-Пфальц-Рейнгессен) и E1C3 для Вюртемберг-Бадена (образован объединением отрядов E1E2, предполагавшим оккупацию Бадена и E1C3, предполагавшим оккупацию Вюртемберга, оба отряда созданы в рамках ЕДГД в октябре 1944 года) [26].

Для непосредственного управления земельными районами и округами существовали локальные отряды как низшее звено в системе военного правительства. Так, если E1F3 подчинялся непосредственно армейскому командованию, то под его руководством на территории Баварии работали локальные отряды E1B3 (округ Ансбах), E1H3 (округ Аугсбург), F1H2 (город Мюнхен), F1A3 (округ Вюрцбург), F1D3 (округ Регенсбург), G3G3 (городской округ Мюнхен) [32, S. 11]. После ликвидации европейского дивизиона гражданской администрации 16 августа 1945 года в целях унификации обозначения все отряды региональных военных правительств в американской зоне оккупации получили новые номера регистрации. Так, баварский отряд E1F3 стал E-201, а обозначение локальных отрядов было подчинено следующей системе: E-отряды получили номера, начиная с цифры 202, F-отряды — с 210, G-отряды — с 220, H-отряды — с 250 и I-отряды — с 330 [32, S. 46].

И наконец, европейским дивизионом гражданских дел была учреждена интенсивная программа подготовки как военных, так и гражданских специалистов для всех отраслей управления, в соответствии с которой летом 1944 года обучение проходили свыше 3000 человек [25, S. 9].

В соответствии с реформой системы оккупационной администрации, в октябре 1945 года на базе вышеназванных отрядов были созданы Офисы военных правительств Баварии, Гросс-Гессена и Вюртемберг-Бадена. При наличии незначительных структурных особенностей каждое земельное военное правительство строилось на основе общей схемы, которая была характерна как для общезональной, так и для локальных администраций. Каждый Офис возглавлял директор, которому были

подчинены, прежде всего, исполнительный отдел (реже — помощник), в сферу деятельности которых входили в основном вопросы военного характера, и функциональные дивизионы, на которые возлагались основные задачи гражданского контроля и управления. Так, например, в системе военной администрации земли Гросс-Гессен экономический дивизион контролировал деятельность министерства продовольствия и сельского хозяйства, министерство экономики и транспорта; последнее контролировал также транспортный дивизион. Дивизион имущественного контроля и финансовый дивизион осуществляли контроль над министерством финансов, а министерство внутренних дел контролировали дивизион гражданской администрации, дивизион общественного здравоохранения и дивизион общественной безопасности. Деятельность премьер-министра земли непосредственно контролировал директор Офиса военного правительства Гросс-Гессена.

Главной задачей военных правительств после оккупации американскими войсками германских территорий стало формирование немецких органов управления, контроль над деятельностью которых составлял одну из главных задач оккупационной политики. Динамику их создания можно рассмотреть на примере Баварии.

По многочисленным рекомендациям, как офицеров американской армии, так и немецкой общественности 28 мая 1945 года премьер-министром Баварии был назначен доктор Фриц Шэффер, который в 1929–1933 гг. возглавлял Баварскую народную партию, а в 1931–1933 гг. служил советником финансового министерства Баварии (тот факт, что в 1944 году Шэффер был заключен в концентрационный лагерь Дахау, по мнению большинства, говорил в пользу его политической надежности) [6, S. 88].

Формирование правительства в основном было поручено новому премьер-министру [23. 6, в. 23, р. 1071], предложенные им кандидатуры были утверждены руководителем Баварского отряда военного правительства Киганом 7 июня 1945 года. В первом баварском правительстве были представлены министр внутренних дел доктор Карл Аугуст Фишер, министр экономики доктор Карл Артур Ланг, министр труда Альберт Россхауптер, министр юстиции доктор Ганс Эхард, министр культуры доктор Отто Хипп (Киган назначил лишь земельного руководителя объединения фермеров Эрнста Раттенхубера и земельного лесничего Альфреда Херфнера) [23. 6, в. 23, р. 1089].

Первая критика баварского правительства прозвучала уже в середине июня 1945 года в статье Филиппа Левенфельда «Баварский скандал» [36], в которой он упрекал Кигана в том, что тот способствует консервативному и католическому кризису в Баварии. Расследование, назначенное 5 июля 1945 года генералом Клеем и осуществленное представителями армейского командования, подтвердило данное предположение. В их отчете, анализировавшем деятельность правительства Баварии в первые два месяца его существования, в частности говорилось: «Различные полити-

ческие силы, в особенности либеральные элементы недостаточно широко представлены в правительственных учреждениях; баварская администрация в подавляющем большинстве состоит из католиков, и это относится, прежде всего, к области руководящих постов; не исключено влияние членов НСДАП на администрацию; до сих пор никто не старался интегрировать членов антифашистских организаций в баварскую администрацию, и до тех пор, пока любая политическая деятельность остается запрещенной, антифашистские организации не могут в полной мере проводить линию своих требований...» [27, р. 267–269].

В середине лета 1945 года премьер-министр Шэффер выступил с открытым заявлением, что никакой коллективной вины немцев за преступления нацистов не существует, после чего не раз выступал с устными протестами перед главнокомандующим американскими вооруженными силами в Баварии генералом Паттоном о довольно суровых методах денацификации, осуществляемых в Баварии. Официально свою точку зрения он изложил в меморандуме на имя Паттона, в котором предусматривал сохранение обычными членами партии своих постов в учреждениях до тех пор, пока не будет доказана их причастность к совершению преступлений, и только функционеры НСДАП уровня округа и выше должны быть, по его мнению, «быстро и строго» наказаны [6, S. 89]. Принявший его точку зрения генерал Паттон лишь ускорил отставку кабинета Шэффера, когда в одном из выступлений перед американскими репортерами заявил, что действительно задействовал экс-нацистов в правительстве и в целом представляет НСДАП такой же партией, как и многие другие, возможно сравнимой с демократами и республиканцами в Америке [37]. Повторные расследования, проведенные представителями Клея в сентябре 1945 года, подтвердили прежнюю принадлежность к НСДАП и явились причиной отстранения от должности министров Ланге, Хиппа и Фишера. 4 сентября 1945 года ушел в отставку руководитель отряда военного правительства в Баварии полковник Киган, а 28 сентября генерал Эйзенхауэр издал приказ об отстранении Паттона с поста военного губернатора Баварии и главнокомандующего 3-й армии США и, одновременно, об отстранении Шэффера и назначении на должность премьер-министра социал-демократа доктора Вильгельма Хегнера. Новый кабинет был сформирован в начале октября 1945 года. В его состав вошли представители социал-демократической и коммунистической партий, а также члены нового движения — Христианско-социального союза (ХСС).

В этой связи необходимо отметить, что практически в каждой земельной американской оккупационной зоне первый этап формирования немецких органов власти был подвержен подобным ошибкам. Причина, на наш взгляд, заключается, с одной стороны, в поспешности решения данного вопроса и неполном знании местных специфических особенностей представителями американского военного правительства. В это

время в самой системе оккупационной администрации еще шел поиск оптимальных форм внутренней организации, поэтому создание подлинно демократических немецких органов управления и установление адекватного контроля над ними в период, непосредственно следующий за военной оккупацией германских территорий, оставались невозможными. С другой стороны, разделение американской зоны на три федеральные земли (государства-штата) произошло спустя почти полгода после установления оккупационного режима. Окончательное соглашение о создании отдельной французской зоны позволило в сентябре 1945 года объединить различные административно-территориальные единицы Юго-западной Германии в состав трех земель, причем только территории Баварии осталась практически неизменной (к французской зоне отошел район Пфальца). В состав земли Бюртемберг-Баден вошли Северный Вюртемберг и Северный Баден, а в состав земли Гросс-Гессен соответственно бывшая земля Гессен (без района Рейнгессен) и прусская провинция Гессен-Нассау. В обоих регионах в ходе первого этапа были сильны центробежные тенденции, особенно в районе «двух Гессенов»*, что также предполагало определенные трудности в управлении этими землями.

Своеобразие первого этапа деятельности американского оккупационного правительства в двух вышеназванных землях состояло также в том, что, в отличие от Баварии, учреждение немецких правительственных структур происходило, прежде всего, на окружном и районном, а не на региональном уровнях. Состав первых правительств Северного Вюртемберга и Северного Бадена согласовывался с французской администрацией, и лишь после решения об объединении двух данных районов в составе одной земли было сформировано общеземельное правительство под руководством бывшего министра экономики Вюртемберга Райнхольда Майера. Принудительное объединение северных частей Вюртемберга и Бадена на первом этапе не нашло поддержки ни среди членов немецкого правительства, ни среди населения [15, S. 23–25; 16, S. 11]. Представитель Бадена Хайнрих Келер, после объединения занявший пост заместителя премьер-министра, настаивал на внесении в закон об образовании земли поправки, в соответствии с которой Баден «может в любой момент беспрепятственно выйти из состава земли» [15, S. 32]. Акт создания объединенной земли рассматривался как временный также потому, что французская администрация из южных частей Бадена и Вюртемберга отдельную землю не создала, лишь присоединила к последней бывший прусский анклав Гогенцоллерн. На наш взгляд, заслуга американской военной администрации состоит в том, что ей в этой связи была разработана и проведена политика демократического самоопределения

* И Л. Клей и В. Дорн в своих воспоминаниях говорят о существовавших летом 1945 года в руководящих кругах американской оккупационной администрации намерениях создать две земли: Гессен и Гессен-Нассау [17, p. 104, 18, p. 194].

земель, которые составляют основу современной федеральной земли Баден-Вюртемберг.

С подобными трудностями, как уже было сказано, столкнулась американская оккупационная администрация и при создании земли Гросс-Гессен. Но в данном случае, в отличие от Бадена и Вюртемберга, земля Гессен и провинция Гессен-Нассау издавна составляли экономическую, политическую и географическую общность, «немцы до 1933 года сами пытались объединить эти два района, а их разделение расценивали как историческую случайность» [4, S. 64] Здесь немецкое правительство создавалось уже на основе объединенной земли, его возглавил профессор, доктор экономики Карл Гайлер. В этой связи необходимо подчеркнуть, что все правительства земель американской зоны оккупации в 1945–1946 годах назначались военным правительством и были только перед ним ответственны. Эта ситуация сохранялась практически до конца рассматриваемого нами периода, а именно до декабря 1946 года, когда в американской зоне оккупации состоялись первые демократические земельные выборы.

Особое место в оккупационной администрации занимал анклав Бремен, который можно отнести к системе военного правительства США в Германии в рассматриваемый в работе период лишь условно. 6 февраля 1945 года (в ходе работы Ялтинской конференции) было решено, что анклав, главным образом предусмотренный для связи американской оккупационной зоны с морскими портами, не присоединяется в американскую зону оккупации, а военное управление должно осуществляться в соответствии с политикой Великобритании в английской оккупационной зоне [23. 6, v. 22, p. 43–45]. По соглашению от 6 января 1945 года в состав анклава вошли: город-земля Бремен, город и земельный округ Везермюнде (с 1939 года ему принадлежал порт Бремерхафен как часть провинции Ганновер), земельный округ Остерхольц (провинция Ганновер) и земельный округ Везермарш (земля Ольденбург).

Отряды военного правительства, предусмотренные для управления Бременем и Везермюндом (соответственно E2C2 и G1C2) были созданы в январе 1945 года и приступили к исполнению своих обязанностей после оккупации этих районов в апреле 1945 года. Практически сразу они столкнулись с такими проблемами, которых не было в землях собственно американской зоны оккупации и которые определили специфику управления анклавом в рассматриваемый нами период. Во-первых, долгое время здесь находились три американских воинских объединения, подчинявшихся различным инстанциям: собственно военное правительство; командование порта Бремен, главной задачей которого было скорейшее восстановление портового и транспортного сообщения; а также воинский пехотный дивизион № 29. В случае приказа военного правительства США в Германии всем центральным зональным администрациям в Бремене скла-

дывалась сложная ситуация, так как подобного органа в анклав не было. Во-вторых, на практике складывалась необходимость согласования оккупационной политики не только с британским военным правительством, но и с его провинциальными отрядами. Вследствие этого в области контроля над немецкими органами управления ситуация порой принимала гротескные формы. Так, например, приказ немецкого земельного правительства земли Ольденбург (британская зона) по округу Везермарш (территория анклава) должен был получить подтверждение британского военного правительства в Ольденбурге. Затем документ предоставлялся к обсуждению в американский отряд Везермарша, откуда, приведенный в соответствие с формой американских исходящих документов, поступал наконец в соответствующее немецкое учреждение. Суть данной проблемы управления анклавом — это несовпадение границ территориальной компетенции немецких правительственных структур с границами самого анклава, когда центральный немецкий орган находился в британской зоне, а его местные подчиненные единицы — в границах анклава.

Сложившаяся ситуация объясняла и сложность в создании центрального немецкого правительственного органа в анклав. После нескольких неудачных попыток назначения бургомистра, на этот пост в августе 1945 года был утвержден бывший член сената города Бремен социал-демократ Вильгельм Кайзен. Одновременно он стал и президентом сената Бремена, когда был восстановлен этот, существовавший до 1933 года, пост*. В данном случае, в отличие от трех земель американской зоны оккупации, в утверждении претендентов на должность бургомистра активное участие принимали руководители британской военной администрации. Особенность немецких органов власти в Бремене состояла также в том, что в течение года, с февраля 1946 по январь 1947 года, Бремен был членом Зонального Консультативного Совета британской зоны (аналога Совета Земель в американской зоне) с ограниченным правом голоса.

Система управления анклавом Бремен в соответствии с британской политикой оккупации существовала до конца 1946 года. Промежуточными решениями на пути официального включения анклава в состав американской оккупационной зоны стали, во-первых, соглашение заместителей военных губернаторов американской и английской оккупационных зон Клея и Робертсона о сокращении границ анклава в пределах города Бремен и порта Бременхафен (соглашение от 10 декабря 1945 года) [27, р. 344–345]. Далее, в целях унификации управления анклавом, американским оккупационным правительством в апреле 1946 года был учрежден Офис военного правительства для анклава Бремен, в справочнике по руководству которого подтверждался принцип работы в соответствии с политикой британского военного прави-

* Вильгельм Кайзен занимал пост президента сената Бремена до 1965 года.

тельства. И наконец, 22 января 1947 года, в соответствии с Директивой № 3 военного губернатора и главнокомандующего войсками США в Европе Джозефа МакНерни, анклав Бремен был официально включен в состав американской оккупационной зоны, а В. Кайзен стал полноправным членом Совета Земель наряду с премьер-министрами Баварии, Гросс-Гессена и Вюртемберг-Бадена. В это время уже шел активный процесс объединения американской и английской оккупационных зон в составе Бизонии, и, на наш взгляд, опыт практического сотрудничества союзников был сформирован в немалой степени в рамках совместного управления анклавом Бремен.

Возвращаясь к структуре военного правительства анклава Бремен, необходимо подчеркнуть, что, при сохранении общих принципов организационного строительства (Директор, исполнительный офис, функциональные дивизионы), данная администрация располагала и своими особенностями. Во-первых, самое значительное место занимал транспортный дивизион с 11 подразделениями, что было обусловлено «связной» функцией анклава. Во-вторых, в отличие от других земельных офисов, в Бремене система дивизионов подвергалась более четкому структурному делению, что было вызвано указанными выше территориальными проблемами.

Американский сектор Берлина официально не входил в зону оккупации США в Германии, и, в связи с особенностями его статуса и непосредственных задач (прежде всего административных, а не осуществления верховной власти), выделение общих и особенных черт в сравнении с земельными правительствами не может быть осуществлено в рамках данной работы. Отметим лишь, что международно-правовое положение Берлина в первые послевоенные годы определялось Потсдамским соглашением, а также рядом других соглашений, заключенных Великобританией, СССР и США еще в ходе войны против Германии. Для совместного управления районом Большого Берлина была создана Межсоюзническая комендатура в составе комендантов, назначаемых соответствующими главнокомандующими, которая подчинялась Союзному контрольному совету и осуществляла руководство и контроль над деятельностью берлинских органов самоуправления. В соответствии с достигнутыми договоренностями американский сектор охватывал южную часть города с административными районами Целендорф, Штеглиц, Щенеберг, Темпельхоф и Нойкельн.

Литература

1. Elmenau, Johannes. Aufbau und Tätigkeit des Länderrats der US-Zone. — München, 1946.
2. Foelz-Schroeter, Marie Elise. Föderalistische Politik und nationale Repräsentation 1945–1947. Westdeutsche Länderregierungen, zonale Bürokratie und politische Parteien im Wiedersreit. — Stuttgart, 1947.

3. Gimbel, John. Amerikanische Besatzungspolitik in Deutschland 1945–1949. — Frankfurt am Main, 1971.
4. Gimbel, John. Die Konferenzen der deutschen Ministerpräsidenten 1945–1949/ Aus Politik und Zeitgeschichte, 21, 1979.
5. Hartel, Lia. Der Länderrat des amerikanischen Besatzungsgebietes. — Stuttgart, 1951.
6. Latour, Conrad F. und Thilo Vogelsang. Okkupation und Wiederaufbau. Die Tätigkeit der Militärregierung in der amerikanischen Besatzungszone Deutschlands 1944–1947. — Stuttgart, 1973.
7. Miller, Robert William. The South German Landerrat. The origins of postwar German federalism. — Ann Arbor, 1960.
8. Pfeiffer, Anton. Der Länderrat der amerikanischen Zone. Seine Geschichte und staatsrechtliche Würdigung. — München, 1948.
9. Storbeck, Anna Christine. Die Regierung des Bundes und Länder seit 1945. — München und Wien, 1970.
10. Strauß, Walter. Die gesamtdeutsche Aufgabe der Ministerpräsidenten während des Interregnums /1945 bis 1949/Festschrift zum 70. Geburtstag von Dr. Hans Erhard. — München, 1957.
11. Hoegner, Wilhelm. Sinn und Bedeutung des bayerischen Vorparlaments / Süddeutsche Zeitung, 17, vom 26 Februar 1946.
12. Hoegner, Wilhelm. Der schwierige Errinerungen eines Abgeordneten, Emigranten und Ministerpräsidenten. — München, 1959.
13. Kaisen Wilhelm. Bereitschaft und Zuversicht Reden. — Bremen, 1947.
14. Kaisen Wilhelm. Meine Arbeit. Mein Leben. — München, 1967.
15. Meier, Reinhold. Ende und Wende. Das schwabische Schicksal 1944–1946. Briefe und Tagebuchaufzeichnungen. — Stuttgart, 1948.
16. Meier, Reinhold. Ein Grundstein wird gelegt. Die Jahre 1945–1947. — Tübingen, 1964.
17. Clay, Lucius D. Entscheidung in Deutschland. Frankfurt-am-M., 1950.
18. Dorn, Walter L. Inspektionsreisen in der US-Zone. Notizen, Denkschriften und Errinerungen. — Stuttgart, 1973.
19. Висков С. И., Кульбакин В. Д. Союзники и «германский вопрос» 1945–1949 гг. — М., 1990.
20. Галкин А. А., Мельников Д. Е. СССР, западные державы и германский вопрос (1945–1965). — М., 1966.
21. Иноземцев Н. Американский империализм и германский вопрос. — М., 1954.
22. Николаев П. А. Политика США, Англии и Франции в германском вопросе 1945–1954 гг. — М., 1964.
23. Sources on American History at the Roosevelt Study Center:
 - 23.1. Map Room Messages of President Roosevelt, 1939–1945, Microfilm.
 - 23.2. President Franklin D. Roosevelt Office Files, 1933–1945, Microfilm.
 - 23.3. The Harry S Truman Oral Histories Collection, Microfilm.

- 23.4. Map Room Messages of President Harry S Truman, 1945–1946, Microfilm.
- 23.5. President Harry S Truman Office Files, 1945–1953, Microfilm.
- 23.6. Department of State, Papers relating to Foreign Relations (FR US), 1899–1963, Microfilm.
24. Akten zur Vorgeschichte des Bundesrepublik Deutschland – München, 1978.
25. Chronicle of the Office of Military Government for Germany and its predecessor organizations. – Historical section, OMGUS, 1948.
26. OMGUS-Handbuch. Die amerikanische Militärregierung in Deutschland 1945–1949 – München, 1994.
27. Documentary History of the Truman Presidency. Volume 3. United States Policy in Occupied Germany after World War 2: Denazification, Decartelization, Demilitarization and Democratization. – University Publication of America, 1995.
28. Public Papers of the President of the United States Harry S Truman. Vol. I. April 12–December 31. 1945. – United States Government printing Office, Washington, 1961.
29. Military Government Gazette Germany, US Zone. Amtsblatt der Militärregierung Deutschland, Amerikanische Zone, Ausgabe A. 1945/1946.
30. OMGUS. Weekly Information Bulletin. 1945/1946.
31. Sammlung der Länderratsgesetze. Düsseldorf, 1949.
32. Bayerisches Gesetz- und Verordnungsblatt. 1945/1946.
33. Gesetz- und Verordnungsblatt für Groß-Hessen. 1946.
34. Regierungsblatt der Regierung Württemberg-Baden. 1946.
35. Гринченко Г. Г. Подготовка и учреждение американской оккупационной администрации в Германии // Вісн. Харк. ун-ту. — № 413. Серія «Історія». — Вип 30. — 1998.
36. «NewRepublic», 18. 06. 45.
37. «New-York Times», 23. 09. 45.

Резюме

В цій статті автор робить спробу проаналізувати основні принципи організації побудови земельних окупаційних адміністрацій, особливості структури та динаміки їх утворення на тлі взаємодії з німецькими земельними органами влади, а також визначити основні етапи в діяльності американських земельних адміністрацій в період розробки загальної схеми управління, становлення земельних урядів і їх діяльності до об'єднання американської та англійської окупаційних зон.

Summary

In the given work the author analyzes main principles of organizational construction of the American local occupational military administrations,

feature of structure and dynamics of their formation on a background of interaction with German ground government bodies. The author allocates main stages in activity of the American local occupational military administrations during development of the general scheme of management, formation of German ground governments and their activity before creation incorporated Bizone.

В. М. Шейко

ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

В даний час людство зайшло у безвихідь своїми винятково матеріально-науковими розробками. Саме вони призвели до апокаліпсичного бар'єру техносфери, перебороти протиріччя якого між наукою і технологіями надзвичайно важко.

У глобальному масштабі, наприклад, приріст технології складає нині близько 6 % на рік. При цьому потреби значної частини людства не задовольняються. Уповільнення технологічного росту через обмеження темпу розвитку науки означало би (при зростанні народонаселення) початок регресу. Кількість учених також зростає експоненціально. Показово, що якби всі університети й коледжі США почали з даного моменту готувати тільки фізиків, то до кінця століття не вистачило би людей (не абітурієнтів, а людей взагалі, включаючи дітей, старих і жінок) [1–3]. Таким чином, якщо нинішній темп наукового росту збережеться, то через 50 років кожний житель Землі буде вченим. Це «абсолютна височінь», яку, очевидно, неможливо перевищити, оскільки в такому випадку одна людина повинна буде сполучати в собі декількох учених відразу. Отже, експоненціальний зріст науки буде гальмуватися внаслідок обмеженості людських ресурсів. Ознаки цього явища виявляються вже сьогодні. Сто років тому відкриттю Рентгена сприяло те, що дослідженням Х-лучів займалася значна частина фізиків світу. Нині відкриття не меншого значення залучають лише долю відсотка усіх фізиків, оскільки внаслідок непомірного розширення фронту наукових досліджень кількість людей, що припадають на кожну її ділянку, зменшується. Як можна уявити собі подальшу долю цивілізації, наука якої вичерпала всі людські ресурси, але продовжує в них потребувати? Адже в даний час людство поступово йде до нової формації — інформаційної цивілізації, шлях переходу до якої ми спробуємо дослідити.

Етап перший. Індустріальна культура людства зародилась в Європі у другій половині XV ст. Каталізатором її створення стала поява гуманістичних теорій, що визначали місце людства у світі, науковий метод пізнання навколишнього світу, теорію прогресу людства. Розпов-

суджуються ідеї зміни світу під впливом цілеспрямованої праці, ідеї визначення самою людиною свого місця в житті. Але гуманістичний світогляд спирався більше на окремі погляди і теорії. Він не мав цілісних концепцій і скоріше вказував напрямок людської думки, а не підсумковий результат. Гуманістичний світогляд, з притамаманим йому ідеалістичним і споглядальним характером водночас визначав і основну мету — розкріпачити розум людини гуманістичного століття від релігійних «пут».

Орієнтація на технічні джерела розвитку, що вперше голосно заявила про себе в другій половині XVIII ст. в епоху індустріальної революції, завдяки систематичному, свідомому і цілеспрямованому удосконалюванню знарядь і предметів праці дозволила забезпечити в країнах, охоплених цим процесом, вражаюче просування у всіх сферах життєдіяльності людини і суспільства. Проте знадобилося пройти важкий і тривалий шлях до того часу, коли наука і техніка перетворилися на надійний інструмент цілеспрямованого вдосконалювання суспільного виробництва.

У розвитку науки можна виділити періоди, коли перетворювалися всі компоненти її основ, що привело людство до сучасної техногенної цивілізації. Зміна наукових картин світу супроводжувалася докорінною зміною нормативних структур дослідження, а також філософських основ науки. Ці періоди правомірно розглядати як глобальні революції, що призводять до зміни типу наукової раціональності. В історії природознавства можна виявити чотири такі революції. *Першою* з них була революція XVII ст., що ознаменувала становлення *класичного природознавства*.

Його виникнення було нерозривно пов'язане з формуванням особливої системи ідеалів і норм дослідження, в яких, з одного боку, виявлялися установки класичної науки, а з іншого — здійснювалася їхня конкретизація з урахуванням домінанти механіки в системі наукового знання даної епохи. Суспільні потреби різноманітних культур викликали розвиток науки, яка й штовхає вперед технологію. Пригадаємо, що джерельні основи науки закладалися у вавилонську і грецьку епохи. Розвиток науки почався з астрономії, з вивчення механіки неба. Грандіозні закономірності цієї механіки викликали до життя появу перших математичних систем, що за своєю складністю значно перевищували ті зачатки арифметики, яких потребувала давня технологія (виміри площ, будинків та ін.). Греки створили аксіоматичні системи (геометрія Евкліда), а вавілоняни — незалежну від геометрії арифметику. Первородство астрономії в сімействі природничих наук донині відзначається істориками науки.

Через усе класичне природознавство, починаючи з XVII ст., проходить ідея, відповідно до якої об'єктивність і предмети наукового знання досягається тільки тоді, коли з опису і пояснення виключається все, що стосується суб'єкта і процедур його пізнавальної діяльності. Ці процедури приймалися саме як незмінні. Ідеалом була побудова істинної картини природи. Головна увага приділялася пошуку очевидних, наоч-

них онтологічних принципів, що «витікають з досвіду». Саме на їх базі можна будувати теорії, які пояснюють і пророкують дослідні факти.

У XVII–XVIII ст. ці ідеали і нормативи дослідження сплавлялися з цілою низкою положень, що конкретизували установки механічного розуміння природи. Пояснення тлумачилося як пошук механічних причин і субстанцій — носіїв сил, які детермінують явища, що спостерігаються. Розповсюджується ідея редукції знання про природу до фундаментальних принципів і уявлень механіки. Відповідно до цих установок будувалася і розвивалася механічна картина природи, що виступала одночасно і як картина реальності (стосовно до сфери фізичного знання) і як загальнонаукова картина світу.

Нарешті, ідеали, норми й онтологічні принципи природознавства XVII–XVIII ст. спиралися на специфічну систему філософських засад, в яких домінуючу роль набували ідеї механіцизму. Як епістемологічні складові цієї системи виступали уявлення про пізнання як спостереження та експериментування з об'єктами природи, які розкривають таємниці свого буття розуму. Причому самий розум наділявся статусом суверенності. В ідеалі він трактувався як дистанційований від речей, що наче з боку спостерігає і досліджує їх, не детермінований ніякими передумовами, крім властивостей і характеристик досліджуваних об'єктів.

Ця система епістемологічних ідей з'єднувалася з особливими уявленнями про досліджувані об'єкти. Вони розглядалися переважно як малі системи (механічних устроїв), і відповідно до цього застосовувалася «категоріальна сітка», яка визначала розуміння і пізнання природи. Нагадаємо, що мала система характеризується відносно невеликою кількістю елементів, їхніми силовими взаємодіями і жорстко детермінованими зв'язками. Для їхнього освоєння достатньо вважати, що властивості цілого визначаються станом і властивостями його частин, речі уявляти як відносно стійкі тіла, а процес — переміщення тіл у просторі з часом, причинність трактувати в лапласовському значенні. Відповідні значення саме і виділялися в категоріях «річ», «процес», «частина», «ціле», «причинність», «простір» і «час» та ін., що утворили онтологічну складову філософських основ природознавства XVII–XVIII ст. Ця категоріальна матриця забезпечувала успіх механіки і визначала редукцію до її уявлень всіх інших галузей природознавчого дослідження.

Етап другий. Радикальні зміни в цій цілісній і відносно стійкій системі основ природознавства відбулися наприкінці XVIII–першій половині XIX ст. За свою бурхливу історію індустріальне століття породило велику кількість теорій, гіпотез, філософських і світоглядних концепцій, але цілісний і всесвітній світогляд як струнка і логічно взаємозалежна система знань, традицій почала утворюватися тільки в XIX ст. Їх можна розцінити як *другу* глобальну наукову революцію, що визначила перехід до нового стану природознавства — *дисциплінарно організованої науки*.

У цей час механічна картина світу втрачає статус загальнонаукової. У біології, хімії та інших галузях знання формуються специфічні картини реальності, що не редуцуються до механічної. Одночасно відбувається диференціація дисциплінарних ідеалів і норм дослідження. Наприклад, у біології і геології виникають ідеали еволюційного пояснення, у той час як фізика продовжує будувати свої знання, абстрагуючись від ідеї розвитку. Але й у ній, з розробкою теорії поля, починають поступово розмиватися норми механічного пояснення, що домінували раніше. Всі ці зміни торкалися головним чином третього прошарку організації ідеалів і норм дослідження, що виражає специфіку досліджуваних об'єктів. Що ж стосується загальних пізнавальних установок класичної науки, то вони ще зберігалися в даний історичний період. Все більшого значення набуває *освіта*.

Відповідно особливостям дисциплінарної організації науки видозмінюються її філософські основи. Вони стають гетерогенними, включають досить широкий спектр уявлень тих основних категоріальних схем, згідно з якими освоюються об'єкти (від зберігання у певних межах механістичної традиції до включення в розуміння «речі», «стану», «процесу» та інші ідеї розвитку). В епістемології центральною стає проблема співвідношення різноманітних методів науки, синтезу знань і класифікації наук. Висування її на перший план пов'язане з утратою старої цілісності наукової картини світу, а також з появою специфіки нормативних структур у різноманітних галузях наукового дослідження. Пошук шляхів єдності науки, проблема диференціації та інтеграції знання перетворюються в одну з фундаментальних філософських проблем, зберігаючи свою гостроту протягом всього наступного розвитку науки.

Перша та друга глобальні революції в природознавстві протікали як формування і розвиток класичної науки і її стилю мислення. І хоча другу глобальну революцію можна назвати століттям пару, зауважимо, що в цей період з'явився перший електромагнітний телеграф (П. Л. Шиллінг, 1832 р.). З того часу з'явилися прообрази перших телекомунікацій. Людство стало пов'язаним швидкими потоками інформації, будь-яка подія в короткий термін ставала відомою у будь-якому куточку земної кулі і на неї можна було відреагувати тим або іншим засобом. Але це вже трохи пізніше. Відтоді інформація стала об'єднувати різноманітні культури, і зародження суть земної цивілізації можна умовно віднести саме до того періоду. Таким чином, ми підійшли до визначення поняття «**цивілізація**» як континуума культур.

Етап третій. Третя глобальна наукова революція була пов'язана з перетворенням стилю мислення класичної науки і становленням нового, *некласичного природознавства*. Вона охоплює період з кінця XIX до середини XX ст. В ту епоху відбувалася своєрідна ланцюгова реакція революційних змін у різних галузях знання: у фізиці — відкриття подільності атома, становлення релятивістської і квантової теорії, у кос-

мології — концепція нестационарного Всесвіту, у хімії — квантова хімія, у біології — становлення генетики. Виникає *кібернетика і теорія систем*, що зіграли найважливішу роль у розвитку сучасної наукової картини світу.

У процесі всіх цих революційних перетворень формувалися ідеали і норми нової, неklasичної науки. Вони характеризувалися відмовою від прямолінійного онтологізму і розумінням відносної істинності теорій і картини природи, що були вироблені на тому або іншому етапі розвитку природознавства. В протизагу ідеалу єдино істинної теорії, що «фотографує» досліджувані об'єкти, припускається істинність декількох конкретних теоретичних описів однієї і тієї ж реальності, які відрізняються один від одного, оскільки в кожному з них може міститися момент об'єктивно-істинного знання. Осмислюються кореляції між онтологічними постулатами науки і характеристиками методу, за допомогою якого освоюється об'єкт. У зв'язку з цим приймаються такі типи пояснення й описи, що у явному виді містять посилання на засоби й операції пізнавальної діяльності. Найбільш яскравим зразком такого підходу виступали ідеали і норми пояснення, описи і доказовості знань, що затвердилися у квантово-релятивістській фізиці. Якщо в класичній фізиці ідеал пояснення й опису припускав характеристику об'єкта «самого по собі», без зазначення способів його дослідження, то в квантово-релятивістській фізиці як необхідна умова об'єктивності пояснення й опису висувається вимога чіткої фіксації особливостей засобів спостереження, що взаємодіють з об'єктом (класичний засіб пояснення й опису може бути поданий як ідеалізація, раціональні моменти якої узагальнюються в рамках нового підходу).

Змінюються ідеали і норми доказовості й обґрунтування знання. На відміну від класичних зразків обґрунтування теорій у квантово-релятивістській фізиці припускається експлікація при викладенні теорії операційної основи введення системи понять (принцип спостереження) і з'ясування зв'язків між новою і попередніми її теоріями (принцип відповідності).

Нова система пізнавальних ідеалів і норм забезпечувала значне розширення поля досліджуваних об'єктів, відкриваючи шлях до освоєння складних саморегулюючих систем. На відміну від малих систем такі об'єкти характеризуються рівневою організацією, наявністю відносно автономних і варіабельних підсистем, масовою стохастичною взаємодією їхніх елементів, існуванням керуючого рівня і зворотних зв'язків, що забезпечують цілісність системи.

Саме включення таких об'єктів у процес наукового дослідження сприяло серйозним перебудовам в картинах реальності головних галузей природознавства. Процеси інтеграції цих картин і розвиток загальнонаукової картини світу стали здійснюватися на базі уявлень про природу як складної динамічної системи. Цьому сприяло відкрит-

тя специфіки законів мікро-, макро- та мега-миру у фізиці і космології, інтенсивне дослідження механізмів спадкоємності в тісному зв'язку з вивченням надорганізмових рівнів організації життя, виявлення кібернетикою загальних законів управління і зворотного зв'язку. Тим самим створювалися передумови для побудови *цілісної картини природи, в якій просліджувалася ієрархічна організованість Всесвіту як складної динамічної єдності*. Картини реальності, що вироблялися в окремих науках, на цьому етапі ще зберігали свою самостійність, але кожна з них брала участь у формуванні уявлень, які потім включалися в загальнонаукову картину світу. Остання, у свою чергу, розглядалася не як точний і остаточний портрет природи, а як система, що постійно уточнюється і розвивається відповідно до істинного знання про світ [1].

Всі ці радикальні зрушення в уявленнях про світ і процедури його дослідження супроводжувалися формуванням нових філософських основ науки. Ідея історичної мінливості наукового знання, відносної істинності вироблених у науці онтологічних принципів з'єднувалася з новими уявленнями про активність *суб'єкта пізнання*. Він розглядався вже не як дистанційований від досліджуваного світу, а як той, що знаходиться *усередині нього*, детермінований ним. Виникає розуміння того, що відповіді природи на наші питання визначаються не тільки устроєм самої природи, але й способами нашої постановки питань, що залежить від історичного розвитку засобів і методів пізнавальної діяльності. На цій основі з'являлося нове розуміння категорій істини, об'єктивності, факту, теорії, пояснення [1].

Радикально видозмінювалася і «онтологічна підсистема» філософських основ науки. Розвиток квантово-релятивістської фізики, біології і кібернетики був пов'язаний з включенням нових значень у категорії частини і цілого, причинності, випадковості і необхідності, речі, процесу, стану та ін. Можна сказати, що ця «категоріальна сітка» вводила *новий образ об'єкта*, що представав як складна система. Уявлення про співвідношення частини і цілого стосовно до таких систем включають ідеї незведення стану цілого до суми станів його частин. Важливого значення при описі динаміки системи набувають категорії випадку, потенційно можливого і справжнього. Причинність не може бути зведена тільки до її лапласівського формулювання — виникає поняття «очевидної причинності», що розширює зміст традиційного розуміння даної категорії. Нового змісту набуває категорія об'єкта: він розглядається вже не як собі тотожна річ (тіло), а як процес, що відтворює деякі стійкі стани і є мінливим у ряді інших характеристик. Всі описані перебудови основ науки, що характеризували глобальні революції в природознавстві, були викликані не тільки її експансією в нові предметні галузі і виявленням нових типів об'єктів, але і змінами місця і функцій науки та людини в громадському житті.

За цей період відбулося становлення і розвиток телекомунікацій, що цілком об'єднали людство: застосування телефону (А. Г. Белл), 1877 р.; звукозаписний устрій — фонограф (Т. А. Едісон), 1882 р.; радіозв'язок (А. С. Попов), 1895 р.; здійснений початок регулярних радіотрансляцій (перша половина XIX ст.). З другого боку, були відкриті джерела енергії, що поставили питання про подальше існування цивілізації (ядерна зброя, перший ядерний вибух у 1945 р.). За цей період було створено засоби, що визначили подальші шляхи розвитку цивілізації: перша ЕОМ (1946 р.), транзистор (1948 р.), локальні багатотермінальні інформаційно-сотові мережі, які є інформаційними осередками цивілізації. Після запуску штучного супутника Землі в 1957 р. з'явилися системи космічного зв'язку. На базі їх та локальних інформаційно-сотових мереж у 80-х роках XX ст. народилася всесвітня інформаційна мережа Інтернет, що поклала початок *єдиному світовому розподіленому інформаційно-сотовому суспільству*. З того періоду почалася світова історія інформатизації суспільства, інформаційних ресурсів і технологій.

«Каркас» сучасної цивілізації складає *«трикутник взаємодій»*, що складається з засобів зв'язку (телекомунікації і телерадіозв'язок) $\Leftrightarrow$ інтернаціоналізації та глобалізації економіки $\Leftrightarrow$ глобальних проблем цивілізації, занурений в континуум культур зі своєю поліетносферою.

В *«трикутнику взаємодій»* одна з основних рис і тенденцій світового розвитку — *інтернаціоналізація і глобалізація економіки*. Техногенна цивілізація, а потім інформаційна революція викликали прискорення процесу втягування країн у міжнародний поділ праці та обмін продукцією і інформацією. Це послужило основою для виникнення в другій половині XX ст. феномена відкритої економіки.

Вже на початку XX ст. існували міжнародні підприємства, що разом із застосуванням сучасних засобів зв'язку перетворювалися в багатогалузеві комплекси — транснаціональні і багатонаціональні корпорації. Тепер вони є головною рушійною силою світогосподарських зв'язків. Інвестуючи капітал і створюючи численні філії за кордоном, ці корпорації формують розгалужену систему світового виробництва. Вони не визнають національних кордонів і, оптимально розміщуючи виробництво в різних країнах, враховуючи їх порівняльні переваги (наявність джерел сировини, кваліфікованих працівників, технічного рівня виробництва та ін.), досягають високої економічної ефективності. Розвиток міжнародних підприємств та об'єднань в умовах інформаційної революції другої половини XX ст. поряд з небувалим розширенням світових ринків товарів, капіталів, робочої сили сприяв формуванню ринків інформації, ноу-хау, патентів, ліцензій і науково-технічних послуг.

Ще однією формою *інтернаціоналізації*, що одержала особливий розвиток в останнє десятиліття, стала міждержавна інтеграція національних господарств. Найбільш розвинутою формою міжнародної інтеграції є Європейська співдружність. Рішення про її створення було прийняте

ще у 1957 р. (з 1993 р. — ЄС). Головна мета цього об'єднання — створення єдиного ринку товарів, послуг, робочої сили, а також рішення про вільне пересування товарів, капіталів, послуг, робочої сили. Сьогодні на долю ЄС припадає 1/3 світового товарообігу. Експорт ЄС перевершує експорт США у 3,6 разів і експорт Японії у 3,8 разів. ЄС по показниках промислового виробництва перевершила США і має сьогодні половину світових валютних резервів [2]. Такий динамічний розвиток держав спільного ринку обумовлений багато в чому побоюванням європейських країн перетворитися в технологічну периферію США і Японії.

Так, у вісімдесяти-дев'яності роки в рамках програми «Євріка» здійснюється співробітництво в галузі мікропроцесорних розробок, зв'язку, біотехнології, створення нових матеріалів. У дев'яності роки інтеграційні процеси в Європі одержали подальший розвиток. З 1 січня 1993 р. в Європі функціонує єдиний внутрішній ринок, а з листопада 1993 р. набув сили Маастрихський договір 12 країн ЄС, згідно з яким ЄС повинна перетворитися у валютний, економічний і політичний союз з єдиною зовнішньою політикою, громадянством і валютою. Таким чином, Маастрихський договір — найбільший політичний і правовий акт в історії європейської інтеграції. З початку 90-х років ЄС змінила свою політику відносно до країн Східної Європи. Так, у 1991 р. були укладені угоди ЄС з Польщею, Угорщиною і Чехословаччиною (поки вона існувала як єдина держава). У 1992 р. було підписано договір ЄС з Болгарією та Румунією. Ці угоди передбачають:

- створення зон вільної торгівлі промисловими товарами;
- ослаблення обмежень для прямування послуг і капіталів;
- зміцнення співробітництва в політичній і культурній галузях.

Реалізація цих угод розрахована до 2001–2002 р. [3].

У 80-ті роки ХХ ст. тенденції до інтеграції намітилися і серед держав Північної Америки (інтеграція США, Канади, Мексики). У 1989 р. США уклали угоду з Канадою, яка стосувалася проблем вільної торгівлі, і це поклало початок інтеграційним процесам. У 1990 р. Джордж Буш у відповідь на поглиблення європейської інтеграції висунув доктрину, що передбачає створення режиму зони вільної торгівлі на території «від Аляски до Вогненої Землі». У лютому 1991 р. до угоди США і Канади приєдналася і Мексика.

Аналогічні процеси спостерігаються і в Азіатсько-тихоокеанському регіоні. Ініціатором інтеграційних процесів тут є Японія. У листопаді 1989 р. виникла організація економічного співробітництва (ОПЕК). Крім Японії в ОПЕК увійшли Бруней, Індонезія, Малайзія, Сингапур, Філіппіни, Австралія, Гонконг, Китай, Нова Зеландія. Мета альянсу — створення зони вільної торгівлі протягом 15 років з одночасним розвитком інтеграції в інших сферах співробітництва.

Таким чином, інтеграція торкнулася розвинених країн світу і більшості країн з середнім рівнем розвитку. Інтеграційні тенденції не

обминули і молоді держави. До об'єднання їх підштовхувала необхідність захисту національних інтересів. Прикладом тут можуть служити організація експортерів нафти, об'єднання країн з видобутку руди (на чолі з Індонезією), об'єднання експортерів міді (Заір, Замбія, Перу, Чилі). Можна відзначити, що інтеграція як головна тенденція світового розвитку супроводжувалася конкуренцією між трьома головними центрами світового господарства (США, Японією та Західною Європою) [4].

Хід світової динаміки виявив перед людством ряд так званих глобальних проблем, що в основному виникли в результаті неконтрольованого розвитку і принесли з собою усвідомлення серйозних погроз цивілізації. Появу глобальних проблем передбачав ще В. І. Вернадський, який попереджав, зокрема, про «геологічну силу» суспільства, що може мати руйнівний характер.

Оскільки для більшості глобальних проблем характерний взаємовплив, їхня класифікація достатньо складна. Тому дуже умовно і приблизно вони можуть бути підрозділені на природні, демографічні, економічні, екологічні, соціально-біологічні, соціально-політичні, соціально-економічні, культурні та етико-моральні [5–7].

Не претендуючи на вичерпне визначення складу глобальних проблем, назвемо основні з них. Це насамперед демографічна проблема, породжена перенаселенням, міграцією, старінням, яка є однією з першопричин ряду інших глобальних проблем. Це — екологічна проблема з її численними складовими, у тому числі глобальною зміною клімату і виснаженням озонового прошарку. Це проблеми війни і миру, природних катастроф і техногенної безпеки, енергетики, виснаження ресурсів, які не поновлюються, бідності, зайнятості, недостачі продовольства, міжетнічного протистояння, релігійної нетерпимості, організованої злочинності, тероризму, інформаційної безпеки, охорони здоров'я, виникнення нових хвороб, генетичної безпеки, наркоманії, освіти, деградації духовно-моральної сфери, космічні, міжпланетарні та ін.

Кожна не вирішена, непереборена глобальна проблема породжує загрозу у відповідних галузях людської життєдіяльності. Знання цих загроз дозволяє вживати превентивні заходи для зниження потенційної небезпеки. Це може досягатися шляхом розв'язання проблеми в цілому (чого іноді неможливо або дуже важко досягти), ослаблення негативного впливу окремих її складових, запобігання конкретного лиха, що виникає як наслідок не вирішеної проблеми.

Сьогодні проблеми і перспективи сучасної цивілізації набувають особливого значення внаслідок протиріч і проблем глобального порядку, що одержують все більш гострий характер. Мова йде про збереження сучасної цивілізації, безумовний пріоритет загальнолюдських інтересів, внаслідок чого соціально-політичні протиріччя у світі мають свою межу: вони не повинні руйнувати механізми життєдіяльності людства. Запобігання термоядерній війні, об'єднання зусиль у протистоянні екологічній

кризі, у вирішенні енергетичної, демографічної, продовольчої та сировинної проблеми — усе це необхідні передумови збереження і розвитку сучасної цивілізації.

Література

1. Фрицьоф Капра. Дао фізики // [http:// lib.ru/KAPRA/](http://lib.ru/KAPRA/)
2. Бусыгина И. Неравномерность регионального развития остается характерной особенностью Европейского союза // Евро, 1999. — № 4. — <http://www.chronicle.ru/publish/magazsne/euro/1999-e4/contents.htm>.
3. Алан А. Тейт. Глобализация — угроза или новые возможности для Европы // Проблемы теории и практики управления. — <http://www.ptpu.ru/ARCHIVE.HTM>.
4. Иноземцев В. «Глобализация» национальных хозяйств и современный экономический кризис // Проблемы теории и практики управления. — <http://www.ptpu.ru/ARCHIVE.HTM>.
5. Лейбин В. М. Зарубежная глобалистика: проблемы и противоречия. — М., 1998.
6. Чумакова А. Н. Философия глобалистики: поиски путей выживания. — М., 1992.
7. Ю. Л. Воробьев, М. И. Фалеев, М. А. Шахрамьян, В. А. Акимов. Приоритеты XXI века: развитие и безопасность человечества // <http://www.rusmet.ru/tcology/index.html>.

Резюме

Статья посвящена определению основных этапов становления информационной цивилизации. Данный процесс рассматривается прежде всего сквозь призму изменений познавательных идеалов и норм. Дается характеристика современного этапа, основных черт и тенденций мирового развития.

Summary

The article is devoted to the singling out main stages of the information civilization foundation. The given process is, first of all, viewed in terms of changes in cognitive ideals and norms. The article gives characteristics of the modern stage, as well as main features and tendencies of world development.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

М. С. Лисенко

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ в кінці ХІХ–на початку ХХ століття

На сучасному етапі українські освітяни та історики певну увагу приділяють перегляду типів середніх спеціальних навчальних закладів, форм навчання, методик. Нові для нашої освітньої мережі коледжі, ліцеї мають своїх попередників: це дореволюційні сільськогосподарські, комерційні, художні та музичні училища, вчительські семінарії. Для успішного проведення освітніх реформ сьогодні необхідно вивчати та використовувати позитивний досвід дореволюційної середньої спеціальної школи.

Питання розвитку середньої спеціальної освіти в Україні в дореволюційний період не знайшло достатнього висвітлення в загальній та спеціальній літературі. В монографіях Д. Павлова та Г. Захаревича, Я. Звігальського та М. Іванова був поданий стислий огляд цієї проблеми [1, 2]. Сучасні дослідники приділяють більше уваги вищій школі, ніж середній спеціальній. Автори наголошували, що в Україні в кінці ХІХ–на початку ХХ століття склалася система професійної освіти. Майбутні радянські технікуми здебільшого організовувались на її основі.

Хронологічні рамки досліджуваної теми охоплюють період з 80-х років ХІХ століття до 1917 року (територіальні рамки — українські землі в складі Російської імперії). Це був етап створення та інтенсивного розвитку середніх спеціальних навчальних закладів, пошуку нових форм у навчанні.

Проведення реформ у 60-х роках ХІХ століття, швидкий розвиток капіталізму в регіоні зумовив необхідність відкриття середніх спеціальних навчальних закладів. Потреба у фахівцях середньої ланки була досить відчутною. Ініціатива створення відповідних навчальних закладів переважно належала земствам, міським думам, громадськості, приватним особам. Уряд не надавав належної уваги підготовці фахівців середньої кваліфікації, тому в Україні до 80-х років ХІХ століття не існувало сталої системи професійної освіти.

Тільки в 1883 році при Міністерстві народної освіти Росії був створений відділ з технічної та професійної освіти [3, с. 174]. Деякі типи навчальних закладів (транспортні, комерційні училища) знаходились під подвійним керівництвом — Міністерства народної освіти та відповідного міністерства або патронуючого органу.

До кінця ХІХ століття в Україні не існувало вищих технічних навчальних закладів, які вели підготовку фахівців гірничої справи, тому посади інженерів часто займали техніки. Останніх готували в Лисичанській нижчій штейгерській школі, заснованій 1872 року. Першими майстрами рудникової справи (штейгерами) стали 32 особи, що закін-

чили школу в 1876–1881 роках. У 1881 році школа випустила 7, а в 1882 та 1883 роках — по 11 осіб [4, с. 202]. У наступні роки випуски продовжувались. У 1914 році Лисичанська штейгерська школа була перетворена на училище [5, с. 8]. До нижчих технічних навчальних закладів, які давали своїм вихованцям достатню підготовку для виконання на виробництві обов'язків середнього технічного персоналу, належали також Горлівське гірниче приватне училище С. С. Полякова (з 1876 року) та Смілянські технічні класи (з 1881 року) [6, ф. 166, оп. 1, спр. 1102, арк. 24].

Київський політехнікум з відділеннями механічним, технічним та будівельним було відкрито 1898 року значною мірою на кошти місцевої промисловості [7, ф. 1043, оп. 1, спр. 54, арк. 62]. 1899 року в Катеринославі було засновано гірниче училище з чотирирічним курсом навчання і двома відділеннями — заводським і гірничим. На його організацію катеринославським земством, міською думою, мерією, приватними особами, Радою гірничопромисловців Росії було перераховано 500 000 крб. [6, ф. 166, оп. 2, спр. 780, арк. 98].

На початку XX ст. в Україні було відкрито 5 державних середніх технічних навчальних закладів: механіко-технічні училища у Миколаєві, Олександрівську, Кам'янці-Подільському, с. Клинци Чернігівської губернії, хімічне училище в Ніжині [6, ф. 166, оп. 3, спр. 1018, арк. 3]. Вищезгадані училища готували техніків, майстрів, механіків для вугільної, металургійної та інших галузей промисловості України. Подальше збільшення кількості навчальних закладів відбувалося із приватної ініціативи: почали роботу електротехнічне училище В. І. Гадзяцького в Одесі (з 1905 року), політехнічні курси Г. Л. Утешева (з 1905 року) та Ліндера (з 1906 року) в Києві [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1276, арк. 4]. Випускники приватних навчальних закладів працювали на електротехнічних та машинобудівних підприємствах, службі зв'язку міст.

Перед Першою світовою війною за приватною ініціативою в Україні були організовані технічні навчальні заклади на зразок майбутніх технікумів. До них належали електротехнічні курси А. Краснова в Харкові (з 1905 року), Київські технічні курси Пермінова (з 1908 року), електротехнічні курси А. Н. Мельникова в Харкові (з 1910 року), Катеринославські технічні курси В. Х. Коробочкіна (з 1911 року) [6, ф. 166, оп. 2, спр. 784, арк. 60; 7, ф. 1043, оп. 1, спр. 52, арк. 90]. Робота по створенню та організації навчальних закладів проходила з великим ентузіазмом. Зокрема, в Харкові 1905 року професором Харківського університету А. Красновим були об'єднані декілька вечірніх робітничих курсів в єдині електротехнічні. Для них було збудовано нове приміщення з кабінетами, лабораторіями, майстернями, які відповідали новітнім технологіям того часу. Харківська міська управа, підприємства і приватні особи надали субсидію (на заробітну плату викладачам та утримання навчального закладу). Викладачі харківських вузів читали на курсах фахові та загальноосвітні дисципліни. Робітники старанно відвідували кур-

си, незважаючи на виснажливий 11-годинний робітничий день на підприємствах [8, ф. 820, оп. 1, спр. 942, арк. 33].

З метою поширення мережі середніх спеціальних навчальних закладів і розвитку вже існуючих Міністерство народної освіти неодноразово зверталося за допомогою до місцевого самоврядування, громадських організацій, приватних осіб. За період 1889–1894 років земства й міста перерахували на заснування технічних училищ понад 1 600 000 крб. і надавали щороку на їх утримання до 90 000 крб. [2, с. 116]. В 1914/1915 роках в країні функціонувало 50 середніх технічних навчальних закладів з контингентом учнів 10 тис. чол. [9, с. 92]. В Україні перед 1917 роком працювало 18 технічних училищ (або 36 % від загальноросійської кількості відповідних навчальних закладів), які щорічно випускали 300–350 фахівців [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1023, арк. 6; 10, с. 49].

Транспорт відігравав важливе економічне та стратегічне значення для кожної держави. В Україні у другій половині XIX ст. існували залізничні училища та спеціальні транспортні відділення при навчальних закладах інших профілів (зв'язку, електротехніки, будівництва та транспортних служб). У 60–70-х роках XIX ст. організація роботи залізничних училищ проходила на основі приватної та громадської ініціативи. З 1878 року Міністерство шляхів сполучення почало контролювати та організовувати їх діяльність. У цьому році був проведений з'їзд викладачів навчальних закладів на транспорті. Дискутувались питання, пов'язані з організацією залізничних училищ, навчальним процесом, утриманням. З'їзд затвердив програми та навчальні плани училищ [5, с. 42].

1886 року було видано «Положення про залізничні училища» [11, с. 3]. Згідно з цим документом, до залізничних училищ приймали переважно дітей залізничників та службовців залізниць. Охочих вчитись було більше, ніж вакантних місць. Термін навчання становив 3–4 роки. Мережа залізничних училищ була більш впорядкована у порівнянні з іншими навчальними закладами цієї ланки. В них була добре налагоджена справа практики та стажування. Учні старших курсів і випускники відряджались у період літньої практики або стажування до залізничних майстерень, до служби шляхів сполучення і на телеграф. Випускники працювали машиністами та їх помічниками, техніками, майстрами, телеграфістами.

Харківське залізничне училище було відкрите 1874 року. Воно було добре устатковано, мало значну технічну бібліотеку. Викладачами працювали професори місцевих вузів, інженери-транспортники, в тому числі ті, що займали значні посади в окрузі шляхів сполучення та на залізницях [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1020, арк. 13]. У всіх училищах існував такий соціальний інститут, як Попечительські товариства, зокрема і в залізничних.

Для кожного залізничного училища комітет місцевого попечительства складався з 9 членів, призначених начальником сполучення залізниць та 9 обраними службовцями на 3 роки [11, с. 36]. Після 1906 року залізничні училища опинились під подвійним керівництвом: Міністерства шляхів спо-

лучення та Міністерства народної освіти. Їх мережа інтенсивно розширювалась. 1913 року в Україні працювало 49 залізничних училищ [2, с. 110].

Слід зазначити, що більшість петербургських та московських банків були тісно пов'язані з промисловістю та сільським господарством України: Російські торгівельно-промисловий, азовсько-донський, банк зовнішньої торгівлі, Російсько-Азіатський, Міжнародний. В умовах після-реформеного розвитку в Україні відкрились регіональні банки, спільні підприємства, комерційні структури, а тому були всі підстави для за-снування комерційних училищ. Попит на банківських службовців, ко-мерсантів був значним.

Першими в Україні були відкриті комерційні училища в Харкові та Одесі 1893 року [8, ф. 820, оп. 1, спр. 24, арк. 3]. В 1913/1914 роках в Україні діяло 115 комерційних училищ [6, ф. 166, оп. 4, спр. 328, арк. 4]. Вони набули широкої популярності. Неодноразово за ініціативою про-мислових та фінансових кіл проводились з'їзди працівників технічної та професійної освіти. Делегатами на цих з'їздах були директори та викладачі середніх та вищих навчальних закладів, представники дер-жавного апарату, громадські діячі та науковці. Міністерство народної освіти з 1892 по 1917 рік видавало часопис «Професійна та комерцій-на освіта» [12, с. 28].

Щодо сільськогосподарської освіти, то до кінця XIX ст. в Російській імперії нараховувалась 61 нижча сільськогосподарська школа [5, с. 42]. На їх базі в другій половині XIX ст. в Україні почали створюватись сільськогосподарські училища. Земства і громадськість України, а з 70-х рр. XIX ст. і держава, сприяли створенню сільськогосподарських училищ. Вони поділялись на земські, приватні та урядові. Сільськогосподарські училища існували двох категорій: загальні та спеціальні (із садівництва, городництва, бджільництва). В Україні найстарішими з них були: Уманське училище садівництва та землеробства (створено в Одесі 1844 року, а в 1858 році переведено до Умані) [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1078, арк. 14]; Харківське сільськогосподарське училище з 1855 року, Херсонське з 1874 року [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1112, арк. 5].

1899 року катеринославським земством поблизу станції Єрастівка була заснована Верхнедніпровська нижча сільськогосподарська школа, яка 1911 року була атестована як сільськогосподарське училище. Воно мало добре обладнані кабінети та лабораторії, а також 500 десятин землі в 12 вер-стах від головних навчальних корпусів [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1435, арк. 216]. 1902 року за підтримкою з'їзду мукомолів в Україні виникло єдине такого типу приватне млинарне училище Бернштейна в Одесі. Цей навчальний заклад готував кадри мірошників для всієї України. 1909 року його перетворили на млиандро-технічне училище [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1435, арк. 214]. 1913 року в Україні працювало 17 сільськогосподарських училищ з кількістю учнів 2697 чол. [1, с. 29]. Треба зазначити, що цілком коштами державної скарбниці (не рахуючи плати за навчання, прибутків від сільськогосподар-

ського виробництва) утримувались 13 сільськогосподарських училищ. Решта установ одержували дотацію від держави або отримували асигнування земств, громадськості та приватні кошти [2, с. 178].

До цієї ж галузі освіти належали середні землевпорядчі та лісові училища. 1909 року було видано нове положення про землевпорядчі училища з чотирирічним терміном навчання. До них приймали юнаків після іспитів в обсязі програми загальноосвітньої школи. 1914 року в Російській імперії працювало 14 таких навчальних закладів, у тому числі 4 в Україні: Катеринославське, Київське, Полтавське, Житомирське [9, с. 161]. Київське землевпорядче училище було засновано 1915 року на громадські кошти [2, с. 118]. В ньому вивчали спеціальні та загальноосвітні дисципліни, серед яких: мінералогія, механіка, гідрологія, гідрометрія, торфодобування та ін. Випускники сільськогосподарських та землевпорядчих училищ працювали землемірами, агрономами, гідротехніками, садівниками.

Лісові училища готували лісничих. Курс навчання в них складав два роки. Заняття мали переважно практичний характер, проводились лісничими або їх помічниками. Посаду лісного можна було одержати і не відвідуючи училище. Досить було два роки попрацювати в одному з лісництв, а потім скласти встановлені для учнів лісових училищ іспити екстерном [1, с. 53].

До системи професійної освіти у другій половині XIX ст. відносились також різні типи медичних шкіл. Після заснування медичних факультетів в університетах підготовка середнього медичного персоналу в деякій мірі була покладена на міське та земське самоврядування. В 30–40-х роках XIX ст. стали відкриватися спеціальні фельдшерські школи. Поступово відповідні навчальні заклади перейшли на утримання міських дум і земств [2, с. 244]. До 1872 року не розроблялось єдиних програм для фельдшерських та загальних медичних шкіл. 1872 року Міністерством внутрішніх справ було видано положення для фельдшерських шкіл з обов'язковим трирічним курсом навчання й встановлено освітній ценз для вступу до них. З 1897 року термін навчання в таких школах був збільшений до чотирьох років, що зумовлювалось специфікою даної галузі освіти, складністю фахової підготовки, обов'язковістю стажування або попереднього практичного досвіду. Разом з тим дещо скорочувалось викладання загальноосвітніх дисциплін, вводилось більше спеціальних предметів [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1110, арк. 24].

Фельдшерські школи готували й акушерок. 1913 року в Російській імперії існувало 68 фельдшерських шкіл, з них 31 утримувались коштами губернських земств, 9 — за рахунок губернії, 19 — на кошти приватних осіб і громадських організацій, 5 — коштами міських самоврядувань, 2 — на бюджеті «Ведомства імператрици Марии», 1 — Червоного Хреста, 1 — Міністерства народної освіти [2, с. 246]. В межах України у 1914/1915 роках працювали такі середні медичні навчальні заклади: 4 фельдшерських (3 земські, 1 приватна), 12 фельдшерсько-акушерських

(6 земських, 1 міська, 5 приватних) та 12 повивальних шкіл (8 приватних, 2 міські, 1 земська, 1 державна) [2, с. 246].

Спеціальні стоматологічні школи, положення про яких було затверджено 1891 року, відкривалися спочатку лише в університетських містах. Приймали до них молодь не старше 17 років з освітою не нижче 6 класів гімназії. Термін навчання в такій школі тривав 2, 5 роки. По закінченню його учні повинні були скласти іспит на диплом при університеті. В 1914/1915 роках в Російській імперії існувало 55 стоматологічних шкіл, у тому числі в Україні — 12 [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1110, арк. 26; 10, с. 50].

Системи фармацевтичної освіти до 1917 року в Україні не існувало. Охочі працювати в фармацевтичній галузі отримували відповідну освіту, спочатку практикуючись в аптеці на посаді учня. Для цього було потрібно свідоцтво про закінчення 4 класів гімназії й знання латинської мови. Після 2–3 років роботи в аптеці учні складали іспити на звання аптечного помічника. І нарешті, після 3 років практичної діяльності, аптечні помічники мали право вступати на фармацевтичну спеціалізацію медичного факультету університету. Через 2 роки навчання учень складав іспити і діставав звання провізора [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1113, арк. 7].

При медичних факультетах університетів існували середні ветеринарні школи з 3-річним курсом навчання. Крім того, в Україні ветеринарів готувала середня спеціальна школа на Миргородщині. 1911 року в ній навчалось 32 учня [2, с. 247]. На початку XX ст. відповідні школи відкривались і в інших містах. В 1913/1914 роках в Україні працювало 9 ветеринарних училищ [6, ф. 166, оп. 2, спр. 1110, арк. 18].

Середні педагогічні навчальні заклади — учительські семінарії з'явилися в Україні в другій половині XIX ст. Перед 1917 роком в 9 губерніях України працювало 26 вчительських семінарій, однак дефіцит вчительських кадрів був досить відчутний [13, с. 116]. В Україні першими вчительськими семінаріями були Київська (відкрита 1869 року в Києві, переведена до Коростишева 1870 року) та Херсонська з 1871 року [6, ф. 166, оп. 2, спр. 851, арк. 47]. Для Лівобережжя та Слобожанщини фахівців готувала вчительська семінарія в містечку Вовчанськ Харківської губернії, заснована 1876 року [8, ф. 820, оп. 2, спр. 68, арк. 4].

Щоб прискорити підготовку вчителів, зєствами були відкриті педагогічні курси при повітових училищах. Від кількох десятків до 300 осіб навчалися на курсах у Миргороді, Полтаві, Лубнах, Ізюмі, Глухові. 1894 року Міністерство землеробства і державного майна видало наказ про заснування педагогічних курсів при сільськогосподарських училищах. Так, у Харківському сільськогосподарському училищі з 1895 року працювали однорічні педагогічні курси. Випускники цих курсів надалі працювали викладачами в нижчих сільськогосподарських школах [14, с. 3].

Учні вчительських семінарій отримували стипендії: земські, державні, приватні. Зокрема, у Сорочинській вчительській семінарії всі учні одержували стипендії [6, ф. 166, оп. 3, спр. 223, арк. 11]. Вчительські семінарії

мали трирічний термін навчання. Приймали до них молодь віком старше 16 років, яка склала іспити в обсязі початкової школи. В цих навчальних закладах вивчали такі дисципліни: педагогіку, російську і церковно-слов'янську мови, арифметику, російську історію та географію, основи природознавства та ін. Положення про вчительські семінарії майже не зазнало змін до 1917 року. Їх мережа в деякій мірі зростала з поширенням кількості початкових шкіл і спробах запровадження загального навчання, до яких приступили земства [6, ф. 166, оп. 3, спр. 223, арк. 97].

Специфічними навчальними закладами були мистецькі, які поділялися на художні та музичні. Художні училища працювали до Лютневої революції в Києві, Харкові, Одесі та Миргороді. Художня освіта існувала двох типів — загальнохудожня та прикладна. Харківський художній приватний навчальний заклад М. Д. Раєвської-Іванової був відкритий 1869 року [15, с. 10]. Для свого навчального закладу вона обрала художньо-промисловий профіль. У 60–70-х роках XIX століття цей тип художньої освіти був новим. В Україні він виник у зв'язку з необхідністю зберегти ремесла, які зникали під тиском фабрично-заводського виробництва. Учні Харківської приватної школи вивчали випалювання на дереві та шкірі, розпис на порцеляні, живопис на атласі. Тут здобули освіту відомі в майбутньому живописці та архітектори. Серед них слід відмітити українських пейзажистів С. І. Васильківського та С. С. Ткаченко, академіка архітектури О. Н. Бекетова. Останній деякий час займався педагогічною діяльністю в Харківському художньому училищі М. Д. Раєвської-Іванової. 1912 року школа була перетворена в училище [15, с. 14]. Такого ж напрямку в Україні функціонувала промислова школа ім. М. В. Гоголя у Миргороді, заснована у другій половині XIX століття.

Київське та Одеське художні училища розвивали загальнохудожній напрям. Останнє виховало плеяду видатних художників: автора панорами «Оборона Севастополя» Ф. А. Рубо, засновника вже радянського батального живопису М. Б. Грекова, академіка К. К. Костанді, М. А. Врубеля, І. І. Бродського [9, с. 58].

Не меншу славу заслужили музичні училища. В Україні цей вид мистецтва мав поширення, а освіта складалась з розгалуженої мережі навчальних закладів. За даними Російського музичного товариства у 1916 році на території України існувало 2 консерваторії (Київ, Одеса); 6 середніх музичних шкіл (Харків, Миколаїв, Катеринослав, Полтава, Херсон, Житомир); 2 музичних класи (Чернігів, Умань). Крім цих навчальних закладів, за даними на 1911 рік, в Україні було 19 приватних музично-театральних шкіл (8 в Києві, 3 в Одесі, в Харкові. Кам'янці-Подільському, Ромнах, Херсоні, Чернігові, Полтаві) [16, с. 94]. Отже, в системі музично-театральних навчальних закладів в дореволюційний час переважала приватна школа. Під час канікул учнями та викладачами музичних училищ проводилась значна громадська робота, організовувались концерти та сольні виступи.

Навчальний процес у середніх спеціальних навчальних закладах складався з урочних та семінарських занять, практики в майстернях. Термін навчання охоплював 3–4 роки. Фаховим предметам приділялось більше уваги, ніж загальноосвітнім. Видатні діячі освіти А. Г. Неболсін, Д. Н. Поддерегін, А. І. Роговський (Олександрівське механіко-технічне училище), П. Д. Сергєєв, В. В. Масленников, А. Н. Медведєв (Лисичанська штейгерська школа) поширювали позитивний досвід у системі середньої спеціальної освіти. Це засвідчують документи трьох Всеросійських з'їздів з технічної та професійної освіти, низка статей на сторінках журналу «Професійна й комерційна освіта» [1, с. 36].

У досліджуваній період учнями спеціальних училищ та вчительських семінарій були, головним чином, вихідці з середніх прошарків суспільства. Соціальний склад учнів в 1913 році подано в таблиці № 1 [17, с. 58].

За національним складом викладачі цих навчальних закладів були здебільшого росіянами, а учні — українцями. Зокрема, національний склад викладачів залізничних училищ Південно-Західної залізниці у 1907/1908 рр. був таким: росіян — 373 чол., євреїв — 3 чол., німців — 2 чол., українців — 7 чол. [11, с. 37]. Виняток становили сільськогосподарські училища та вчительські семінарії, в яких викладачі та учні переважно належали до корінної національності. У 1914/1915 роках в Україні функціонувало 88 середніх спеціальних навчальних закладів всіх галузей з кількістю учнів 12, 5 тис. чол. [10, с. 11].

Таким чином, друга половина ХІХ–початок ХХ ст. — період становлення та інтенсивного розвитку системи середньої спеціальної освіти. Необхідність відкриття таких училищ відповідала потребам післяреформеної економіки України. Навчальні заклади засновувались здебільшого з приватної ініціативи, за підтримкою міських дум і земств. Ця ланка освіти вела підготовку фахівців масових професій, які йшли працювати на підприємства, залізниці, в школи тощо. Міністерством народної освіти проводилась значна організаційна та методична робота. Перед 1917 роком була створена система середньої спеціальної освіти, що враховувала потреби народного господарства України. Набутий у визначений період досвід значною мірою був використаний при створенні радянських технікумів.

Таблиця 1. Соціальний склад учнів середніх спеціальних навчальних закладів України в 1913 році (у %)

Навчальний заклад \ Склад учнів	Діти потомств. дворян	Діти чиновників	Вихідці з духовництва	Діти купців	Міщан, цехових	Селян	Інші
Технічні училища	2,6	6,6	1,7	4,7	32,2	46,6	6,1
Вчительські семінарії	1,2	1,6	1,1	1,7	14,1	71	8,7

(Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992. — С. 58)

Література

1. Павлов Д. И., Захаревич Г. П. Среднее специальное образование в Украинской ССР. — К., 1976.
2. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. — Харків, 1927.
3. Кузьмин Н. Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. — Челябинск, 1971.
4. Историко-статистический очерк общего и специального образования в Российской империи. — СПб., 1884.
5. Нариси історії української інтелігенції: В 3 кн. — К., 1994. — Кн. 1.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР.
7. Державний архів Київської області. Ф. 1043. Інспектура народної освіти Київського окружного виконкому Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.
8. Державний архів Харківської області. Ф. 820. Інспектура народної освіти Харківського губвиконкому.
9. Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. док. і мат. — К., 1986.
10. Народна освіта в Україні в цифрах: Стат. збірник. — К., 1933.
11. Образовательные учреждения на Юго-Западной железной дороге. — К., 1908.
12. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. — К., 1993.
13. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине: историко-социологический очерк. — К., 1991.
14. Извлечение из отчета по Харьковскому земледельческому училищу и педагогическим курсам за 1896 г. — Харьков, 1898.
15. Соколюк Л. Д. К истории художественной жизни Харькова. — Л., 1986.
16. Єскіна Р., Горбенко П. Мистецька школа в Україні // Шлях освіти. — 1932. — № 11/12.
17. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992.

Резюме

В статье рассматриваются малоизвестные аспекты из истории развития среднего специального образования в Украине. Она базируется на неопубликованных архивных материалах и анализе работ предшественников.

Основание средних специальных учебных заведений в Украине было вызвано быстрым развитием капитализма. Дореволюционные училища открывались по инициативе земств, городских дум, Министерства образования и частных лиц. Каждая из отраслей среднего специального образования имела свои особенности: формы и методы, сроки обучения, прохождение практики и т. д. Большую помощь училищам оказывали Попечительские товарищества.

К 1917 году система среднего специального образования в Украине стабилизировалась. В дальнейшем она послужила основой для советской системы профессионального образования.

Summary

The article deals with some hitherto unknown aspect the Ukrainian educational development. It is based on unpublished archive materials and the analyses of researches of predecessor.

The foundation of secondary special educational establishments in Ukraine was caused by the rapid development of capitalism. Pre-revolutionary schools were opened on the initiative of Zemstvs, municipal dumas, the Ministry of Education and private persons. Each of the branches of secondary special education had its peculiarities: forms and methods terms of study, practice etc. Guardian associations had rendered great help by 1917.

The system of secondary special education had been stabilized by 1917. In future it served as the foundation for the Soviet system of education.

С. О. Наумов

ХАРКІВСЬКА «ВІЛЬНА ГРОМАДА» РУП (1900–1904 рр.): до 100-річчя партії

У 2000 р. виповнюється сто років від заснування першої національної політичної партії Наддніпрянщини — Револуційної української партії. Ініціаторами й організаторами РУП були студенти Харківського університету М. Русов і Д. Антонович, причому перший був автором ідеї і назви партії [1, с. 299], а другий — головним натхненником і керівником її практичного творення. Назва РУП стала відомою серед національно свідомої молоді Харкова й Полтави в 1899 р., про що свідчать спогади А. Кучерявенка і відомий лист Д. Антоновича [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 3; 3, ф. 336, оп. 1, спр. 40, арк. 12]. Хоч надійність цих повідомлень небеззастережна, а їх зміст можна трактувати по-різному, деякі дослідники без достатніх підстав відносять заснування партії до 1899 року [4, с. 19].

Загальноприйнята дата виникнення РУП — 29 січня (11 лютого) 1900 р., коли відбулася так звана «рада чотирьох» — теж досить умовна. Д. Антонович, М. Русов, Б. Камінський і Л. Мацієвич тільки дали початковий імпульс цьому процесу, який розтягся на тривалий час. За словами Ю. Колларда, «четвіркою» було лише «вирішено необхідність заснування» партії [5, с. 73]. В дійсності її ще довго не було: протягом 1900 р. існували тільки невеликі, загалом не більше 10–15 осіб, гуртки в Харкові й Полтаві. Але харківський осередок бере свій початок саме з 29 січня 1900 р.

Він збільшився вже 5 лютого 1900 р., коли до нього приєдналися активісти місцевої Української студентської громади *О.* Коваленко.

Ю. Коллард і Д. Познанський [5, с. 73]. У такому складі гурток існував близько року. Згодом О. Коваленко відзначав, що РУП «на початку мала в своїх рядах самих тільки її фундаторів» [6, с. 44]. Практична діяльність у той час в основному обмежувалася участю в студентському русі. Зокрема, члени РУП були серед керівництва відомих студентських виступів в лютому 1901 р. Особливу увагу поліції привернув М. Русов [3, ф. 336, оп. 1, спр. 48, арк. 4]. Із суто партійних справ можна назвати видання за кордоном брошури «Самостійна Україна» й листівки «Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна», написаних М. Міхновським, котрий до РУП не належав. Єдину спробу встановити організаційний зв'язок з периферією здійснив Ю. Коллард. Під час практики в Люботині йому вдалося закласти унікальну партійну групу, що складалася виключно з залізничників [5, с. 84].

Починаючи з середини весни 1901 р., діяльність осередку РУП у Харкові майже завмерла на цілий рік. Причиною були урядові репресії після придушення студентських виступів: навчання було припинено майже на рік, багатьох рупівців і активістів студентської громади (Д. Антоновича, М. Русова, Б. Мартоса, К. Румницького, А. і О. Олексієнків та ін.) вислано з міста [7, ф. 52, оп. 1, спр. 1434, арк. 249–253]. Під час вимушених канікул студенти-рупівці вели партійну роботу поза Харковом. Ю. Коллард улітку 1901 р. організував гурток РУП у Кобеляках [5, с. 66, 84; 8, с. 90]. Брати Олексієнки вели усну агітацію, поширювали літературу, створювали гуртки симпатиків (співчуваючих) РУП у маєтку своєї матері в с. Лисичому Костянтиноградського повіту [3, ф. 274, оп. 1, спр. 599, арк. 86]. Активізувався люботинський гурток, учасники якого, використовуючи своє службове становище та зв'язки з селянами, розповсюдили велику кількість видань РУП у Валківському повіті [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 4, арк. 270–271]. Дії рупівців Харкова й Полтави дали потужний поштовх розгортанню масових селянських виступів у цьому регіоні навесні 1902 р.

Повноцінне функціонування Харківської «вільної громади» (таку назву вона отримала після I конференції РУП, що відбулась у червні 1901 р.) розпочалося з осені 1902 р. У її складі сталися помітні зміни. З різних причин залишили місто Д. Антонович (зв'язку з організацією він не поривав), М. Русов, Л. Мацієвич, Д. Познанський, брати Олексієнки та ін. Завдяки поповненню з студентської громади (Г. Благов, С. Андрієвський, В. Гордієнко та ін.) протягом навчального року організація не тільки не зменшилась, а навіть зросла, за нашими оцінками, приблизно до 25–30 осіб. Якій же її склад дещо погіршився, оскільки на зміну авторитетним, краще підготовленим діячам прийшла ідейно незріла молодь, яка не могла відігравати самостійної ролі. З цієї причини Харківська «вільна громада» поступово втрачала центральне місце в партії і все більше потрапляла в залежність від волі Д. Антоновича, ставши, як тоді говорили, його «вотчиною».

Саме Д. Антонович був натхненником неухильного зміщення партійного курсу вліво — від націонал-революційного до соціал-демократичного, відходу від чітко окреслених національно-визвольних орієнтирів і перенесення центру ваги на класову боротьбу. Це викликало опір частини партійців. У Харкові окремі члени й симпатизи РУП (О. Степаненко, М. Шаповал, О. Макаренко) перейшли до самостійницької Української народної партії. У «вільній громаді» головним опонентом Д. Антоновича взимку 1902–1903 рр. виступив О. Коваленко при підтримці Л. Мацієвича, що найжджав до Харкова, і Ю. Колларда. Ці останні представники першого складу організації намагались відстояти засади, на яких засновувалась РУП, або принаймні рівноцінність національних і соціальних гасел, їх підтримала частина членів РУП і студентської громади, фактично в організації розпочався розкол. О. Коваленко оголосив про створення Другої «вільної громади» і випустив від її імені дві листівки [6, с. 50]. Але завдяки авторитету й оперативним вольовим діям Д. Антоновича, якому ефективно допомагали П. Андрієвський і А. Жук [9, с. 6], «розкольники» виявились ізольованими і змушені були примиритися. З від'їздом О. Коваленка, вслід за Л. Мацієвичем, навесні 1903 р. на службу до Севастополя цілковита єдність громади була поновлена.

Після І з'їзду РУП (грудень 1902 р.) у місцевих організаціях уперше було обрано комітети. На жаль, їх персональний склад точно встановити неможливо. Свого часу це не вдалося А. Жуку навіть стосовно Харківської організації, до проводу якої він належав. Жандармські архіви в цьому відношенні ненадійні. З їх документів виходить, що членами Харківського комітету РУП у 1903 р. були П. Андрієвський, Б. Камінський, О. Міхновський, Б. та І. Мартоси, Л. Запорожець, В. Клепачевська [3, ф. 304, оп. 1, спр. 90, арк. 71; спр. 93, арк. 200; ф. 336, оп. 1, спр. 379, арк. 29; спр. 3414, арк. 72; ф. 705, оп. 1, спр. 302, арк. 117; спр. 303, арк. 1297]. В дійсності ж членами комітету були, очевидно, тільки перші троє. Б. Мартос навряд чи був тоді членом РУП: за його власними спогадами, він неодноразово, в тому числі в 1902 р., відмовлявся вступити до партії, будучи незгодним з її революційним курсом [2, ф. 4000, оп. 1, спр. 1, арк. 194]. Дуже сумнівна й роль малопомітного І. Мартоса. Відомо тільки, що він входив до складу Української студентської громади [5, с. 42]. Що стосується Л. Запорожця й В. Клепачевської, то вони взагалі не згадуються в інших джерелах, і їхнє членство в комітеті неможливе.

Натомість слід назвати Д. Антоновича й А. Жука, керівна роль яких надійно підтверджується джерелами. Перший, після обрання до ЦК РУП на І з'їзді, можливо, якийсь час формально не входив до складу комітету, та, поза всяким сумнівом, залишався фактичним лідером організації до кінця 1905 р. Отже, Харківський комітет РУП у 1903 р. складався з Д. Антоновича (здійснював загальне керівництво), А. Жука (був, за О. Коваленком, «душею» і керівником організації, відповідав за зв'язки з робітниками, можливо, заступав Д. Антоновича за його відсутності),

Б. Камінського (відав організаційними питаннями; А. Жук називав його «головною персоною», «держателем печати» і всіх секретів організації), П. Андрієвського (займався літературно-видавничою роботою) і, можливо, О. Міхновського (вів пропагандистські гуртки, готував встановлення підпільної типографії).

«Штаб-квартирою» організації було помешкання на вул. Тургеневській, яке знімав П. Андрієвський, а згодом А. Жук. Тут знаходились архів, печатка, приладдя для гектографування, склад партійної літератури. Господарка, звичайна харківська обивателька Параска Григорівна, всіляко допомагала своїм квартирантам, включаючи розмноження листівок і переховування від поліції [2, ф. 3807, оп. 2, спр. 32, арк. 21].

Літні місяці 1903 р. були позначені традиційним спадом у роботі Харківської «вільної громади», оскільки більшість її членів (приїжджі студенти) розїхались на канікули. Організацію «заступали» тільки А. Жук і Б. Камінський [5, с. 135]. Восени життя значно пожвавішало, «заповідалась... широка партійна робота» [2, ф. 3807, оп. 2, спр. 32, арк. 23]. Для її планування й організації спеціально приїжджав Д. Антонович. Відбулося чергове значне поповнення «вільної громади», здебільшого студентами (В. Яновський, О. Денисенко, Я. Криницький, К. Безкровна та ін.). Серед них переважали студенти ветеринарного інституту, традиційно ближчі до українського села, багато з яких прилучилися до національного руху раніше, в учнівській громаді Полтавської духовної семінарії (випускники семінарій не мали права вступу до університету). Ймовірно, організація налічувала тоді не менше 35–40 членів.

Розширилися зв'язки осередку. Рупівці все сміливіше виходили за межі звичного студентського середовища. Найбільш плідною була робота серед залізничників. Під загальним керівництвом Ю. Колларда, А. Жука та інших харків'ян чисельно зросла — до 15 осіб [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 4, арк. 270] — і активізувалася Люботинська група. Вона поширювала партійні видання на значному проміжку залізниці від Люботина в напрямку Полтави, Харкова, Сум та Мерефи. Вдалося закласти гуртки й серед залізничників Харкова та Нової Баварії [10, с. 72]. А. Жук уперше в українському русі здійснив спробу вивести організаційну роботу серед робітників і службовців на якісно новий рівень, а саме створити під керівництвом РУП загальноукраїнську, територіальну, а не національну, політичну організацію залізничників. Головним чином його зусиллями в 1903 р. було засновано «Організаційний комітет залізничників Півдня Росії», покликаний стати осередком нової організації. З метою залучення неукраїнців у назві було вжито вираз «Південь Росії», а не «Україна», до складу комітету ввійшли представники РСДРП, а в практичній роботі використовувалася література цієї партії. В цілому ж, за висловом А. Жука, «тенденція організації була чисто українська» [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 4, арк. 253]. Більше того, в листівці, датованій серпнем 1903 р., було заявлено, що, оскільки інте-

реси залізничників нерозривно пов'язані з інтересами всього українського пролетаріату, а виразником їх є РУП, «Організаційний Комітет свою практичну діяльність проводить згідно з програмою партії і вступає в партію яко складова частина» [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 4, арк. 258]. Проте ці наміри здебільшого не було здійснено. У зв'язку з розгромом організації РУП у листопаді 1903 р. і від'їздом А. Жука Оргкомітет не встиг як слід розгорнути практичну роботу, а згодом потрапив під вплив РСДРП.

Крім цього, організація РУП вела роботу серед робітників паровозобудівного заводу та деяких інших підприємств [2, ф. 3807, оп. 2, спр. 32, арк. 26]. Найбільш підготовлені пролетарі поповнили ряди партії. Так, серед активистів РУП, притягнутих восени 1903 р. до слідства, були робітники М. Кривоніс та І. Мішин, причому в останнього було вилучено, крім нелегальної літератури, типографське обладнання [3, ф. 336, оп. 1, спр. 381, арк. 201 зв.]. Та в цілому вплив РУП серед робітників Харкова й околиць був незначним.

Слабким місцем Харківської організації були зв'язки з селом. Вони мали епізодичний і «персональний» характер, тобто були результатом індивідуальних дій того чи іншого члена партії і цілком від нього залежали. Саме такі зв'язки мали Ю. Коллард і брати Олексієнки, про яких уже йшлося. В 1902 р. почалось налагодження стосунків з селами Харківського повіту. Систематичною ця робота стала завдяки вихідцю з с. Веселого, який працював у Харкові й був залучений до РУП А. Жуком. У нотатках А. Жука є тільки його ім'я — Федір. Співставлення їх з документами жандармського управління дало можливість встановити прізвище цього вмілого пропагандиста — Дем'яненко [3, ф. 336, оп. 1, спр. 2245, арк. 2]. Особисто і через створену ним мережу гуртків Ф. Дем'яненко близько трьох років вів роз'яснювальну роботу в повіті [2, ф. 3807, оп. 2, спр. 34, арк. 4, 13]. Серед її наслідків — не лише немала кількість прихильників РУП, а й відомий сільськогосподарський страйк. Він згадувався в доповіді ЦК РУП Міжнародному соціалістичному конгресу 1904 р. [11, с. 11], а Харківська «вільна громада» присвятила йому листівку «З приводу страйку у Веселому та інших селах».

В інших випадках «вільна громада» обмежувалася епізодичним постачанням партійних видань селянським гурткам, не підтримуючи з ними постійних організаційних зв'язків. Такого роду стосунки були, зокрема, з гуртками, організованими О. Мицюком в Золотоніському повіті на Полтавщині [12, с. 281]. Крім того, літературу везли на село студенти-рунівці, роз'їжджаючись по домівках на канікули, свята тощо. Але налагодити при цьому сталі зв'язки, закласти гуртки симпатиків, як правило, або не вдавалося, або вони розпадалися з від'їздом партійців.

Мали місце й поодинокі спроби розгорнути роботу в армії. В цьому напрямку докладав зусиль, хоча й без помітного успіху, А. Жук, перебуваючи на військовій службі в Харківському гарнізоні. Більш плідною

виявилася діяльність М. Шаповала, котрий протягом деякого часу був пов'язаний з «вільною громадою», можливо, входив до її складу. Він не тільки поширював літературу РУП у військових таборах під Чугуєвом та в деяких інших частинах у 1904 р., а й створив український революційний гурток із курсантів військового училища [2, ф. 3563, оп. 1, спр. 118, арк. 117–118]. Щоправда, невдовзі М. Шаповал і його товариші захопилися есерівською ідеологією, а їхній гурток став одним із зародків майбутньої Української партії соціалістів-революціонерів [13, с. 7].

Розширення агітаційно-пропагандистської діяльності вимагало відповідного збільшення кількості партійної літератури. Більша частина її надходила зі Львова та Чернівців, де знаходилося партійне видавництво на чолі з Закордонним комітетом, і з Києва, де перебував ЦК РУП і функціонувала єдина тоді на території Росії підпільна друкарня РУП. Перевезення літератури було ризикованою справою, і нелегальні транспорти не раз потрапляли до рук поліції. В Харківській організації найбільший провал стався в листопаді 1903 р. Поліція від провокатора, члена РСДРП І. Доброскока, заздалегідь дізналась про поїздку П. Андрієвського за кордон і зустріла його при поверненні. Кількість вилучених видань дає уявлення про обсяги перевезень, а певною мірою — й про поширення літератури. В багажі П. Андрієвського було виявлено близько 1400 партійних брошур і газет [3, ф. 336, оп. 1, спр. 381, арк. 200 зв.].

Зросли й масштаби власної літературно-видавничої діяльності. За нашими підрахунками, протягом 1902–1903 рр. «вільна громада» і підконтрольні їй організації (студентська громада, Організаційний комітет залізничників) випустили не менше 29 листівок проти 4 видань за попередні два роки. За цим показником вона поступалася тільки Київській організації, набагато випереджаючи всі інші. Всього протягом 1900–1904 рр., за неповними даними автора, Харківська «вільна громада» видала 41, Київська — не менше 50, Лубенська — 15, Полтавська — 12, а решта — по кілька найменувань літератури. Втративши значення організаційного осередку РУП, Харківська організація залишалася одним з її інтелектуальних і літературних центрів. Зміст літератури в цілому відповідав ідеології партії. Це були переважно заклики до політичної (50 %) та економічної (25 %) боротьби. Поодинокі видання було присвячено національній проблематиці та роз'ясненню партійної програми.

Обсяги випуску літератури стримувалися обмеженими матеріальними можливостями. Відрахувань із членських внесків, зборів з різних заходів та від продажу літератури було замало, і вагому частку надходження коштів складали добровільні пожертвування партійців. М. Русов передав на видавничу справу 500 карбованців, Д. Антонович — 2500, які отримав у спадок [14, с. 257]. Майже всі видання громади розмножувались у Харкові вручну, з допомогою таких примітивних знарядь, як гектограф, циклограф тощо. Лише кілька брошур і листівок було надруковано в Західній Україні. В 1903 р. були серйозні наміри влаштувати

в Харкові нелегальну друкарню, вдалося роздобути відповідне обладнання й шрифт [2, ф. 3807, оп. 2, спр. 32, арк. 15, 26].

Обнайдійливі зрушення в діяльності організації було перекреслено смугою арештів у листопаді–грудні 1903 р., здійснених за вказівкою департаменту поліції в загальноукраїнському масштабі з метою ліквідації РУП. Докладну інформацію про Харківську організацію надав жандармам провокатор І. Доброскок, котрий мав близькі стосунки з багатьма рупівцями, брав участь у організаційних заходах, допомагав дістати типографський шрифт (за деякими даними, отримав його в жандармському управлінні). До слідства було притягнуто 22 члени «вільної громади» й Люботинської групи, практично весь актив: Д. Антонович, А. Жук, Б. Камінський, Ю. Коллард, В. і О. Міхновські, П. і С. Андрієвські, П. Стещенко та інші [3, ф. 336, оп. 1, спр. 381, арк. 197–199]. Слідчим не вдалося зібрати достатньо доказів для передачі справи до суду, тому її зрештою було припинено. Але тривале (до весни–літа 1904 р.) перебування під арештом і наступна висилка активістів з Харкова фактично паралізували організацію, як і більшість інших. За словами тогочасного лідера РУП М. Порша, «на початку 1904 року партія лишилася без усякого проводу, а партійна праця майже завмерла» [15, с. 31].

Відродження Харківської організації знову припало на осінь. Після припинення слідчої справи і скасування покарань у вересні 1904 р. до міста повернулася частина висланих. До партії приєдналася Українська студентська громада. У листівці, випущеній з цього приводу 21 листопада 1904 р., вона пояснювала свій крок неможливістю існування в тогочасних умовах окремого академічного (студентського) руху і необхідністю участі в політичній боротьбі. «А позаяк, — говорилося у відозві, — на Україні єдино видержаною соціал-демократичною програмою є програма Революційної Української Партії, ... то Українська Студентська Громада прийняла програму Р. У. П.» [2, ф. 3807, оп. 1, спр. 1, арк. 77]. Враховуючи, що студентська громада налічувала близько 50 членів [2, ф. 4000, оп. 1, спр. 1, арк. 200], можна було б очікувати потужного сплеску активності рупівського осередку. Та цього не сталося. Схоже, що політична декларація не означала автоматичного входження всіх студентів-громадівців до РУП. Ю. Коллард взагалі вважав, що студентська громада, «для РУП тоді жодного члена не дала» [5, с. 154]. Йому заперечував Д. Антонович, вказуючи, що «всі учасники харківських подій 1905 р. перейшли з Громади до РУП» [10, с. 73]. У будь-якому разі напередодні революції 1905–1907 рр. Харківська організація РУП залишалася ослабленою, а її нечисленні зв'язки з трудящими були порушені.

Останнім помітним епізодом передреволюційного життя організації була участь її представників Д. Антоновича й Б. Камінського в так званому «невідбутому» з'їзді РУП у грудні 1904 р., де стався розкол. У Д. Антоновича на той час уже склались особливі, відмінні від партійної лінії погляди на національне питання, які в наступному році приведуть його до фракційної боротьби і навіть виходу з РУП. Але на з'їзді харківські деле-

гати в інтересах збереження партії підтримали очолювану М. Поршем більшість [15, с. 40].

Харківська організація РУП поклала початок існуванню партії і впродовж перших п'яти років свого існування посідала в ній провідне становище. Постійно зазнаючи кадрових змін і переслідувань з боку поліції, переборюючи труднощі роботи в зрусіфікованому місті, вона наполегливо несла в маси ідеї соціального й національного визволення, готуючи їх до прийдешньої політичної боротьби.

Література

1. Михайло Русів: некролог // Наш голос. — 1911. — Ч. 6–8.
2. ЦДАВО.
3. ЦДІА.
4. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соц.-демократії поч. XX ст. — Харків, 1996.
5. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). — Торонто, 1972.
6. Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. — Варшава, 1939. — Т. 2.
7. ДАХО.
8. Андрієвський В. Три громади: Спогади. — Львів, 1938.
9. Боротьба (Женева). — 1915. — Ч. 5.
10. Завваги Д. В. Антоновича до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда // З минулого. — Т. 2.
11. Доклад Центрального комітету Революційної української партії Міжнародному соціалістичному конгресові в Амстердамі. — Львів, 1904.
12. Мицюк О. Уривки спогадів і роздумів // Самостійна думка (Чернівці). — 1935. — Кн. 4.
13. Животко А. 50 років (До історії Української партії соціалістів-революціонерів). — Прага, 1936.
14. Біднов В. Дмитро Антонович // Літ.-наук. вісн. — 1927. — Т. 94. — Кн. 11.
15. Порш М. На спільному шляху // Симон Петлюра в молодості: 36. спогадів. — Львів, 1936.

Резюме

В статье, посвященной 100-летию Революционной украинской партии, анализируется развитие Харьковской организации РУП от ее возникновения до революции 1905 г. Рассматриваются прежде всего такие вопросы, как состояние организации, ее роль в партии, руководящий состав, связи с населением, литературно-издательская работа. Особое

внимание уделено деятельности основателя и лидера организации Д. Антоновича.

Summary

This article is devoted to 100-th anniversary of Revolutionary Ukrainian Party. In this research is analyzed the development of Kharkiv organization of RUP from it's rise to the first Russian revolution. First of all in this article is cleared up such questions: the state of organization, it's Role in all party, leading structure, relation with population and party literature. The special attention is spared to activity of founder and leader of RUP D. Antonovich.

Д. Ю. Михайличенко

ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ І ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ У СІЧНІ—СЕРПНІ 1919 Р.

Питання здійснення продовольчої політики радянської влади має суттєве значення для дослідження процесу складання воєнно-комуністичного режиму в радянських республіках у 1918—на початку 1921 рр. Адже державні продовольчі монополії і продрозкладка визначаються як його провідні риси.

Формування концепції, відповідно до якої виникнення воєнно-комуністичних елементів продовольчої політики відбувалося в ході її здійснення і пояснювалося зовнішніми (військовими) чи внутрішніми (класовими), обставинами, має в радянській історіографії усталену традицію. Вперше подібні погляди було представлено в працях В. Леніна, які відносяться до 1921—1922 рр. Розвиток воєнного комунізму у них розглядається як наслідок поступового відходу під тиском військово-економічних обставин від послідовної та поміркованої політики «державного капіталізму» (термін неокресленого значення, наповнення якого переглядається в працях Леніна щонайменше двічі). Ленінське трактування було цілком підтримано Й. Сталіним, що в своїй промові на Пленумі ЦК ВКП(б) 5 липня 1928 р. дав вичерпну офіційну характеристику економічної політики радянської влади в 1917—1921 рр. та місця в ній продовольчої політики: воєнний комунізм, за його словами, був «нав'язаною воєнною обстановкою і інтервенцією політикою пролетарської диктатури, яка розрахована на те, щоб встановити прямий продуктообмін між містом і селом... помімо ринку, заходами, головним чином, позаекономічного і почасти воєнного порядку, і яка має на меті організувати такий розподіл продуктів, що міг би забезпечити постачання революційних армій на фронті і робітників в тилу... Ясно, що якби це

було воєнної обстановки і інтервенції, не було б воєнного комунізму. Тому не можна говорити, що воєнний комунізм є економічно неминучою фазою розвитку пролетарської революції» [1, с. 144].

В 60–70-х роках радянська історіографія повертається до менш схематизованого лєнінського трактування. Найбільш наявно цей підхід простежується, зокрема, в працях Є. Гімпельсона. Дослідник надає провідного значення чинникам «саморозвитку» системи воєнно-комуністичних заходів, применшуючи роль в їх застосуванні програмних положень соціалістичного реформування економіки [2].

Докорінного перегляду зазнали усталені погляди в сучасній українській історичній науці. Так, в роботах С. Кульчицького звертається увага на роль ідеологічних засад в формуванні і здійсненні продовольчої політики; як ключові чинники, що впливали на формування радянської продовольчої політики, визначаються економічно неспровоковані спроби радянського уряду налагодити позаринковий товарообмін міста з селом і безпідставно взяті державою на себе зобов'язання з продовольчого забезпечення всього населення. «Жовтнева революція дала Росії іншу державу, яка не збиралася спілкуватися з товаровиробниками через ринок» [3, с. 95]. Економічна безпідставність подібного курсу призвела до застосування комплексу насильницьких заходів, швидкого зростання позаекономічного примусу.

Проте і в сучасній історіографії послідовна точка зору на причини та наслідки застосування в Україні комплексу воєнно-комуністичних заходів, що формували продовольчу політику радянської влади, остаточно не вироблена і вимагає подальшого розвитку.

Основи радянської продовольчої політики, що сформувалася в провідних своїх рисах протягом весни–літа 1918 р., є безпосередньо пов'язаними з концепцією забезпечення політичної влади і здійснення радикальних перетворень тотальним соціально-економічним контролем держави за суспільним життям, висунутої В. Леніним. Повністю одержавлене господарство повинно було позбавити індивіда можливості існувати поза новим ладом: «Хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність є в руках пролетарської держави... наймогутнішим засобом обліку і контролю, який... дасть небачену ще в історії силу «приведення в рух» державного апарату... Цей засіб контролю і примусу до праці сильніший від законів конвенту і його гільйотини... Нам треба примусити працювати в нових організаційно-державних рамках... «Хто не працює, той не повинен їсти» — ось... найперше і найголовніше правило» [4, с. 294–295]. Висловлювання є цілком характерним для цілої низки праць голови РНК в 1917–1918 рр.

На думку О. Шліхтера, одного з провідних діячів «продовольчого фронту», продовольча політика мала «розв'язувати продовольчі потреби не окремих осіб, а трудящих мас в цілому», що було можливим при створенні умов, «де куркуль не мав би фактичної змоги тримати хліб у себе, не здаючи його на державні зсипні пункти» [5, с. 255]. В контексті

аграрних перетворень, державна хлібна монополія повинна була позбавити виробника стимулів до ведення окремого господарства. Руйнування товарного виробництва і позбавлення селян можливості до розвитку власного господарства («боротьба проти експлуататорських замірів» куркульства, за лексикою VIII з'їзду РКП(б)) [6, с. 53] могло бути здійсненим, перш за все, за допомогою саме продовольчої політики.

Групою декретів, прийнятих Тимчасовим урядом УСРР в січні–лютому 1919 р. в Україні відтворювалися провідні засади радянської продовольчої політики: 17 січня уряд затвердив постанову «Про утворення волосних і сільських комітетів бідноти (тимчасове положення)» («продовольчих органів класової боротьби», за лексикою III Всеукраїнського з'їзду рад), декретом Тимчасового уряду «Про організацію продовольчої справи» від 31 січня встановлювалась державна монополія на заготівлю і торгівлю хлібом, сіллю, чаєм та цукром з встановленням на ці товари «твердих» цін, розмір яких визначала спеціальна постанова Наркомпрод від 1 лютого. В цілому, офіційна програма продовольчої політики, головною тезою якої було те, що «провідні завдання радянської продовольчої політики зводяться кінець кінцем до заміни капіталістичного товарообміну соціалістичним продуктообміном», була затверджена III з'їздом КП(б)У в резолюції «На доповідь Наркомпрода» [7, с. 47] і підтримана резолюціями III Всеукраїнського та низки губернських і повітових з'їздів рад [8, с. 239, 358, 449–450, 654; 9, с. 117, 10, с. 215–216] та передбачала застосування класичних вже на той час заходів продовольчої політики — введення державної монополії на заготівлю хліба та інших продовольчих продуктів, встановлення твердих цін на продовольство і вироби першої потреби, націоналізацію торгівлі, створення комбідів, боротьбу із «спекуляцією» та «куркульським страйком».

III Всеукраїнський з'їзд рад підтвердив і готовність керівництва республіки до активного протистояння з селянством, до дій, що йшли всупереч його інтересам. Продовольча політика апіорі будувалася в межах гасла про придушення «куркуля». Керівництво паркомпроду не відмовлялося від силових засобів тиску на селянство. О. Шліхтер послідовно відстоював на III Всеукраїнському з'їзді рад рішення про створення комітетів бідноти і формування продовольчих загонів.

Проте продовольча політика радянської влади в Україні мала і деякі відмінності, викликані спробами скорегувати наявну неефективність її здійснення в РСФРР. Вироблення та впровадження відмінного курсу продовольчої політики пов'язано з постаттю наркома продовольства УСРР О. Г. Шліхтера.

В загальному вигляді О. Шліхтер пропонував задіяти наступну групу заходів:

- уповільнення темпу державної монополізації продовольчих ринків та як найможливіша її синхронізація з формуванням державного продовольчого «апарату»;

- залучення до державних заготівель кооперативних та приватних торговельних організацій в якості державних агентів;
- часткове визнання недержавного обігу продовольчих товарів при застосуванні активного «регулювання» умов приватних угод;
- ефективізація державного заготівельного «апарату» — розділ його заготівельних і постачальних організацій;
- активніша концентрація в руках держави товарних фондів, що користувалися попитом на селі;
- часткова відмова від принципу «класового» постачання, застосування не лише «комунального», але й «індивідуального» товарообміну з селом.

Отже, пропонувалась тактика «оволодіння» ринком замість застосованої в РСФРР в кінці 1917–1918 рр. тактики адміністративного його «витіснення». Адміністративне регулювання державою існуючих товаропотоків і штучне обмеження доступу до України споживачів з РСФРР, мало, на думку Шліхтера, сприяти збереженню штучно низьких цін на продовольчі товари. Це мало надати можливість уникнути прямого протистояння з селянством і забезпечити реальне надходження продовольства до державних ресурсів та уникнути фактичного розвалу системи державної хлібної монополії.

Переважна більшість запропонованих Шліхтером заходів продовольчої політики активно здійснювалася протягом січня-серпня 1919 р. Зокрема 15 найбільших російських закупівельних організацій немонополізованих продуктів було об'єднано в єдину структуру, де розподіл заготовлених продуктів здійснювався за принципом адміністративного перерозподілу, залежно від результатів дій конкретного закупівельника і, відтак, залежно від цін, що організація пропонувала виробнику. До того ж, частку заготовленої продукції безкоштовно отримував Наркомпрод. Наркомпрод встановлював і максимальні заготівельні ціни немонополізованих продуктів [11; с. 115–116]. Приватні торговці були допущені до заготівель лише як союзне об'єднання, що працює на комісійних засадах з взаємною відповідальністю членів [12, с. 368]. Активно контролювалися ціни угод з закупівлі продовольства — угоди, укладені за «спекулятивними» цінами, анулювалися [8; с. 66; 13, оп. 1, спр. 26, арк. 2] Товарно-матеріальні фонди концентрувалися в руках Наркомпроду як за рахунок постачання з РСФРР, так і за рахунок державного замовлення і вилучення за «твердими» цінами товарів широкого споживання, сільськогосподарських машин і реманенту в українських торговельних організацій, підприємств, кооперативів, у націоналізованих маєтках. Фактично створювалася державна монополія на постачання сільськогосподарськими машинами і реманентом.

В процесі формування і здійснення курсу продовольчої політики Наркомпрод УСРР піддавався тиску і з боку керівництва РКП(б), і з боку українських опозиційних партій.

Вже в березні 1919 р. після розгляду діяльності Наркомпроду УСРР, ЦК РКП(б) є підписаний В. Леніним директиві зажадав форсування монополізації широкого кола продовольчих товарів, усунення від «продовольчої роботи» кооперативних організацій і введення в Україні методу мобілізації хліба на засадах продрозкладки. Вказувалося на «неприпустимість порушення і відхилення від засад продовольчої політики, виробленої досвідом РСФРР» [14, с. 77; 15, с. 65].

З іншого боку, з альтернативним поглядом на проведення продовольчої політики в Україні виступили деякі місцеві продовольчі комітети, зокрема Полтавський і Катеринославський губернські та Тираспольський, в складі яких переважав вплив есерівських організацій. Керівництво Полтавського Губпродкому, зокрема, вказувало на реальну відсутність «надлишків», особливо в великих господарствах, що піддавались систематичному тиску політики продовольчих монополій з 1917 р. [15, с. 184–185].

Засади продовольчої політики Наркомпроду УСРР було піддано гострій критиці при її обговоренні на III Всеукраїнському з'їзді рад 6–10 березня 1919 р. Фракція українських лівих соціалістів-революціонерів в розробленій альтернативній резолюції «З продовольчого питання» звертала увагу на відверту хибність «класового» принципу продовольчої політики. Вказуючи на «трудовий» характер переважної більшості селянських господарств, фракція зазначала, що так звані «надлишки» є прожитковим мінімумом цих господарств і повинні бути забезпечені еквівалентною кількістю товарів широкого вжитку. Пропонувалося вказати на необхідність збалансованих та справедливих «твердих» цін, які «усували б можливість експлуатації однієї професійної групи іншою, що усуне одну з головних причин затримки надлишків у трудового селянства» [11, с. 144–146]. На необхідності паритетних «твердих» цін, реального наповнення ролі рад наголошувалося в доповненні до резолюції з продовольчого питання фракції українських соціалістів-революціонерів. 2-й заступник наркома продовольства боротьбист Кудря виступив з альтернативним планом проведення заготівель, що передбачало розширення ролі кооперації.

Вимоги ЦК РКП(б) було реалізовано в двох виданнях в квітні 1919 р. декретах РНК УСРР — від 15 квітня «Про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих продуктів і речей домашнього господарства» і від 12 квітня «Про розкладку зайвин урожаю 1918 та попередніх років», що вводив принцип заготівель на основі продрозкладки — визначення «надлишку» непрямыми, «статистичними», методами. Декрет мав також «ефективізувати» діяльність комбідів, що відтепер повинні були не виявляти надлишки хлібних культур в господарствах, а «розкладати» між господарствами визначену «зверху» їх кількість (ст. 7, 9 декрету), сільська «біднота» заохочувалася фондом з 10 % зібраного в межах продрозкладки хліба (ст. 8) [16, № 36, с. 519–521].

Було визначено розмір «лишків» і розкладки в розмірі 278 780 тис., а 111 990 тис. пудів відповідно. Найбільша кількість постачання припа-

дала на Таврійську (25 % від загалу), Катеринославську (27 %) та Полтавську (14 %) губернії [17, 1919, № 3–4, с. 52; № 5–6, с. 36].

Проте на час свого введення продрозкладка вже не змінювала докорінно продовольчу політику радянського уряду УСРР. Вже в березні 1919 р. розрив між «твердими» цінами і ринковою ціною на «хліб» збільшився у 10 разів, фактично сформувався нелегальний, «чорний» ринок продовольства; державні заготівлі за «твердими» цінами, що аж ніяк не відповідали задекларованій «собівартості виробництва», стали для виробника вкрай не вигідними.

Нелегальні угоди з продовольством здійснювалися як дрібними торговцями-«міщечниками», переважно жителями РСФРР, так і великими закупівельними організаціями та органами самого Наркомпроду, обсяг корупції в яких важко оцінити за браком відповідних досліджень.

Політика Наркомпроду викликала гострі нарікання і в радянських організацій. З вимогами дозволити самостійне продовольче забезпечення до Наркомпроду зверталися «делегати від голодної Чернігівщини» [5, с. 254]. В травні 1919 р. організований Чернігівським губвиконкомом штаб «п'яти» прийняв рішення про дозвіл вільного обігу продовольства в 70-верстній зоні біля міста (20 березня аналогічне рішення було прийнято відносно Києва) [10, с. 178–180]. В травні і червні 1919 р. право самостійних заготівель вимагали від Наркомпроду організації залізничників та військові постачальні організації Києва. [5, с. 254] Політика Наркомпроду явно не знаходила розуміння в суспільстві, навіть серед робітників. В липні 1919 р. послідовно зазнали невдачі дві спроби Наркомпроду організувати продовольчі загони з українських робітників. Заклик Наркомпроду до фабзавкомів Києва був ними проігнорований. За визнанням самого Шліхтера, український пролетаріат волів здійснювати «заготівлі» на найближчому ринку за вільними цінами [5, с. 257]. Систематичною практикою залишалось порушення режиму «твердих» цін з боку радянських організацій-заготівельників, перш за все — військових. Наркомпроду довелося зустрітися з небажано високими обсягами місцевого споживання і регіонального перерозподілу в межах України, де споживачами його виступили міста та промислові регіони, і окремих повітів. Чітко простежується тенденція до залишення переважної кількості вилучених «надлишків» для споживання місцевої «бідноти». Поряд з загальною Наркомпроду довелося застосовувати надзвичайну «насіenneву» розкладку для забезпечення селянських господарств насінням [18, с. 617].

Основні труднощі радянська продовольча політика зазнала при її застосуванні на селі.

Зосередження в руках держави достатніх товарних фондів для здійснення товарообміну з виробниками за «твердими» цінами виявилось неможливим. За наявними даними, в повітах Харківської губернії забезпечення більшістю видів сільськогосподарського реманенту не досягало й 5 % [19, оп. 1, спр. 5, арк. 28–30, 32, 33].

В 1918–1919 рр. в Україні дефіцит продовольства мав місце і в самих селянських господарствах. Переконаність державного керівництва РСФРР та УСРР, заснована на дореволюційних статистичних викладках, що в Україні сконцентровано величезні товарні продовольчі ресурси, була безпідставною. Зведені дані земської статистики вказують на значні недобори зернових в 1918 р. і, частково, в 1919 р. Зменшення врожаю порівняно з ординарним 1915 р. сягало в деяких випадках 60 % [20]. Сам О. Шліхтер у своєму виступі на 1-му Всеукраїнському з'їзді продорганів 12 квітня 1919 р. був змушений досить песимістично оцінити продовольче становище. За його словами, в Харківській губернії, де було розміщено частини Червоної армії, «не стало вже не лише хлібної зайвини, але навіть насіння»; з тієї ж причини «в скрутному становищі» була і Чернігівська губернія, а «в 5-ти північних повітах — навіть в катастрофічному».

Залишки Київської губернії нарком оцінює лише в 1.5 млн пудів в поміщицьких господарствах та 5 млн в селянських. Ефективні заготовки Шліхтер вважав можливими лише в Полтавській губернії [18, с. 614].

В переважній більшості обраних комбідів «біднота» «губилася між куркульнею та середняками» [21, оп. 3, спр. 39, арк. 1]; можна погодитися з констатацією становища, зробленою інструктором Харківського губвиконкому в доповіді про становище в Зміївському повіті від 27 лютого 1919 р.: «гострої класової боротьби на селі немає, і, мабуть, і чекати не треба» [21, оп. 3, спр. 2, арк. 18]. З аналізу документальних джерел можна зробити висновок, що налагодити за допомогою комбідів ефективне «викачування» продовольства за час існування радянської влади в Україні в 1919 р. не вдалося.

Ретроспективно, нарком визнавав, що планування заготівель велось Наркомпродом від «потужності» продзагонів та військово-продовольчого апарату, що з весни 1919 р. активно, хоча і непослідовно, формувався в УСРР [22, с. 308]. З початку 1919 р. в Україні формувалися і діяли продовольчі загони, сформовані за зразком тих, що діяли в РСФРР, і переважно укомплектовані російськими робітниками [23, с. 45]. Вони керувались двома структурами — Українською філією Воєнно-продовольчого бюро Всеросійської ради професійних спілок та Управлінням продармії й мали широку мережу місцевих органів; діяльністю обох цих організацій керував Наркомпрод УСРР. До своєї реорганізації в квітні 1919 р. в продміліцію Укрпродармія нараховувала вже 2982 бійців, а після відновлення в травні 1919 р. — вже до 5 тис. [23, с. 45–46, 49].

За наведеними Шліхтером підсумковими даними, в 1919 році в Україні було «заготовлено» біля 7,999 млн пудів хліба і 3,74 млн пудів нормованих продуктів. Із загальної кількості нормованих продуктів до РСФРР було вивезено 0,768 млн пудів; 1,868 млн поставлено до Червоної армії УСРР; 3,24 млн спожито українським населенням (0,493 млн — в Донбасі) та ще 2,122 млн «розграбовано» [22, с. 307]. Ці дані не мають великої розбіжності з даними інших дослідників [24, с. 953].

Таким чином, продовольча політика радянської влади в Україні здійснювалася в межах загального курсу на соціалістичні перетворення в економіці і була його інтегральною частиною завдання. Її здійснення було несумісним з інтересами селянського господарства — виробника продовольства. При здійсненні продовольчої політики в УСРР в цілому можна спостерігати повторення процесу, що відбувався в РСФРР: при намаганні використовувати адміністративно-економічні засоби, уряд неминуче приходив до необхідності застосування адміністративно-поліційних засобів її здійснення. Складалася адміністративно-розподільча система, що продемонструвала свою наявну економічну нежиттєздатність.

Продовольча політика, що відповідала визначенню, даному резолюціями III з'їзду КП(б)У «На доповідь Наркомпроду» [7, с. 44] та III Всеукраїнського з'їзду рад: «переможний розвиток пролетарської революції на Україні позбавив такі верстви дрібної буржуазії, як міське ремісництво й середнє селянство, всякої надії на здійснення їх програми» [8, с. 93], вимога відновлення вільної торгівлі і справедливої зрівняльної аграрної реформи, як відомо, становили сутність цієї «програми», провокувала та неминуче призводила до зростання збройного опору селянства політиці КП(б)У в Україні.

Література

1. Сталін Й. В. Про програму Комінтерну: Промова на Пленумі ЦК ВКП(б) 5 липня 1928 р. // Твори. Т. 11. — К., 1949.
2. Гимпольсон Е. Г. «Военный коммунизм»; политика, практика, идеология. — М., 1973.
3. Кульчицький С. В. УРСР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1994.
4. Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне зібрання творів. Т. 34. Липень–жовтень 1917 р. — К., 1973.
5. Шліхтер О. Г. Товарищі, візьміть себе в руки! // Продовольча справа за років громадянської війни. — Харків, 1932.
6. Комуністична партія Радянського союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 — 1970. Т. 2. 1917–1924. — К., 1979.
7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. Т. 1. 1918–1941. — К., 1976.
8. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918–серпень 1919): 36. документів і матеріалів. — К., 1962.
9. Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 гг.): Сб. документов и материалов. — Полтава, 1957.

10. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918–1920 гг.): Сб. документов и материалов. — К., 1962.
11. III Всеукраїнський з'їзд Рад (6–10 березня 1919 р.): Стенографічний звіт. — Харків, 1932.
12. Шлихтер А. Г. Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти. — М., 1975.
13. ДАХО, ф. ФП-1, Харківський міськком КПУ.
14. Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. — К., 1987.
15. Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики, 1918–1920 гг.) — К., 1964.
16. Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1919.
17. Известия Наркомпрода Украины, 1919 г.
18. Шліхтер О. Г. Боротьба за хліб на Україні в 1919 році. // Вибрані твори. — К., 1959.
19. ДАХО, ф. Р-1, Харківський губернський продовольчий комітет.
20. Статистика Украины. № 41. Сер. 2. Сельскохозяйственная статистика. Т. 5. Вып. 1. Урожаи Украины во время войны и революции (1915–1919 гг.). — Харьков, 1924.
21. ДАХО, ф. Р-203, Харківський губернський виконавчий комітет.
22. Шліхтер О. Г. Україна та її найближчі продовольчі перспективи. // Продовольча справа за років громадянської війни. — Харків, 1932.
23. Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. — Харків, 1953.
24. Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади і соціалістичне будівництво на Україні. (Листопад 1918–серпень 1919 рр.): Дис. д-ра іст. наук. — Кн. 3. — Харків, 1963.

Резюме

В статье рассматривается формирование и осуществление продовольственной политики советского правительства Украины в январе–августе 1919 г.

Продовольственная политика была частью интегральной концепции социалистических преобразований, разработанной В. Лениным, и выполняла ряд функций. Прежде всего, это подавление свободного товарооборота в деревне и создание предпосылок для огосударствливания сельского хозяйства, контроль за потреблением широких масс населения. Основными ее методами были хлебная и ряд торговых монополий, проведение продразверстки и «классовой» организации власти в деревне. В Украине была предпринята попытка повысить ее эффективность рядом административно-экономических мер. Осуществление продоволь-

ственной политики в Украине потерпело симптоматическую неудачу, проявлением чего был срыв планов заготовок, быстрый рост «теневого» товарооборота, политическая дестабилизация и подъем крестьянского повстанческого движения.

Summary

In the article the formation and implementation of food policy of the Soviet government of Ukraine in January–August 1919 is considered.

The food policy was a part of the integral concept socialist transformations, designed by V. Lenin and executed a series of functions. First of all, this were the suppression of a free commodity turnover in rural economy and creation reasons for a progressive nationalization of agriculture, control for the consumption of broad masses of the population. The basic of its methods were grain and number of trade monopolies with the realization of so-called *prodrazverstka* and «class» organization of an authority in the rural area. In Ukraine was made the attempt to improve food policy's realization by applying a number of administrative — economical measures. The implementation of food policy in Ukraine had suffered symptomatic failure, that were demonstrated by collapse of the state's grain purchasing plan, break-neck expansion of an illegal commodity turnover and by the role that food policy had played in political destabilization and peasant's insurgent movement expanding.

Г. Ю. Канищев

ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ: ДОСВІД ХАРКІВЩИНИ 1920-х років

В сучасних умовах соціально-економічного і політичного розвитку України великого значення набуває проблема ефективного функціонування державного апарату. Запровадження посади Президента і створення вертикалі виконавчої влади на обласному та районному рівнях, зменшення виконавчого і збільшення розпорядчого аспекту в діяльності міністерств і відомств [1, с. 220], збільшення ролі місцевих органів влади у вирішенні соціально-економічних та політичних питань розвитку окремих регіонів — все це робить актуальними питання нагляду за виконанням державними установами та підлеглими їм організаціями і підприємствами указів, постанов і розпоряджень вищих органів законодавчої та виконавчої влади держави, а також місцевих Рад і державних адміністрацій.

Багатий досвід в цьому плані дає вивчення діяльності Робітничо-Селянської Інспекції (РСІ). Цей контрольний орган, створений в 1920 р. для нагляду за станом фінансової та виконавчої дисципліни в центральних і місцевих державних установах (наркоматах, главках), а також

в підпорядкованих їм організаціях та підприємствах [2, с. 3], став поступово перетворюватися на один з основних центрів роботи по вдосконаленню діяльності державного апарату [3, с. 31–32, 61]. Це було викликано необхідністю пристосувати державний апарат до умов НЕПу через зменшення витрат на його утримання, реорганізацію структури апарату і відкриття шляху до адміністративних посад представникам робітничого класу та незаможних селян [4, с. 46, 48].

Метою даної статті є висвітлення діяльності Харківської окружної РСІ по вдосконаленню роботи державного апарату Харківського округу в 1925–1926 рр.

Дослідження цієї проблеми [4, 5], а також матеріали Державного архіву Харківської області (ДАХО) свідчать, що питання підвищення ефективності роботи апарату управління і підпорядкованих йому підприємств, установ, організацій займало важливе місце в діяльності органів державного контролю Харківщини в 20-ті роки [7, арк. 143]. Так, в липні–серпні 1925 р. Харківським окружним відділом Робітничо-Селянської Інспекції було здійснено обслідування діяльності низового радянського апарату на рівні районів та сільрад в Зміївському і Чугуївському районах Харківського округу [8, арк. 53]. Обслідування проводилось за такими напрямками: виконання місцевою владою розпоряджень вищих державних органів; збирання податків на місцевому рівні; дотримання законності державним апаратом райвиконкомів, сільрад та підпорядкованих ним установ; діяльність сільського активу в процесі поживавлення роботи Рад [8, арк. 53]. В обох районах об'єктами перевірки були апарат райвиконкомів, відділи комунального господарства (комгоспи), міліція та 1–2 сільради [8, арк. 53].

В процесі перевірки виконання місцевою владою розпоряджень вищих державних органів контролерами окружної Інспекції була позитивно оцінена діяльність Чугуївського райвиконкому, зокрема, його адміністративного та земельного відділів [8, арк. 60]. В той же час в роботі виконкому спостерігалися і деякі недоліки: невчасне доведення до відома сільрад циркуляра окрвиконкому про звільнення їх від робіт по веденню обліку населення (крім діяльності, пов'язаної із збиранням статистичних даних) [8, арк. 60]. Великі недоліки спостерігалися у виконавчій діяльності Зміївського райвиконкому. Так, розпорядження вищих управлінських ланок виконувалися тут із запізненням на півтора–три місяці [8, арк. 54]. Крім того, контролерами окружної РСІ була виявлена неузгодженість дій окрвиконкому та райвиконкому, коли, наприклад, райвиконком дозволяв проведення хресного ходу тільки вулицями населених пунктів, а окрвиконком — також і в будинках [8, арк. 55].

Для відділів комунального господарства обох районів було характерне виконання розпоряджень «на папері», до того ж з великими затримками. Наприклад, Зміївський комгосп, отримавши 2 квітня 1925 року від окрвиконкому постанову про організацію в районі добровільних пожежних

дружин, обмежився тим, що надіслав до сільрад району відповідний циркуляр «для точного і неухильного виконання» [8, арк. 56]. Коли ж окружна РСІ перевірила фактичну наявність цих підрозділів, з'ясувалося, що дружини існують тільки в двох сільрадах і до того ж не інструктуються [8, арк. 56 зв.]. Чугуївський комгосп не довів до відомо населення циркуляр наркомату фінансів СРСР «Про порядок зарахування вартості капітального ремонту в оплату житлової ренти» [8, арк. 62 зв.].

Були недоліки у виконанні розпоряджень вищих органів управління й у районній міліції. Так, у Зміївському районі контролерами окружної РСІ було виявлено невиконання кошторису на утримання заарештованих у місцевій в'язниці. Замість 180 карбованців на рік, передбачених кошторисом, тут за дев'ять місяців було витрачено лише 50 карбованців [8, арк. 59]. В Чугуївському районному відділі міліції контролери відмітили незадовільне ведення документації, внаслідок чого не вдалося з'ясувати терміни виконання окремих розпоряджень [8, арк. 64 зв.].

Актуальною, з точки зору сьогодення, була перевірка Харківською окружною Інспекцією податкової справи у вищезгаданих районах округу. Зокрема, була виявлена велика кількість різноманітних податків. Наприклад, у Зміївському районі стягувався 21 податок, а в Чугуївському районі — 35 [8, арк. 67 зв., 74 зв.]. Під час обслідування з'ясувалося, що серед податків були як загальнодержавні (наприклад єдиний сільськогосподарський податок), так і встановлені за ініціативою місцевих установ. Так, в Чугуївському районному відділі міліції існував збір за надання довідок в адресному столі [8, арк. 73]. Сільські Ради Зміївського району стягали збори за чергування пожежників, за роботу земельних комісій сільрад тощо [8, арк. 68]. Контролерами окружної РСІ було виявлено неоднаковий розподіл податкових сум на душу населення. Наприклад, в Чугуївському районі сума єдиного сільськогосподарського податку розподілялась між 52 тисячами платників і складала 2 карбованці 18 копійок на людину [8, арк. 74 зв.]. В той же час сума всіх інших податків по району розподілялась між 4400 платниками податків м. Чугуєв і складала 36 карбованців 71 копійку на душу населення [8, арк. 74 зв.].

Важливим аспектом діяльності Робітничо-Селянської Інспекції Харківщини по вдосконаленню державного апарату була перевірка дотримання законності установами і окремими службовцями. Під час обслідування районного та сільського апарату в Зміївському районі було виявлено низку порушень. Так, Зміївський райвиконком своєю постановою від 3 жовтня 1924 року відмовив у поверненні громадянці Алпат'євій націоналізованого у неї майна на тій підставі, що вона «через похилий вік і нездатність вести господарство» може його розпродати, і майно, таким чином, попаде до рук непманів [8, арк. 74]. Як було зауважено з цього приводу контролерами окружної РСІ, «райвиконком нічим не гарантований від того, що власники денационалізованого майна не розпродадуть його і в молоді літа» [8, арк. 79].

Порушення законності були зафіксовані і з боку міліції. Так, в обох районах траплялися випадки, коли міліція здійснювала арешти за доносами, не перевіривши їх правильність [8, арк. 78]. Крім того, арештовані під час утримання під вартою змушені були ще й голодувати, оскільки їх харчування складалося, переважно, з одного хліба [8, арк. 78].

Велика увага приділялася обслідуванню діяльності сільських Рад — ланки державного апарату, найбільш наближеної до населення, від роботи якої значною мірою залежало ставлення народу до державної влади взагалі. Під час перевірки контролерами окружної Інспекції була зафіксована також низка порушень. Зокрема, в Борівській сільраді Зміївського району діяльністю Ради керувала «трійка», що складалася з голови сільради, голови земельної комісії сільради та одного з членів цієї комісії [8, арк. 90 зв.]. Ця трійка проводила через сільраду рішення, що не обговорювалися ні в комісіях Ради, ні на сільському сході [8, арк. 91]. Внаслідок такого становища мали місце зловживання при витратах коштів сільради, занедбаність звітності, самовільні захоплення земель та порубки лісів [8, арк. 92].

Щодо роботи комісій сільрад, то тут контролем була позитивно охарактеризована діяльність земельної комісії Зміївської сільради [8, арк. 83 зв.]. Активно, на думку контролерів, діяли також дві комісії Введенської сільради Чугуївського району — з питань благоустрою та культурно-освітня [8, арк. 100].

Цікавила контролерів окружної РСІ і діяльність сільських сходів. Майже у всіх перевірених Інспекцією сільрадах ця діяльність була визнана незадовільною. Серед недоліків в роботі сходів було зазначено такі:

а) низька кількість учасників сходів (наприклад, у Введенській сільраді Чугуївського району, де робота сходів як така відповідала вимогам контролю, в них приймало участь менш половини населення [8, арк. 98 зв.]);

б) мала результативність роботи сходів: так, постанови Борівського сільського сходу про самовільні захоплення землі, що вимагали припинити це явище, залишилися не виконаними [8, арк. 89 зв.];

в) однобокість в діяльності сходів: у всіх сільрадах, перевірених контролерами, сходи приділяли основну увагу земельним питанням, водночас мало зосереджувалися на питаннях фінансів, культури, освіти [8, арк. 99].

Таким чином, під час обслідування, проведеного Харківською окружною РСІ в липні—серпні 1925 р., увага зверталася на різні аспекти діяльності районної та сільської влади в окрузі. За наслідками обслідування контролерами була запропонована низка заходів щодо поліпшення роботи державного апарату на місцях. Зокрема, в галузі податкової діяльності місцевої влади пропонувалося уніфікувати систему місцевих податків і ввести єдиний прибутково-прогресивний податок за зразком єдиного сільськогосподарського податку [8, арк. 75]. В галузі роботи сільрад контролем була відмічена необхідність збільшення кількості людей, що приймають участь в сільських сходах для підняття авторитету сільських Рад

серед населення. Особливу тривогу в Харківської окружної Інспекції викликала тенденція в роботі сільської влади витратити громадські кошти на потреби керівництва сільрад, оскільки це підривало і без того не дуже великий авторитет Радянської влади на селі [8, арк. 103 зв.].

Для поліпшення роботи сільських Рад і забезпечення активної участі населення в їхній діяльності потрібно було активізувати роботу комісій сільрад. Для цього Харківська окружна РСІ провела в грудні 1925 р. обслідування діяльності комісій сільських Рад в Старосалтівському, Старовірівському і Богодухівському районах Харківського округу [9, арк. 197].

Під час обслідування з'ясувалося, що комісії окремих сільрад, наприклад, Бабчанської та Хотомлянської Старосалтівського району, навіть не мали календарних планів своєї роботи на наступний рік [9, арк. 199]. В тих сільрадах, де плани роботи комісій існували, наприклад, у Лозівській та Власівській сільрадах Старовірівського району, вони скоріше нагадували директиви загального змісту, скажемо: «домогтися повного обслідування земельних угідь» [9, арк. 199]. Для деяких комісій сільрад плани складалися не в самих комісіях і навіть не в сільрадах, а в райвиконкоммах (Богодухівський район) і були відірваними від життя і потреб цих сільрад [9, арк. 199 зв.].

Під час обслідування контролерів окружної Інспекції цікавило, які питання обговорювалися за останній рік на засіданнях тих чи інших комісій, наскільки міцним був зв'язок комісій з діяльністю сільрад. З'ясувалося, що більшість питань, які мали б обговорюватися і вирішуватися в комісіях, насправді вирішуються на пленумах сільрад за поданням їхніх голів [9, арк. 203]. Іноді питання про роботу комісій виносилося на сільські сходи, які постановляли притягати членів комісій до відповідальності у випадку, якщо вони не проявляють активності в роботі [9, арк. 207 зв.]. В Гонтарівській та Бабчанській сільрадах Старосалтівського району, а також Коробово-Іванівській та Крисінській сільрадах Богодухівського району питання про роботу комісій жодного разу не виносилися на обговорення сільських сходів [9, арк. 207 зв.]. Районні виконавчі комітети та окрвиконком приділяли недостатньо уваги роботі комісій сільрад, обмежуючись переважно надсиланням різних інструкцій і лише іноді прикріпляли до сільрад членів райвиконкомів для сприяння роботі комісій [9, арк. 210].

За наслідками цього обслідування Харківською окружною РСІ було внесено декілька пропозицій по поліпшенню діяльності комісій сільрад. Так, окрвиконкому пропонувалося видавати інструкції для комісій у вигляді брошур окремо для комісій земельних, культурно-освітніх тощо [9, арк. 214]. Райвиконкомам пропонувалося ввести до повсякденної практики звіти комісій перед сільрадами, а також зобов'язати членів президій сільрад брати участь в роботі комісій для поліпшення зв'язків комісій з сільрадами [9, арк. 214 зв.].

Діяльність Робітничо-Селянської Інспекції Харківського округу в середині 20-х років була спрямована на вдосконалення державного апарату не тільки в сільській місцевості, а й в окружному центрі. Про це свідчить, зокрема, постанова колегії Харківської окружної РСІ за наслідками обслідування Харківської житлоспільки від 28 липня 1926 року [10, арк. 244]. Визнавши діяльність цієї організації в цілому задовільною і закликавши правління спільки і далі продовжувати роботу по кооперації націоналізованого Радянською владою житла [10, арк. 244], колегія разом з тим вказала на недоліки в роботі житлоспільки. Це і відсутність плановості в роботі організації, завантаження апарату спільки не властивими для нього обов'язками, незадовільний стан фінансової звітності організації [10, арк. 244]. Відповідно в постанові колегії окружної Інспекції правлінню житлоспільки пропонувалося посилити внутрішній контроль за витратами коштів, а також, разом з окружним інженером, посилити загальний технічний нагляд за станом будівель, що належали окремим житловим кооперативам [10, арк. 244]. Пропонувалося також збільшити терміни надання кредитів під будівництво кооперативного житла [10, арк. 244]. Звертаючи увагу правління житлоспільки на недоліки у веденні бухгалтерського обліку і звітності, колегія окружної РСІ вимагала термінового наведення порядку в цій галузі діяльності спільки [10, арк. 245].

Таким чином, Харківською окружною Інспекцією був зроблений чималий внесок у процес реформування радянського державного апарату в 20-х роках. Слід підкреслити, що органи державного контролю в цей час не просто фіксували в своїх актах та доповідях ті чи інші недоліки в роботі апарату управління, зокрема, на районному та сільському рівні, а пропонували заходи щодо подолання цих недоліків, роблячи, таким чином, свій внесок в зміцнення радянської державності в Україні.

Література

1. Селіванов А. О. Будуюмо нову державу. — К., 1997.
2. Положение о Рабоче-Крестьянской инспекции (Принято сессией ВЦИК 2–7 февраля 1920 года) // Всеукраинская Рабоче-Крестьянская Инспекция. Сборник № 1. Положения, руководства, инструкции и постановления. — Харьков, 1920.
3. Краснов А. В. Социалистический контроль: исторический опыт КПСС. — М., 1987.
4. Симонов Н. С. Реформа политического строя: замыслы и реальность (1921–1923 гг.) // Вопросы истории КПСС. — 1991. — № 1.
5. Потарикіна Л. Л. З історії органів контролю УРСР. — К., 1966.
6. Из сведений губернской РКИ о восстановлении промышленных предприятий и улучшении их работы. 30 октября 1923 г. // Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917–июнь 1941.

(Сборник документов и материалов) / Сост.: Адаменко Л. А. и др. — Харьков, 1986.

7. Доклад о результатах обследования общественных работ в г. Харькове по состоянию на 1 октября 1925 г. // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Д. 266.
8. Доклад по обследованию низового аппарата. 27 июня–30 августа 1925 года // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Д. 266.
9. Доклад по обследованию работ комиссий при сельсоветах Харьковского округа, проведенному на основании мандата окружной РКИ от 7 декабря 1925 г. // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Д. 266.
10. Постановление коллегии Харьковской окружной РКИ по докладу о результатах обследования Харьковского жилсоюза в части выяснения его финансового состояния и работы в области жилищно-строительной кооперации // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Д. 266.

Резюме

Темой данной статьи является деятельность органов государственного контроля — Рабоче-Крестьянской Инспекции (РКИ) — по проверке учреждений, получавших средства из государственного бюджета в 1925–1926 гг.

На примере деятельности РКИ в 1925–1926 гг. показаны недостатки государственного аппарата в первые годы Советской власти: высокий уровень централизации, бюрократизм, взяточничество, казнокрадство и бесхозяйственность, которые приводили к нерациональному использованию и расхищению государственных бюджетных средств, а также подрывали авторитет Советской власти в глазах населения. Работа РКИ по выявлению этих недостатков делала актуальным вопрос реформирования государственного аппарата. Этот вопрос стал одним из главных во внутренней политике Советской власти в 20–30-е годы.

Summary

The theme of this article is the activity of state bodies control — the Worker's-Peasant's Inspection on the control of the activity of enterprises getting means from the state budget in 1925–1926.

The deficiencies of the apparatus in the first years of the Soviet Power are shown on the example of the activity WPI in 1925–1926; the high level of the central position, bureaucratism, bribery embezzlement of the public funds lesseconomy, which lead to the unrational using and depredation the state budget means and detrined the authority of the Soviet Power.

The work of WPI on exposing these deficiencies made actual the question of the reform of the state apparatus. This question was one of the main in home policy of the Soviet Power in 20–30 years.